İSMET ZEKİ EYUBOĞLU

GÜLEN ANADOLU

İsmet Zeki Eyuboğlu
GÜLEN ANADOLU

Bu kitabın yayın hakları
Pencere Yayınlarına aittir
Birinci Baskı: Nisan 1977
Kapak: İbrahim Karakaş
Kapak Baskı: Ceylan Matbaası
Dizgi: Güldikeni Dizgievi Ankara
Baskı: Ceylan Matbaası
Montaj: Bahri Çakır
Mücellit: Ceylan Cilevi

ISBN 975-7814-51-2

PENCERE YAYINLARI: 66

Salkımsöğüt Sok 2/4 Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel: (0212) 513 27 17

İsmet Zeki Eyuboğlu

GÜLEN ANADOLU

İÇİNDEKİLER

Anadolu İnsanı Sevdiğini Kutsallaştırarak Yaşatır

GÜLME ÜSTÜNE

I

İnsan gülen bir varlıktır. Gülmek belli bir anlamı içeren olay, davranış, tutum gibi eylemler karşısında kişinin sözcüklerin aracılığına gereksinme duymadan, ses ya da yüzde beliren çizgilerle düşüncesini açığa vurmasıdır. Bu nedenle gülmek eyleminin biçimlendirdiği "gülme" kişinin varlığını bütünleyen boyutlarından biridir. Ancak bir varlık karşısında, bir anlamın açık ya da saklı olduğu durumlarda, gülme gerçekleşir. Bu gerçekleşme ister küçük çocuklarda görüldüğü gibi bulanık, kesin çizgilere varmamış, bir duygu varlığı, isterse yetişkinlerde ortaya çıkan açık seçik bir bilinç ürünü olsun, "insanca"dır. Bilinç öğeleri kesin biçimine varamamış küçük çocuklarda görülen gülme, çocuğun düşünme yetilerinin yeterince olgunlaşmadığı ileri sürülerek "anlamsız" ancak "gelişigüzel" bir olay sayılamaz. Çocuk anlamı kavramayacak bir çağda olabilir, onun böyle olması, güldüğü olayın, eylemin "anlamsız" olmasını, öyle yorumlanmasını gerektirmez. Gülme konusunda yetişkinlere oranla, çocukların duyarlılığı daha geniş, daha derindir. Çocuk ya güler ya ağlar. Onun davranışlarında, olaylar karşısındaki tutumunda üçüncü bir boyut, bir "orta yer" yoktur. Onun bu durumu doğaldır. Başlangıçta bütün davranışları bu iki boyutla sınırlanır. Yetişkin olmaya başlayınca boyutlar da çoğalır. Çocuğun gülmesinde yorum yoktur. Çocuk olayları, kendi varlığının sınırları içinde,

kendinden birer bölüm gibi görür. Bu nedenle çocuk olayların "karşısında" değil "içinde"dir. Yetişkin yaşta kimseyi ağlatan, yıllarca üzecek nitelikte olan, sarsan, korkutan olaylar çocuk için, çokluk, tadına doyulmaz bir eğlence, bir gülme kaynağı olur. Başkasının düşüp başını yarmasına, bir yerinin kırılmasına çocuk güler. Bu gülme, olay kendi başına geldiğinde, kesinlikle ortadan kalkmaz. Yetişkin kişinin korktuğunu çocuk, çokluk, gülerek yapar. Öte yandan yetişkinlerin gülmekten kırıldıkları bir olaya çocuk sarsıla sarsıla ağlar. Bu, onun olayları "yorumlama" yeteneğinin daha oluşmayışından dolayıdır. Yorumlama, olayı, "karşısına alma" ile başlar; yorumlayan kimsenin karşısında olay bir konu, bir sorundur. İşte çocuğun mutluluğu, mutsuzluğu bu "sorun bilinci"nden yoksun oluşundadır. Kişi soru sormaya başlayınca varlığının boyutları çoğalır, sıkıntılı, acılı günler de başlar. Bu acıyı, bu sıkıntıyı gidermek için kişioğlu yaratıcı yeteneğine başvurarak güldürücü nesneler arar, gülmek istediğini, kendisi, yaratır.

Kişi gülme, güldürme öğesini yaratan bir varlıktır. Bu yaratma kendi kendine gülmesidir bir bakıma. Ancak gülmeyi bilen yaratır, yaratan gülebilir. Yaratma eyleminin doğmadığı bir ortamda, gülme, güldürme de yoktur. Bütün güldürücü öğelerin yolu yaratma eyleminden geçer. Yaratma eylemini ortadan kaldıran, yalnız Tanrı'ya yükleyen bir inanç ortamında gülmek de kişiye "dıştan", kendi varlık olanaklarının "ötesinde" bir "yüce"den gelen "bağış" biçiminde yorumlanır. Kişi, bilmediği, bilemeyeceği günün birinde, "başka bir evren"de mutluluğa kavuşacak, bu yeryüzünün bütün acılarını, sıkıntılarını unutacak, gülecektir. Tektanrıcı dinlerin büyük önem verdikleri, bir kural olarak ileri sürdükleri bu olayı çocuklara anlatın katıla katıla gülerler. Olayları birer sorun biçimine sokup karşısına alamayan çocuk, yetişkin kişinin gelecekte güleceğine şimdiden daha mutluca, tadını çıkara çıkara güler.

Bu kısa açıklamadan çıkan sonuç şudur: çocuk gördüğüne, içinde yaşadığı olaylar topluluğuna güler, yetişkin kişi de yarattığına. Öyleyse gülme kişinin düşünce yapısı ile ilgilidir. Gülünen konu, ister salt bir düşünme ürünü, ister yaşanmış bir olay,

isterse içinde yaşanılan bir durum olsun, kişinin bulunduğu eğitim basamağını, yetişme biçimini, uygarlık anlayışını gösterir. Güldürücü nitelik taşıyan konunun, bütün yönleriyle, yeni olması, alışılagelen düşünme çizgisinin dışına çıkması gerekir. Yeni konuşmaya, yürümeye başlayan bir çocuğun yaptıklarına, söylediklerine çokluk gülünür de, bunlar yinelenince, yeniliğini yitirince, bir aktarma varlığı olunca gülünmez. Bu tür güldürücü davranışlar, çocuk büyüdüğünde, gülünmez olur. Gülmenin belli bir ortamı, belli bir konusu var demek. Küçük bir köpek yavrusunun insana saldırışına gülünür de büyük köpeğin gülünmez. Burada işin içine korku giriyor. Yetişkinlerin katıla katıla güldükleri bir olay, bir nesne, kimi yerde, çocuğu ödünü patlatırcasına korkutur. Burada da gülme ortadan kalkar, korkuya dönüşür. Oysa, küçükten beri, en yırtıcı yaratıklara alışan, onlarla oynaşan, doğanın koyduğu kurallar dışında bir "arkadaşlık" kuran çocuk onlardan korkmaz. Bu, o yaratıkları, kendi varlığının sınırları içinde, kendi varlık ortamında görmenin, sezmenin sonucudur. Bu açıdan bakarsak, gülmenin belli bir ortamı, belirli koşulları var demektir. Gülme bir yetişme, bir eğitim, bir alışkanlık işidir. Başlangıçta doğal olan, çocukta görüldüğü gibi, belli olaylar dizisi içinde bulunmayı gerektiren gülmek eylemi, sonraları bir eğitim, bir yetişme sorunu oluverir. Olayın özünde görülmeyen değişme, kişinin varlığında beliriyor, onun yetişme koşullarına göre yeni bir anlam kazanıyor. Küçük bir bebeğin annesinin yüzünü tırmalaması, saçını yolması, canını acıtması güldürücü olur da, onun daha yumuşağını yetişkin bir kimsenin yapması öfkeyi doğurur. Burada değişmeyen olayla değişen yorum karşı karşıyadır. Demek, davranışlarda işin içine "bilerek yapmak", bilinç girince bir yorum başkalığı gerekiyor. Bu da eğitimle, yetişme biçimi ile ilgilidir. İnançlarına çok bağlı bir müslümanı, kadınların ortaya koydukları en başarılı, en yüce bir oyun çıldırtır öfkeden. Bir düşünelim, din kurucularının (peygamberlerin) yaşamlarında, davranışlarında güldürücü nitelikte bir olay var mıdır? Musa, İsa, Muhammed gibi tektanrıcı önderlerin yaşamlarında hangi olay onlara inananları güldürecek niteliktedir? Oysa onların yaptıkları küçük çocuklara anlatıldığında, çokluk, gülmekten katıldıkları görülür.

Doğada olaylar vardır, güldürücü, ağlatıcı oluşlar yoktur işe soğukkanlı bir gözle bakılırsa. Acınmak, ağlamak, gülmek kişinin yarattığı özel tutumlardır. Arslanın, kaplanın güzel bir geyiği, kurdun güzel bir kuzuyu kanını akıta akıta yemesi, parçalaması bir doğa olayı diye alınınca ne acıklıdır, ne de gülünç. Kaplanın geyiğe yaptığını acıklı, yürek doğrayıcı bulan kişioğlu, çok daha kötüsünü, bir inanç gereği olarak koyunlara, sığırlara, balıklara, eti yenen evcil yaratıklara yapmıyor mu? Toplumun en güzel kızını tanrısına adayan, suya atarak öldüren, bir çoktanrıcı inanca bağlı kişinin yaptığı, o toplumda, acıklı, üzücü sayılmazdı, bundan bir mutluluk, gönül açıcı bir sonuç, güldürücü bir karşılık, tanrısal bir bağış beklenirdi. Müslümanların "Kurban bayramı"nda akıttıkları kanlar karşısında duydukları sevinç, mutluluk avını parçalayan bir sırtlanın karnını doyurduktan sonra kanlı ağzını yalanıp silmesinden, bir kıyıya çekilip uzanmasından başka biçimde değil pek.

Gülme, belli bir anlamda, kişioğlunun yaşadığı toprakla, bağlı bulunduğu uygarlıkla bağlantılıdır. Çağların akışı içinde bilinçaltına yerleşen inanç varlıkları, düşünce kalıntıları gülmenin öğelerini oluşturan etkenler niteliğindedir. Bu nedenle gülmeyi yaratan öğeler, taşınabilir bir nesne gibi, bir yük gibi, bir yerden bir yere aktarılamaz, bir yerden kaldırılıp başka bir yerde kurulamaz. Gülmede konar göçerlik yoktur. En etkin olay eğitimdir, kişiliği oluşturan yetişme biçimi, olaylara bakış açısıdır. Bu nedenle gülme kişinin kimliğidir.

Gülme, çocukta gelişmeye elverişli bir öz olan bilinç olanağını bir yana bırakırsak, yetişkin kişilerde bir bilinç olayıdır. Bu olayda kişi kendi özünde yeni bir öğe bulur. Birdenbire karşısına çıkan, etkenleri çokluk doğada görülen, bu öğe kişiyi yeni bir ortama iter, yeni bir varlık düzeyi ile karşı karşıya getirir. Özünde yenileşme, yaşadığı yörede değişme, gelişme olmayan bir kimsenin gülme olanağı da çok az ya da yok demektir. Sürekli olarak yeni buluşlarla, yeni yaratmalarla beslenemeyen bir düşünme yetisinin gülme gücü de güdük kalır. Tarih bize en çok gülen, gülme olanağı bulan ulusların en yaratıcı topluluklar olduğunu gösterir açıkça. Nerede yaratma akımı boyuna geli-

şen, ilerleyen bir doğrultudaysa orada gülmeyi konu edinen, güldüren, düşünme ürünlerinin de çoğaldığı görülür. Yoksa gülmenin varlıklı olma, büyük görevlerde bulunma, dilediğini yapma, yaptırma gibi eylemlerle, olanaklarla pek ilgisi yoktur. Gülme bütün baskılardan kurtulmuş, kendi davranışlarına kendi egemen olan kimsenin işidir. Bir çocuğun bütün davranışlarını sınırlandırın, oyun olanaklarını elinden alın, gülmesini de engellersiniz. Çocukta bir doğal atılım gibi görülen bu tutum, yetişkinlerde, bir bilinç eylemidir. İster inanç düzeyinde, ister eğitimin baskı altında bulunduğu bir ortamda, ister ulus yönetiminde olsun, gülmeyi engelleyen en büyük neden "yasak" denen tutumdur. Bu yasak, belli bir alanda, bütün yaratmaları, yaratıcı atılımları önler.

Gülmenin yurdu, ocağı, Anadolu'dur. Bütün kişileri güldüren, eğlendiren, gülme-eğlenme olanaklarını yaratan büyük tanrılar Anadolu'da doğmuş, Anadolu'da egemenlik sürmüştür. İçkiyi, şarabı bulup insanların eğlenmelerine, gülmelerine olanak sağlayan *Diyonis* (Grek dilinde Dionysos) bir Anadolu tanrısıdır. Frigya dilinde gök anlamına gelen *Dio, diyo* sözünden türeyen, göktanrısı demek olan *Diyonis* sonraları bütün Batı ülkelerini güldüren yaratmaların atasıdır. Hititlerin *Harziş, Telepinu, Zitriyas, Vuruşemu* gibi tanrıları, tanrıçaları Anadolu insanına mutluluk, bolluk, sevinç, beğeni veren yüce varlıklardır. Yeryüzünü bolluklara boğarak gülmeyi, mutluluğu sağlayan, kötülükleri önleyen bu kutsal varlıklar Anadolu insanının yarattığı düşünce ürünleridir. Anadolu insanı bunlarla gülen, bunlarla mutlu olan, sevincin kaynağını bunlarda bulan bir bilinç varlığıdır. Anadolu, bu konuda, komşularından, özellikle Sümer ulusundan etkilenmiş, esinlenmiş, daha sonra gelen komşularını da etkilemiş, onlara esin kaynağı olmuştur. Bu etkilenme, esinlenme olayı onun yaratıcı gücünü geliştirmiş, beslemiştir. Bir tarih gerçeğidir bu olay. Ancak, bugün elimizde bulunan yazılı belgeler, ilk güldürücü ürünler Anadolu insanının yaratmalarından beslenen birer uygarlık varlığıdır. Anadolu gülmeye başlayınca bütün komşularını da güldürmüş, ağlamaya başlayınca ağlatmıştır.

İçkinin, eğlencenin tanrısı *Diyonis* (Dionysos) günün birinde

Frigya kralı *Midas* (İ.Ö. 715-676) denen kişiyi, mutlu olmanın özünü öğretip yollarını göstermiş. *Midas* bu tanrılık güçle donandıktan sonra çağının en varlıklı, en mutlu kişisi olmuş. Böyle söyler söylenceler, böyle yazar onlardan esinlenen tarih. Bu varlıklı olmanın yarattığı mutluluk, sevinç içinde yüzen, çalkanan *Midas*, günün birinde, bir görevle karşı karşıya gelir. Bir yarışma düzenlenmiştir *lir* çalan tanrı *Apollon* ile *kaval* (flüt) çalan Frigyalı *Marsyas* arasında. *Marsyas* ezginin, türkü söyleyip eğlenmenin, çalgının atası sayılır. Tanrı *Apollon* düşünmüş taşınmış kral *Midas*'ı yargıcı seçmiş bu yarışmada. Kim daha iyi, daha güzel çalgı çalarsa ödül ona verilecekmiş. Yarışma sonunda *Midas* ödülü *Marsyas*'a verince öfkelenen *Apollon* ona bir oyun oynamış, kulaklarını eşek kulağına dönüştürmüş. Bu olaydan sonra *Midas*'ın kulakları bir gülme, eğlenme aracı oluvermiş Anadolu'da. Bu olay, yüzyıllar boyunca, Batı yazınında bir güldürü konusu olarak işlenmiş, onunla ilgili sayısız öyküler düzenlenmiş.

Tanrıların, öfkelendikleri, saygısızlık gördükleri, insanları böyle gülünç duruma düşürmeleri konusunda sayısız örnekler vardır. Anadolu insanı önce tanrıları yaratmış, sonra yarattığı tanrıların ağzından, birçok gülünç öyküler uydurmuştur. Bu öykülerde, gülmece öğesinin, insanlara hayvanlar arasında ilişki kurma, insanları hayvanlara benzetme, kimi insan üyelerini hayvanlara, hayvan üyelerini insanlara takma (keçi ayaklı insan, eşek kulaklı insan, at gövdeli insan bg.) konusunda yoğunlaştırıldığı görülür. Bu durum, daha sonraları ortaya çıkan, oyunlarda (tiyatro yapıtlarında) çağlar boyunca işlenmiş, büyük güldürü ürünleri ortaya konmuştur. Yunan-Lâtin oyunlarının güldürü dalında verilen yapıtları, çokluk, bu niteliktedir. Oyunun gelişmesi sonucu bu tür bırakılmışsa da, oyun tarihinde, yerini korumuştur. Oyunlara konu olan, oyunlarda yeralan hayvanların çoğunu, Anadolu güldürmecelerinde bugün de görmekteyiz.

Kral *Midas*'ın başına gelen olayı göz önünde bulundurarak konuya eğilirsek, Anadolu insanını güldüren öğenin özüne, kaynağına daha kolay yaklaşılır. *Midas*'ın gülünç duruma düşürülmesi çok belirli bir insan buluşudur. Bunun bir geçmişi, bir ge-

leneği olması gerekir. Tanrının insanı öyle bir kılığa sokması inancı birdenbire, yerden ot biter gibi, doğup gelişmez. Bu olayın kökeninde Anadolu dinlerinin etkisi belirgindir. Gerek Hitit tanrılarının, gerekse Anadolulu *Olympos* tanrılarının insanlar üzerindeki egemenlikleri sınırsızdır. İnsanları ağlatan, güldüren, mutlu kılan, yıkımlara götüren bu tanrılardır. Sümer, Mısır dinlerinde de tanrılarla insanlar, hayvanlar arasında bir ilişkinin, benzerliğin varlığı açıktır. Kartal başlı, baykuş başlı, yılan gövdeli, at gövdeli, arslan gövdeli bg. tanrılar, tanrıçalar, onların yönetimleri altında bulunan kutsal varlıklar az değildir. *Midas*'ın kulaklarının eşek kulağına dönüşmesi de bu tür yaratmaların başka bir biçimidir. Tanrıları değişik doğa varlıklarının karışımından oluşturan düşünme yetisinin *Midas*'ı o kılığa sokmasında şaşılacak bir yön yoktur. Onu, gülünç duruma düşüren, yaşadığı toplumdaki davranışları, beğenilmeyen, istenmeyen tutumu olsa gerek. *Midas*'ı başka bir hayvan biçimine sokmak pek gülünç olmazdı. At, arslan, kaplan bg. hayvanlar güçlülüğü, saygıyı yansıtır, insanda böyle bir duygu uyandırır. Yılan, timsah bg. ise insanda korku, kaçınıp çekinme doğurur. Aşağı yukarı birçok kutsal varlık bu adları geçen hayvanlarla insan karışımı biçiminde düşünülmüştür o çağlarda. Eşekle ilgili bir tanrı-hayvan karışımı kutsal varlık bilinmiyor pek. Bugün elimizde bulunan, ilkçağdan kaldığına inanılan, yazılı belgelerde eşeğin, özellikle kulaklarının, güldürücü bir nitelik taşıdığı açıklanmaktadır. Bu konuda en kesin örnek *Midas*'tan yüzyıl sonra yaşamış *Aisopos* (İ.Ö. VI.yüzyıl) öykülerinde görülür. İmdi *Aisopos*'tan geriye doğru gidince karşımıza *Midas* çıkar, ondan daha ötelere gidince birer yazın yapıtı niteliği kazanamamış, derli toplu bir kitap biçimine sokulmamış söylentilerle karşılaşırız. Bütün bunlarda ortak olan konu da gülünçlüğün insanla hayvan arasında kurulan ilişkilerde toplanmasıdır. Buna başka bir örnek de Pan (insan yüzlü keçi biçimli kır tanrısı) denen söylence varlığıdır.

İnsan kendi varlığının sınırları dışına çıkıp başka bir canlının, genellikle davranışlarına gülünen bir dirinin, varlık alanına girince *gülünç* olur, öyle görülür. Bu, onun kendi kişiliğine karşıt bir kişiliğe bürünmek isteğinden doğar. Bu tür davranış, bir

öykünmeden çok, biçim değiştirme olarak anlaşılmalıdır. *Bergson*'un *gülme* olayında gördüğü bir öykünme olarak değil. Yukarda görülen *Midas* örneğine bakılırsa gülmeyi doğuran davranış, gülünç durumuna getiren tutum, öykünmeden çok bir biçim değiştirmedir. Kişideki yaratıcı gücün gelişmesi, uygarlığın ilerlemesi, gülmeyi, gülünç olmayı biçim değiştirmeden kurtarıp öykünme durumuna dönüştürmüştür. Uygarlığın biraz daha gelişmesi sonucu gülünç olma, gülme durumları düşünce ortamına aktarılmış. İnsan yalnız davranışlarıyla değil düşünceleriyle de gülünecek bir varlık oluvermiştir. Bu oldukça ileri bir uygarlık aşamasıdır. Kişinin gülünç olması için bir hayvana benzemesi gerekmez artık, düşüncelerinde görülen çapraşıklık, tutarsızlık, çelişme yeterli sayılır.

Gülmenin, gülünç olmanın özünde yatan "olduğundan başka türlü görünme" düşüncesini gerçekleştirmek için ilk çağda başvurulan yollardan biri de yapma araçlar kullanmaktı. Bu araçların başında değişik türde "maske"ler gelir. Kişinin "olduğundan başka türlü" görünmesi yalnız güldürücü bir öğe değildir. Bunda korkutucu, üzücü, ağlatıcı nitelikler de vardır. Burada, konu gereği, yalnız bu "başka türlü görünme"nin güldürücü niteliği üzerinde durulacak. İlkçağda "maske" sözcüğü yerine "persona" sözcüğü söylenirdi ki "kişi" anlamına gelir. Lâtin dilinde buna "kötü tin" karşılığı "larua", "larva" denirdi. Daha sonraları Arapça "sehr" kökünden türeyip İtalyan, ondan da öteki Batı dillerine *maschera* (itl.), *masque* (fr.), *mask* (ing.), *maske* (alm.), *mascara* (isp.) biçiminde geçti. Anadolu Türkçesinde kullanılan maskara sözcüğü ile eş kaynaklı olan bu kavramlar Arapça mashara (alaya alan, güldüren, gülünç, eğlenceli bg.) sözüyle eşanlamlıdır. Bu sözcükler, bize, gülmenin, gülünç olmanın kökünde başka biçimde görünme, başka türlü olma öğesinin bulunduğunu gösteriyor. Oyunda gülünç olmak, başkalarını güldürmek için başa geçirilen, yüze takılan araç oyuncuya, güldürücüye yeni kişilik kazandırır. Bu yüzden o araca, *maske*'ye, Grekler, sonra Lâtinler *person, persona* demişler. Bu kavram değişiklikleri güldürü alanındaki gelişimin bir sonucudur.

İlkçağda, Anadolu'da, kurulan büyük oyun yerlerinde (tiyat-

rolarda) güldürü aracı olarak maskenin kullanıldığını tarih belgelerinden öğreniyoruz. Side, Bergama, Efes, Manisa, Kaunos bg. oyunluklar, ilkçağ Anadolusunun önemli kurumlarıdır. Bu kurumları ayakta tutan, yaşatan düşünce, gülme anlayışı, Anadolu'ya bir bütün olarak dıştan, başka ülkelerden gelmiş denemez. Kurumu, bir yapı olarak, oluşturan kimseler komşu ülkelerden değişik nedenlerle Anadolu'ya gelip yerleşmiş olsalar bile, onları dolduran topluluk, oyunları görmeye gelen insanlar topluca Anadolu'nun dışından göçen obalar, oymaklar olamaz. Oysa, gülmece öğesinin Anadolu'da, oyunluklardan çok önce biçimlendiğini en azından *Dionysos* şölenlerinden, *Midas* öyküsünden öğreniyoruz.

Anadolu'da gülmenin, güldürünün çok eski bir geleneği vardır dendi. Bu gelenek, daha sonraları, oyun kurumlarının doğmasını sağladı. Ancak çoktanrıcı inançlar döneminde oluşan bu kurumlar, tektanrıcı dinlerin ortaya çıkışıyla gerilemeye başladı. İnsanlara gülmeyi yasaklayan Hıristiyanlık buna neden olarak *İsa*'nın çektiği acıları ileri sürdü. Arkasından gelen İslamlık, kendinden önceki tektanrıcı dinlerin etkisiyle gülme yasağını daha da pekiştirdi. Bu tür yasaklar, yalnız Anadolu'da değil, Avrupa ülkelerinde de bütün katılıklarıyla ortaçağ boyunca egemen oldu. İşte ilkçağla, Anadolu'da oyunlukların (tiyatroların) kurulmaya başladığı dönem arasında bir kopukluk belirdi. Bu kopukluk Batı ülkelerinde daha kısa, Anadolu'da ise uzun sürdü. Hıristiyan ortaçağını izleyen İslam ortaçağının etkisi daha yaygındı Anadolu'da.

Bu uzun süren "yasak dönem" Anadolu tarihinde, oyun bakımından, bir boşluktur. Anadolu insanı bu boşluğu güldürmecelerle, öteki gülmece ürünleriyle doldurmaya çalışmıştır. Böylece gülme toplum içinde özel bir kurum olan oyunluktan karşılıklı konuşmalara, evlerde yapılan aile toplantılarına özgü bir nitelik kazanmıştır. Ayrı bir yaratma ürünü olmaktan, bir toplum kurumu biçiminden yalnız konuşanlar arasında bir "söyleşme"ye dönüşünce alanı daralmıştır. Ortaçağda bir toplum kurumu olarak güldürü yoktur. Güldürünün yerini acı, üzüntü, insanın "suçlu oluşu" almıştır. "Acı", "suç" gibi dinlerle gelen, özellikle Hıris-

tiyanlıkla, eylemlerin tanrısal olduğu, ilk iki insanın, Havva ile Adem'in yaptıkları bir işten, bir "aldanma"dan dolayı insanlara yüklendiği inancı yaygındır. İnsanın istenci dışında olan bir olay, insanın istenciyle ortaya çıkan bir olayı, güldürüyü yoketmiştir. Bu yoketme, bu tanrısal yasak kişinin boyutlarından birini, yaratma bakımından önemi büyük olanı ortadan kaldırmıştır. Anadolu insanı, *Aisopos, Lukianos* gibi yazarlarda görülen güldürücü öğeyi *Tevrat/İncil/Kur'an* denen kutsal kitaplarda yeralan acıklı, ağlamaklı öykülerle değiştirmiş, gülecek yerde üzülmeye başlamıştır. Ancak bu acı, bu üzüntü toplumun bütün kesimlerini egemenliği altına alamamış, eski alışkanlıklar, eski gelenekler için için sürmüş, kurum niteliğini yitirmekle birlikte, varlığını korumuş, kişisel bir yaratma olarak günümüze değin gelmiştir. İşte, *Nasreddin Hoca, Bektaşi, Bekri Mustafa, İncili Çavuş, Karagöz* bg. bu eski geleneğin değişik nitelikte birer ürünü olarak doğmuştur.

Karagöz oyununun Anadolu'ya Çin'den geldiği görüşünü yazılı belgelere dayandıran araştırmalar vardır. Bu araştırmaların dayandıkları kaynaklara göre *Karagöz oyunu* Çin'de imparator *Wu* (İ.Ö. 140-87) döneminde yaratılmış, yaratıcısı da *Şav-Wöng* adlı bir Çinlidir. Anadolu'ya Moğollarla gelmiştir. Özellikle XI. yüzyıldan sonra da birçok islam yazarı bu konuda değişik düşünceler ileri sürmüş, Karagöz üzerine tasavvufa dayalı yorumlar yapmış, *Evliya Çelebi* (1611-1682) ise *Karagöz* ile *Hacivat*'ın Selçuklular döneminde Anadolu'da yaşadıklarını ortaya atmıştır.[1]

Karagöz'ün kaynağı, tarihçesi üzerinde durmak bu çalışmanın sınırlarını aşar. Burada söylenmesi gereken şudur: *Karagöz* Anadolu'ya, Doğudan gelse bile, sonradan Anadolu insanının beğenisiyle karışıp kaynaşmış, yerli bir yaşama anlayışının boyasına bürünmüş, yeni bir bütün olmuştur. Bugünün Karagöz'ü ile Çin'den kaynaklandığı söylenen *Karagöz* arasında beğeni, işlenen konu, gülmece özü bakımından bir özdeşlik olmasa gerek. Bu durum, Sümer tanrılarının, Mısır inançlarının Anadolulu benzerleriyle karışıp kaynaşması sonucu oluşan yeni inanç dü-

1. Cevdet Kudret, *Karagöz*, 1968, s. 7-17

zenine, sözgelişi Hitit dinine benzer. Bu karışıp kaynaşmalarda ilk kaynakların belirgin izleri vardır, ancak yeni bütünün oluştuğu, yeni bir kimlik kazandığı da gerçektir. Sözgelişi *Karagöz*'ün giydiği başlık, giysilerindeki işlemeler biçim olarak ilkçağ Anadolu giyim geleneğinin, Hititlere değin giden bir giysi biçiminin izlerini taşır.[1]

Anadolu insanının giyim kuşamı, yaşama gelenekleri, inançları, duvar yapış biçimi, süstakıları, süsleme biçimi, beşik çatılı evleri, ağaç işçiliği bg. değişik uygarlık ürünleri bakımından yalnız Hitit, Likya, Lidya, Karya, Urartu gibi eskiçağ uluslarıyla değil, Hititöncesinde yaşayan yurttaşlarıyla bağlantılı olduğu bir gerçektir. Bütün bu gerçekler yanında, Anadolu insanının gülmesini, gülmece ürünlerini, güldürü varlıklarını belli bir çağla başlatma, eski Anadolu yugarlıklarından soyutlama olanağı yoktur. *Karagöz, Nasreddin Hoca, Bektaşi* bu topraklara sonradan gelmiş kimseler olabilirler. Ancak *Bektaşi*'nin inançları, elindeki iki ağızlı baltası, ucu kıvrık ayakkabıları, *Nasreddin Hoca*'nın çarığı, giysilerindeki süsler, işlemeler dışardan gelmiş olamaz. Anadolu dışında bu tür giysilerin, süslemelerin, oyaların benzerlerini bulmak, bulunsa bile Anadolu'dan daha eski bir uygarlığın ürünü saymak sağduyunun onaylayacağı bir görüş değildir. Sözgelişi yalnız Anadolu'da yaşayan bir yaratıkla ilgili güldürmecenin, o yaratığın bulunmadığı bir ülkeden, bir bölgeden gelme olanağı var mı? Kral *Mıdas*'ın kulaklarını bir Çin insanının, bir Hindistan yerlisinin eşek kulağına dönüştürme olanağı bulunur mu? Yalnız *Tibet* yaylalarında yaşadığı söylenen, Anadolu insanınca bilinmeyen *Yak* adı verilen sığırla ilgili bir öykü, bir güldürmece, bir söylence yoktur Anadolu'da. Bunun gibi, Asya Türklerinin kısrak sütünden yaptıkları, *kımız* denen bir içki vardır. Anadolu'ya çok sonraları gelmiştir bu sözcük. Oysa onunla ilgili, yaygın, sözü edilmeğe değer bir güldürmece bilmiyoruz, varsa da pek dar bir yörede, belli kimseler arasında kalmıştır.

Anadolu güldürmecelerinin, genellikle, yerli oluşu, güldürmece yaratanların giyim-kuşam biçimi, süsleri, kimi araçları,

1. Ord. Pr. Dr. Ekrem Akurgal, Türkiye'nin Kültür Sorunları, Ulusal Kültür dergisi, Temmuz 1978, s. 8.

güldürmecelerinde geçen hayvan adları, inanç varlıkları bg. eski Anadolu uygarlık ürünleriyle bağlantılıdır, benzeşiktir. Bunu, ilerde, güldürmecelerden örnekler vererek açıklamaya çalışacağız. Burada yapılan, okuyucunun konuya daha kolay yaklaşabilmesi için, bir özettir. Verilen örneklerin türlülüğü, dil bakımından, söyleyiş yönünden başkalığı, ilk bakışta kişiyi şaşırtabilir, bir konu dağınıklığı sanısı ile karşı karşıya getirebilir. Güldürmece gibi, özü türlülükle oluşan, bir dil ürününün çağlar boyunca bir kaynak birliğine vardığı savı kolay kolay kavranamaz. Buna, gene ilk bakışta, Anadolu'da yaşamış ayrı dil konuşan toplulukların çokluğu engeldir.

II

Anadolu güldürmeceleri, Anadolu insanının tarihi ile, Anadolu uygarlığının gelişim çizgisi ile yaşıttır. Bu nedenle, güldürmecenin özünü anlamak, kaynağına varmayı düşünmek Anadolu insanının tarihini bilmeyi gerekli kılar. Anadolu insanı, düşünme bakımından, çok boyutlu bir varlıktır. En somut bir bilim gerçeği ile, en soyut, en usdışı bir olayı, bir inancı yanyana getirir, yüreğinde dizdize oturtur. Taşı yontarak yaptığı, kişi kılıklı, bir tanrı yontusunun önünde diz çöker, ona adaklar sunar, ondan umulmadık isteklerde, dileklerde bulunur. Yarattığını, sonradan öylesine ulular, öylesine yüceltir ki, bunun kendi elinden çıktığına, bir yapısı olduğuna bile inanmaz. Bir Türk ozanının söylediği gibi "putunu kendi yapar, döner yaptığı puta tapar". Bunun başka uluslarda da örneklerini bulabiliriz, ancak burada bizi ilgilendiren yanını söyleyip geçelim.

İmdi, Anadolu insanı büyüye, yıldızlara bakıp geleceği öğrenmeye, ermiş sözlerine, yatırlara, ölü ile dirinin konuşup söyleştiğine, dağların, taşların, akarsuların, kimi ağaçların, bitkilerin, kimi hayvanların, kimi kişilerin kutsallığına inanır. Öte yandan, bütün bunları yasaklayan, suç sayan islam dinine, onun genel kurallarına da bağlı görünür. Bir yandan bilim araştırmalarının yapıldığı, en kesin bilim buluşlarının sergilendiği kurumlar-

da yüksek görev alır, başarılı sayılan çalışmalara girişir, öte yandan büyücüye, cinciye, üfürükçüye, falcıya, hacıya-hocaya başvurur, okunur, okur, avunur. Bir fizik laboratuvarında yıldırımın, şimşeğin nedenlerini somut deneylerle, elleriyle tutup gözleriyle görerek öğrenir, öğretir, öte yandan bunları doğaüstü bir gücün, bir tanrının bile bile yaptığını ileri sürer.[1]

Anadolu insanının bu tutumu, kimilerinin sandıkları gibi, yalnız çıkar sağlama, kazanç edinme düşüncesiyle ilgili değildir. İster bilerek, ister bilmeyerek olsun, içine yerleşen, yüreğinde kökleşen, bilinçaltında yumaklaşan eski inançlar, gelenekler, görenekler onu derinden derine etkilemiştir. Çıkar sağlamak için onun bu durumundan yararlanmaya kalkan açıkgözler vardır besbelli. Ancak yüksek bilim kurumlarında okumak, en uygar sayılan bir ülkede öğrenim görmek bilinçaltında, yüreğe sinen, oralarda kökleşen bu çelişkiyi, bu gelecek korkusunu yenmeye, söküp atmaya yetmiyor. Onun bilinçaltında kıvrımlanan kuşkunun özünde, eskiden beri toplumca sürdürülen inançların, yosunlaşmış kalıntıları vardır. O, kendini bundan kurtaramıyor. "Ya bilimin söylediği doğru çıkmazsa, ya dinlerin ileri sürdüğü öteevren varsa, ya bilinmeyen bir gelecekte tanrı denen yüce bir varlık benden yaptıklarımı bir bir sorarsa bg." korkusu onun için bir varlık koşulu olmuş gibidir. O bununla vardır ancak. Bu onun tarihinin önemli bir bölümüdür.

Kişi başkalarına gülerken bile kendine güler. Kendi başından geçen bir olayın gülünçlüğü onu, birden bire olayın karşısında bir gözlemci, bir görücü durumuna sokar. Sözgelişi bir kedi yavrusu başkasını tırmalayıp bağırtınca güleriz, oysa bunu bize yaparsa kızarız. Canımızın acıması bizdeki gülme eğilimini hızla kızmaya dönüştürür, küçük çocuklarda olduğu gibi. En ağırbaşlı, en saygıdeğer bir bilgenin düşüncelerini kişileştirin, bir insan olarak gözönünde diriltin, birdenbire gülmeye başlayabilirsiniz. Sophokles (İ.Ö. V. yüzyıl) çağdaşı, ünlü bilge Sokrates'i konu edinip gülünç duruma soktuğu yapıtında, bu bilgeye aykırı sayılabilecek yeni bir düşünce ileri sürmedi, yalnız onun düşün-

1. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Anadolu Büyüleri*, 1978.

celerini aşırı ölçüde abarttı, değişik bir görüşle yorumladı. *Spinoza, Pascal, Kant, Hegel* bg. bilgelerin görüşlerini birer kişi kılığına sokarak toplum içine salın bakalım güler misiniz ağlar mısınız?

Bu açıklamanın aydınlığında, Anadolu insanının neye, neden güldüğünü düşünürsek karşımıza şu çıkar: Kavram ortam değiştirince, bu yeni ortamında, ayrı bir yoruma uğratılınca gülmece öğesi oluşur. İşte Anadolu insanını, tarihi boyunca, güldüren öz-öğe budur. *Aisopos*'un yazılarında kavramlar ortam değiştirip hayvanlar, kişiler gibi, karşılıklı konuşup söyleşmeye başlamasa gülünç olmazdı. *Geç-Hitit* döneminden ya da daha sonraki dönemden kaldığı sanılan, gülme Doğu Anadolu yöresinde bulunmuş, bir kabartmada hayvanlar çalgı çalıp oynamasalar gülünecek bir durum ortaya çıkmazdı. Bu kabartmada, Anadolu insanının neye güldüğü açıkça görülüyor. *Bektaşi, Nasreddin Hoca* güldürmecelerinde geçen hayvanların bu kabartmada yeralması, Anadolu'da, gülmece geleneğinin ne denli eskiye gittiğinin somut kanıtıdır. Kavramın ortam değiştirmesinden de anlaşılan bu durumdur.

Gülme konusunu, bugünden geçmişe doğru giden bir gelişim çizgisi üzerinde, izleyince birtakım sorunların ortaya çıktığı görülür:

A— Anadolu insanında gülme eylemi değişmeyen, sapmayan bir çizgi üzerindedir. Bunun kaynağı ilkçağın da uzağına gider. Özellikle güldürmecelerde geçen hayvan adları, onlarla ilgili olaylar gülmenin olduğu gibi kalan öğeleridir.

B— Gülmek bir alışkanlık, bir gelenek işidir. Kişi, içinde yaşadığı, bir üyesi olduğu toplumda neye gülmeye alışmışsa öyle güler. Gülmeyi sağlayan konuların belli belirli oluşu, gülmenin biçimi bunun kanıtıdır.

C— Bir gelenek ürünü, alışkanlık olan gülme kişinin istenci ile bağlantılı değildir. Gülme konusunda "istersem gülerim, istersem gülmem" diyen kanı geçerli değildir. Kişi gülünmesi gereken, gülünecek bir durum, bir olay karşısında kendini tutup gülmenin görünüş alanına çıkmasını önleyebilir. Bu davranış gülme öğesini, gülme olayını ortadan kaldırmaz, bir süre gizler.

Gülünç olduğu, gülünencek bir nitelik taşıdığı geleneklerle, alışkanlıklarla belli olan bir olay karşısında gülmemek için kendini tutmak, gizlice içten gülmek demektir.

Ç— Gülme inançlarla bağlantılıdır. Özellikle din inançları gülmeyi sınırlandırmış, kimi yerde büsbütün ortadan kaldırmıştır. Eskilerin hayâl-i zıl (gölge oyunu) dedikleri *Karagöz oyununu* bile yasaklayan bir inanç düzeninde neye, ne biçim gülüneceğini kestirmek kolay değildir. Çalgı, güreş, canbazlık gibi eğlendirici olanakları suç sayan islam dininde gülmek için yeterli kaynak yoktur.[1]

D— Gülmenin biçimi, konusu, öğeleri yaşanan toprağın uygarlık ürünleriyle bağlantılıdır. Gülme bir yerden bir yere taşınır türden bir eylem, bir davranış biçimi değildir.

E— Gülme eğitimle, öğretimle, yaşama biçimiyle koşullanmıştır. Bir kişi, yetiştiği toplum içinde, hangi yaşama tutumunu benimsemişse, düşünce bakımından nelerle biçimlenmişse gülmesi de öyledir, gülüşünü biçimlendiren koşulların kaynağı da o kurumlardır.

F— Gülme bir toplum olayıdır. Kişi yaşadığı toplumun beğenisine aykırı bir gülme olanağı bulamaz. Bir Anadolu insanı ile bir Hindistan insanı (ayrı inanç, ayrı yaşama düzeyinde bulunan) gülme konusunda birbirine benzemez pek.

G— Gülme, konuyu anlamaya, kavramaya bağlıdır. Kişi anlamadığı, özünü kavramadığı, kendisine yabancı olan bir olaya gülemez. Burada sözle değil de devinmelerle, davranışlarla ortaya konan güldürü oyunlarını ayırmak gerekir. Eylemler, davranışlar genellikle gözle kavranan, sözü gerektirmeyen, bir nitelikte olursa gülme olanağı doğar. Bu durumda, söz olmadığı için, oyunda yoğunlaşan güldürücü öğe anlaşılmıyor denemez. Kimi oyunlarda, devinmeler, davranışlar konuşmayı gerektirmez, onların dili gözdür (bale de olduğu gibi).

Ğ— Kimi durumlarda gülme, bilgi bakımından yetişkin olmayı, ileri bir uygarlık aşamasında bulunmayı gerektirir. Sözgelişi ünlü *La Fontaine*'nin alaycı, iğneleyici, yerici, güldürücü

1. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhulislam Ebussuud Efendi Fetvaları,* 1972, s. 200-202.

*"Masallar"*ını yeterince anlayıp gülmek belli bir beğeni aşamasına, bilgi düzeyine ulaşmaya dayanır. Oysa çoğumuz onları çocuklar için yazılmış, çocuk işi, güldürü ürünü sanırız. ".. La Fontaine'den çocuklar da içebilir; ama La Fontaine masallarını çocukların elinden alıp, çocuk oyuncağı olmaktan çıkarıp, kendi oynamış onlarla; bir olgun insan eğlencesi yapmış masalları."[1]

H— Anadolu insanını güldüren dil varlıklarının, yazın ürünlerinin belli belirli, yaşanmış olaylardan kaynaklandığı, sonraları kiminin yeni eklemelerle değiştiği açıktır. Anadolu insanı kendine aykırı gelen, beğenisiyle bağdaşmayan bir gülmece varlığına gülmek şöyle dursun kızar bile.

I— Gülmeyi doğuran olanaklar birer uygarlık ürünüdür, bu nedenle gülme de uygarlıkla bağlaşımlıdır. Uygar bir toplumda, bilgi ile yeterince aydınlanmış bir ortamda burnuna demir bilezik takılıp, değnekle dövülerek oynatılan, acı çektirilen bir ayıya gülünmez.

İ— Anadolu güldürmecelerinin yeterince incelenmesi Anadolu tarihini aydınlatacak ipuçları verebilir. Anadolu'da yöresel beğençleri, yaşama anlayışlarını, geçim koşullarını, binlerce yıl öncesinden günümüze değin gelen görenekleri, gelenekleri, alışkanlıkları bg. toplumsal varlıkları daha kolay anlamaya, açıklamaya elverişli bir niteliktedir bu güldürmecelerin çoğu. Bu güldürmeceler Anadolu insanının tarihi boyunca geçirdiği gelişim dönemlerini dile getiren varlıklardır.

K— Anadolu güldürmecelerinin kaynağı somut olaylardır. Güldürmece olayı dolaylı olarak yansıtır. Halk, bir inancı, onunla ilgili bir olayı toplumda geçen, geçme olanağı bulunan bir olaya bağlar, tasarlanan yaşam olayını gerçekleşmiş gibi koyar ortaya. Güldürmecelerin yeşam olaylarıyla ilgisini anlamak için masal varlıklarının onlarda yeralmadığını gözönünde bulundurmak yeter. Sözgelişi denizkızı, dev, anka kuşu bg. yalnız düşüncede yaşayan, masal varlıkları birer gülme öğesi değildir.

Güldürmeceyi bir yaşam varlığı olarak aldığımızda ne kazanırız? Bu sorunun karşılığını güldürmeceler açıklanırken bulacağız. Burada özet olarak değinip geçelim: Anadolu insanının

1. La Fontaine, *Masallar*, çev. Sabahattin Eyuboğlu, 1969, s. 4.

beğencini, olaylara bakış biçimini, ilişki kurduğu doğa varlıklarını, halkın yaratma yeteneğini.

İnsan düşüncesinden doğmuş, yayılıp gelişmiş ürünler arasında toplumun damgasını taşıyan, tek tek bireylerin değil de toplum bütününün özünden çıktığı kanısını uyandıran yalnız güldürmecelerle masallardır denebilir. Halk türkülerinin, halk şiirinin belli bir yerden, belli bir kişiden kaynaklanıp sonradan topluma yayıldığı ileri sürülebilir. Ancak güldürmece için bu kolayca söylenemez. Genellikle halkbilgisi varlıklarının kaynağı toplumdur. Ancak bir halk şiiri, bir halk türküsü yapısı, biçimi, içeriği bakımından bir emek, bir beceri ister. Ortaya konduktan sonra yeni eklerle değişebilir, gelişebilir. Oysa doğuşu öyle değildir. Güldürmece için böyle bir kaynak aramak olanağı yoktur. Bir ozanın koşuğu, kısa bir süre içinde, kendinden uzaklaşır, toplumun ürünü, yaratması niteliğinde bürünür. Bir ozan kendi adını saklayarak koşuklar düzenleyip ortaya atar da, bir kimse bütün toplum kesimlerinin beğencini kımıldatacak güldürmeceler yaratıp yayamaz. Buna, toplum kesimlerinin değişik beğençleri olması engeldir. İlerdeki açıklamalarla karşılaştırınca çelişkili bir oluşum olduğu kanısının uyanmaması için burada biraz duralım:

Yunus Emre'nin belli bir kişi olduğu, yaşadığı biliniyor. Onun adına söylenen şiirlerin çoğu onun değildir. *Karacaoğlan, Köroğlu* gibi kişiler de böyledir. Sonradan onlar adına sayısız koşuklar düzenlenmiş, okunmuş, söylenmiş, yayılmıştır. Ancak bu kişiler birer tarih varlığıdır, birer gerçektir. Onların ellerinden çıkan, onların damgasını taşıyan kesin koşuklar vardır. Oysa güldürmeceler için bu olanak yoktur. *Nasreddin Hoca* diye bir kişi vardır, çağı çevresi biliniyor az çok. Buna karşılık hangi güldürmece kesinlikle onundur bilinemez. Öte yandan *Bektaşi* kimdir? Nerdedir? *Bektaşilik* büyük, yaygın bir kuruluştur, "bektaşi" ise bu kuruluşa bağlı olanların genel adıdır, bir kişinin özel sanı değildir. Bektaşiye yüklenen bir gülmece ürününün nerede, kimin ağzından, kim adına söylendiğini saptama olanağı yoktur. Dil incelemeleri bakımından bir güldürmecenin çağı az çok belirlenebilir, ancak kimin ağzından çıktığı, nerede yayıldı-

ğı, kime söylendiği, genellikle, saptanamaz. Bu açıklamadan çıkan sonuca göre, güldürmeceler, öteki halkbilgisi varlıklarına (özellikle yazın ürünlerine) oranla daha toplumculdur. Buna bilmeceleri de katabiliriz. Ancak, belli bir anlamda, masalları katamayız. Anadolu'da "masalcı nine"ler vardır. Bunların söyledikleri kimi masalları kendileri düzenlemiş, kimilerini de başkalarından duymuşlardır. Masalın belli bir yaratıcısı bulunabilir. Masal, türkü, koşuk daha yoğun bir çalışma, daha becerili bir işçilik ister. Güldürmecede çok işlek bir düşünme gücü işin üstesinden gelebilir üretir, ortalığa yayar diye bir yargıda bulunmak doğru değildir.

Gülmece bütün uluslarda ayrı bir beğeni özelliği taşır, yeryüzünde ulusların sayısınca gülmece anlayışı var denilse yeridir. Üzerinde yaşanan toprak, beslediği kişilere, ayrı bir nitelik kazandırır, ayrı bir yaşama anlayışı sağlar. Daha doğrusu toprağın üretim durumu kişinin davranışlarına yön verir, yaşama olanaklarını biçimlendirir. Halk dilinde "ince ekin" denen arpa, buğday, çavdar gibi tarım ürünlerinin bulunmadığı, yetişmediği, bilinmediği bir yörede onlarla ilgili kavramlar da olmaz. Nitekim Amerika'nın bulunuşundan önce Avrupa dillerinde *mısır, tütün, patates* gibi tarım ürünlerinin adları yoktu. İslam toplulukları Avrupa'ya geçmeden önce Avrupa dillerinde "nar" anlamına gelen bir sözcük bulunmuyordu. Araplar İspanya'yı alınca Gırnata iline *nar* denilen yemişi götürdüler, oradan öteki Avrupa ülkelerine yayıldı. Bu nedenle Avrupa dillerinde *nar*'a "Gırnata" ile ilgili bir ad verilir (Alman dilinde nar'ın karşılığı "gırnata elması" anlamında *Granatapfel*, Fransız dilinde *grenade*, İspanyolca *granada*, İtalyanca *granato*.) Bu örneklerden, açıkça, anlaşıldığına göre bu yemiş Batı'nın sonradan öğrendiği bir doğa varlığıdır. Bunun gibi *kayısı, şeftali, fındık, zerdali, vişne, kiraz, muz* türünden yemişli ağaçlar Batı'ya sonradan, Doğu'dan, özellikle Doğu Akdeniz ülkelerinden gitmiştir. Bunlarla ilgili kavramlar, gülmece ürünleri varsa o dillerde sonradan türetilmiş, yayılmıştır.

Bir gülmece ürününün kökeninini araştırırken, ilkin onun söylendiği dilin olanaklarını kavramak, yaratıcısının düşünme

ortamanı bilmek gerekir. Bir güldürmece (fıkra) özü bakımından, içerdiği beğenç öğesi yönünden, hangi ulusa uygunsa onundur. İşin içine uyuşmazlık, çelişki girerse güldürmecenin kaynağını başka yerde, başka bir toplumda arama gereği doğar. Sözgelişi Anadolu'da, özellikle *Nasreddin Hoca* adına söylenen güldürmecelerde, peygamber *Muhammed*'e sataşıcı nitelik olamaz. Bu *Hoca*'nın gülmece anlayışına aykırı geldiği gibi genellikle *Hoca*'yı tutan "sünnî" inanca da karşıttır. Öte yandan *Bektaşi* adına söylenen gülmece ürünlerinde de *Muaviye*'yi, *Yezid*'i, *Halife Ömer*'i öven, örnek gösteren bulunmaz, bu da *Bektaşi*'yi konuşturan toplum kesiminin inancı ile bağdaşmaz. Bunlar gibi, kimse çıkıp *Bekri Mustafa*'nın ağzından içkiyi yeren bir güldürmece uydurmaz, uyrurursa bunun *Bekri Mustafa*'nın olduğuna kimseyi inandıramaz.

Gülmece ürününü biçimlendiren, geleneklerle, göreneklerle kazanılmış yaşama tutumudur. Bu tutumun da bir kural niteliği kazanabilmesi çok uzun yılların, çağların geçmesine bağlıdır. Ayrıca dilin yapısı da, bu konuda önemlidir. Güldürmece birkaç anlamlı sözcüklerin bolluğunu, kullanmaya elverişliliğini gerektirir. Kavramların kesin, değişik gülme yorumlarına yatkın olmadığı bir dilde, bir düşünme ortamında güldürmece yaratma olanağı azdır. Gülmeyi sağlayan olanaklardan biri, bir bakıma en önemlisi, dilin anlam kaydırmalarına elverişli olmasıdır. Böylece, anlam kayması güldürmece denen gülmece ürününü, o da gülmeyi sağlar. Bir gülmece (mizah) ürünü olan güldürmece (fıkra) olmadan gülme olayı gerçekleşemez. Kişi neye gülecek de gülme olayı gerçekleşecek? Bütün gülmelerin özünde, gülmeyi gerekli kılan, güldürücü bir öğe vardır. Bu öğeyi yaratan da kişinin toplumdan edindiği düşünce ürünleridir.

III

Anadolu'da gülmenin hangi koşullar altında bir inanç niteliği kazandığı, bugün için, yeterince bilinmiyor. Elde bulunan belgeler de bu sorunu çözümleyecek nitelikte değildir. Bilinen tek ko-

nu, Anadolu'da, gülme işinin tanrılarla ilgili olduğudur. Kişileri gülünç duruma sokmak, yarı insan, yarı hayvan biçimli kişiler, tanrılar, tanrıçalar yaratmak eski bir gelenektir. Anadolu insanı önce tanrılarını yaratmış, sonra, bu yaratılmış tanrılar yaratıcılarına egemen olmuş, kimi çağda insanları, kimi dönemde kendilerini gülünç kılıklara sokmuşlar. Bunları yapanın gene Anadolu insanı olduğundan kuşku yoktur. Ancak, bu başarılı insan, kendi yaptığını tanrılara yükleme işinde de çok beceriklidir.

Yeryüzünün neresinde, hangi çağda olursa olsun, ister tektanrıcı, ister çoktanrıcı bir inanca bağlı bulunsun, bütün tanrıların yaratıcısı insandır. *Musa* ile başlayıp *Muhammed*'te biten tektanrı anlayışını da, o tek tanrı'yı da yaratan insandır. Bu kesin, çürütülmez bir gerçek, bir toplum olayıdır. Bu olayın ışığında, Anadolu insanının gülme olanaklarını araştırmaya başlayınca, karşımıza bir *Silenos* çıkar. Kır tanrısı *Pan*'ın bir peri (nympha) ile birleşmesinden, başka bir inanca göre *Hermes*'le bir perinin sevişmesinden doğmuş bir erkişidir. Kocalmış, iyip esrimiş *Satyr*'lere (kır tanrılarına) Silenos denir ayrıca. Burnu yassı, gülünç, sağa sola yalpalayan bir kişi olarak nitelenen *Silenos* bir eşek üstünde gezer dolaşır. Bilgeliğine, bilgisine, usuna diyecek yoktur. Kral *Midas*'a birçok gizli bilgiler verdiği de söylenir.

İmdi *Silenos, eşek, Midas* üçlüsünde yoğunlaşan güldürücü öğe bize, bu konuda, yeni bir ışık getirmektedir. Gülmenin oluşumunda etken olan bu üçlülük nereden kaynaklanıyor? *Silenos, Midas* sözcükleri eski Anadolu dillerindendir, bu nedenle onlarla ilgili buluşların kökeni de Anadolu olmak gerek. *Silenos*'un gülünç kılıklı olması bir insan buluşudur. Ancak insanların böyle bir yaratık ortaya koymalarında hangi düşüncenin egemen olduğu önemlidir. Eskiçağ inançlarında, insanla ilgili bütün eylemlerin, birer tanrısal nitelik taşıdığı, doğaüstü güçlerin işi olduğu kanısı yaygındı. Ağlamak, sevinmek, gülmek, üzülmek, yürümek, koşmak, üşümek, ısınmak bg. olaylar insanı çevreleyen doğa güçlerinin birer görünüşü, gerçekleşmesi olarak anlaşılırdı. Tanrılar adına düzenlenen yıllık törenlerde eğlenmek, gülmek bir gerekimdi. Bunun en belirgin örneği *Dionysos* tö-

renleridir. Daha önceki dönemlerde Hititlerde yıllık iki büyük bayram düzünlendiğini biliyoruz. Bunlar büyük eğlenceli, oyunlu sevinç verici şölenlerdi. *Dionysos* törenleri, *Silenos, Adonis* eğlenceleri, *Midas* olayı bir bütünlüğü içerir gülme konusunda. Bunların birer tanrısal nitelik taşıdığı da belli.

Gülme, bu verilen örneklere göre, özellikle Anadolu'da bir toplum varlığı, bireyden çok toplumun bütünüyle ilgili bir eylem anlamına geliyor. Gülen bir kişidir, bilinçli bir varlıktır, ancak gülmede onu aşan bir öz vardır. Elimizde bulunan belgelere bakılırsa gülme toplum gerekimi olarak doğmuştur. Evet gülen bireydir, ancak bu birey belli bir toplum içinde, belli bir törende gülüyor, gülmeyi öğreniyor.

Burada gülme, bir toplum olayıdır, kişi toplumda güler derken, kişisel gülmece yaratmalarının bir yana atmak istendiği sanılmasın. Anlatılmak istenen, Anadolu'da bireye gülmeyi, gülme biçimini içinde yaşadığı toplumun öğrettiğidir. Bu açıdan bakılınca *Bektaşi* de bir toplum varlığıdır, bir bireyin kimliği ile sınırlanmış değildir. Onun adına söylenen güldürmecelerin özünü, biçimini, içerdiği anlamı yaratan toplumdur. Bu çizgi üzerinde geçmişe doğru gidince bir sapma olmuyor. Yalnız çağların getirdiği yenilikler, uygarlık gelişmeleri yüzünden beğenilerde bir değişme olmaktadır. Bu değişme ne, Anadolu'da, güldürmecenin eski kaynaklarla olan bağını koparabilir, ne de toplumda birey ilişkisini ortadan kaldırabilir. Bireyin yaşama biçimi, gelenekler, görenekler birer toplum ürünüdür. Gülmece varlıklarını nitelerken başvurulan bütün dil araçlarının toplum içinde oluştuğu gözden uzak tutulmamalı. Tutulursa, buraya dek yapılan açıklamalarda, sayısız çelişkiler bulunduğu sonucuna varılır. Gülmece konsunda ileri sürülen bütün yorumlar, açıklamalar ayrı nitelikte olabilir, bu ayrılık toplum olaylarına, çağları içinde, değişik açıdan bakmanın sonucudur. Özde bir ayrılık, toplumun çekirdeğinde bir başkalık yoktur. Sık sık kullanılan "Anadolu insanı" deyimi de belli bir kişiyi değil, Anadolu tarihi boyunca yaşayan, yerli bir toplumu içerir.

Gülme ile ilgili başka bir toplum kurumuna, özet olarak, değinelim. Bu kurum "tiyatro" denen, topluca eğlenme yeridir.

Bunun kuruluşunda da din törenleriyle ilgili bir neden olsa gerek. Bugün olduğu gibi, eskiden de, büyük törenler, şölenler belli günlerde, belli yerlerde düzenlenirdi. Kimi törenleri, Anadolu'da, ulusun en büyük yöneticisi olan kişi, kral, düzenler, yönetirdi. Hititlerde böyleydi. Uygarlıkların gelişmesi, toplumu oluşturan bireyler arasında ilişkilerin sıklaşması, çoğalması bu tür törenlere daha derli toplu, daha düzenli bir biçim kazandırmıştır. Binlerce, on binlerce kişinin yalnız eğlenmek, oyun görmek (bugünkü anlamda), iyi bir gün geçirmek için bir yere toplanması bugün bile kolay değildir, ne kaldı ilkçağda. Bu insanları bir araya ancak çok köklü bir inanç, bir buyruk getirebilir. Bunu da ya kral ya da din görevlisi yapabilirdi. Bu toplanma, toplu olarak törenler yapma, şölenler verme geleneği yılların geçmesiyle oyunluk denen kurumları yaratma olanağı sağlamış, ilk oyunluk (tiyatro), hangi ulusça yapılırsa yapılsın, bu gereksinmeden doğmuştur. Anadolu'da kurulmuş oyun kurumları, Hititlerden çok sonradır, ancak tören, şölen yerleri, onlardan da öncedir. İşte bu din törenlerinin, şölenlerinin yarattığı gereksinme sonucu, onların düzenlendiği kimi yerlerde sonradan tiyatrolar kurulmuştur. İlkçağ Anadolu'sunda, tiyatro kurulan yerlerin, daha önceleri kutsal sayılan yerler olduğu biliniyor. Bugün *Kaunos* (Dalyan) denen yerde, buraya adını veren, *Kaunos*'lular törenler düzenlerdi. Sonraları orada bir tiyatro kuruldu. Durum *Bergama, Side* tiyatroları için de böyledir.

Anadolu'da bu tür oyun yerlerinin kurulmasına değgin görüşü Yunan, Roma uluslarının yarattıklarını, uyguladıklarını ileri sürenlere sorulacak şöyle bir soru vardır: Yunanlılar İ.Ö. VIII. yüzyıllarda bile Doğu Karadeniz kıyılarına değin, kuzey Anadolu'nun birçok yörelerine gitmiş, alışveriş yerleri kurmuş, yerleşmiş, yapılar yapmışlardır. Kimi Avrupa yazarları ise bu insanların büyük topluluklar niteliğinde, çağlar boyunca, o bölgelere göçüp yerleştiklerini ileri sürerler. Onlardan sonra o bölgeler Lâtinlerin eline geçmiştir. O yörelerde neden tiyatro kurmayı düşünmemişler?

Bu sorunun karşılığını bulmak için Anadolu tarihinin en eski çağlardan günümüze değin bir bütün olduğuna inanmak gerekir.

Bu bütünü oluşturan bölümlerden biri de, bu yazının konusu olan, gülmece ürünleridir. Bu ürünleri, kesilmeyen bir tarihsel oluşum çizgisi üzerinde yürüyerek, inceleyince Anadolu insanının hangi aşamalarda inançları, düşünceleri birer somut kuruma dönüştürdüğü, komşularından neler aldığı, aldıklarına neler kattığı aydınlığa çıkar.

IV

Gülme bir toplum olayıdır. Gülmeyi sağlayan oluşlar da birer toplum varlığıdır. Kişi, en iyi, kendi dilinde güler. Anadilin sağladığı gülme olanağını, sondan, öğrenim yoluyla, kazanılan bir dilde bulmak epey güçtür, yok değildir, güçtür. Birçok büyük tiyatro yapıtının, aktarıldığı yabancı dillerde, yazıldığı anadildeki başarıyı sağlayamadığı bilinir. Özellikle gülmeyi konu edinen yapıtlarda durum böyledir. Dillerin kendilerine özgü yapıları, kuruluşları, ses örgüleri vardır. Bu başka dillere benzemez. Bir yapıt yazıldığı dilden başka bir dile çevrilirken bir yapı değişikliğine, ayrı bir örgü düzenine uğrar. Gülmece ürünlerinin yaratıldığı dilden başka bir dile çevrildiğinde, güldürücü özünden çoğunu yitirdiğini, neredeyse gülünmez bir nitelik kazandığını somut olarak anlamanın en kolay yolu çok güldürücü, ince, güzel bir Bektaşi gülmecesini yabancı bir dile aktarmaktır. Bektaşi güldürmecelerinde güldürücü özün katılaşmış, geçerliği kalmamış inançlar üzerinde yoğunlaştığı açıktır. Böyle bir güldürmeceyi, o inancın yabancısı olan, inceliğine, katılığına varamayan bir kimseye anlatmak pek kolay değildir, yorumu, açıklamayı gerektirir. Bunları yapınca da güldürmece olmaktan çıkar.

XIX. yüzyıldan sonra Türk yazınına, Fransızcadan, geçen esprit (Türkçe söylenişi *espri*) sözü gülmecenin özünü oluşturan bir anlam taşır. Lâtince *tin, soluk, yel* gibi anlamlara gelen *spiritus*'tan türeyen bu *espri* (esprit) sonradan anlam değiştirmiş, Osmanlıcada Arapçadan geçme *nükte, şaka, mizah* bg. sözcüklerinin karşılığı olmuştur. İşte bizim Bektaşi, Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş bg. güldürmece (fıkra) kaynaklarının

ürünlerinde yoğun olan bu güldürcü öz denen *esprit*'dir. Bu sözcükte incelik, ölçülü bir güldürüş öğesi, katılığa, bayağılığa kaçmayan bir alay saklıdır. İnceliğin, ölçütlüğün, derinliğin yerini katılık, bayağılık alınca esprit ortadan kalkar, Divan yazınında *hezl* denen sövgülü, ağzıbozuk tür ortaya çıkar. Bu iki çelişik durumu ilgili bölümde, örneklerle açıklamaya çalıştık.

Bir sözcük, halkın ağzında yoğrula yoğrula, değişe değişe, kaynağına yabancı bir anlam kazanıyor, yeni bir biçime giriyor özünü oluşturan anlam öğesi bakımından. Yukarda *yel, tin* anlamına gelen Lâtince *spiritus* nerde, "nükte" karşılığı söylenen Fransızca *esprit* nerde. Anadolu güldürmecelerinde, gülme öğesini oluşturan öz de bu anlam değişmesidir. Bu değişmeyi bütün incelikleriyle başka bir dilde söyleme kolay olmasa gerek. Bu anlam değişmeleri belli kişisel bir görüşe göre olmuyor, daha doğrusu pek de bilinçli olmuyor, çağların akışı içinde toplumsal bir olay, bir dil olayı, biçiminde ortaya çıkıyor. Sözgelişi, Türkçede *ipe un sermek* deyimi vardır. Bunu olduğu gibi bir başka dile çeviremeyiz, ancak anlamını, bu deyimle anlatılmak isteneni aktarabiliriz. "İpe un sermek"i bu üç sözcükle (ip, un, sermek ile) Almancaya, Fransızcaya çevirin deyim yokolur gider. Güldürücü öğe sözcüğün gelişimi, değişimi ile bağlantılıdır. Kaynak anlamı değişmeyen, olduğu gibi geçmişten geleceğe aktarılan bir sözcükle güldürmece yaratma olanağı pek yoktur. Dine, inançlara çok bağlı, bütün gelişmelere, ileri götürücü değişmelere karşı çıkan çevrelerde gülme öğesinin de yaşama ortamı bulamadığı kesindir. Bir bakın yörenize, özellikle sünnî inançlarına bağlı kimselerin çoğunlukta olduğu yerlere, güldürmece ürününün gelişip serpilmesine elverişli bir toprak bulamazsınız. Din kavramı, inanç kavramı değişmez, onun kendi anlamı içinde bir değişmezliği, dokunulmazlığı vardır. Oysa güldürü, güldürmece yenilik, değişiklik ister. "Şeriat" denen kurum, kullandığı sözcüklerde, kavramlarda en küçük bir değişmeyi bile suç sayar, yasaklar. "Kur'an Arapçadan başka bir dilde okunamaz" yargısının özünde bu değişmezlik saklıdır. "Kur'an başka dile çevrilemez" sözleri bir inancın yargı biçiminde görünüşüdür. Bu "değişmezlik" çizgisi üzerinde toplumlarda güldürücü ürünlerin doğup gelişme olanağı bulunmaz.

Sözcüklerde görülen bu sürekli anlam değişmeleri, bir yandan da, yeni kavramların doğmasına olanak sağlar. Bu yeni kavramlar da, gülmece alanında olanlar, yeni yeni güldürme öğelerinin biçimlenmesine yolaçar. Anadolu'da görülen güldürmece bolluğu, türlülüğü de bu nedenledir. Dilbilim çalışmaları, Anadolu'da, ilkçağdan beri sürekli ağız değişmeleri olduğunu gösteriyor. Buna somut bir örnek olarak, Anadolu'da konuşulan, Rumcayı gösterelim. Rumcanın kökeni Grekçe de denen dildir. Bu dil Anadolu'da Yunan alışveriş yerlerinin kurulmasıyla, en az İ.Ö. VIII. yüzyılda, Ege kıyılarında biraz daha önce, konuşulmaya başlamıştır. Anadolu'nun iç bölgelerine doğru yayılışı birkaç yüzyıl sonradır, o da belli yörelerde. Buna karşılık, Karadeniz kıyılarında, özellikle Orta Anadolu'nun Karaman bölgesinde, İstanbul dolaylarında yaşayan Rumlar (Grekler) birbirlerinin konuşmalarını anlamazlar. Oysa , çok dar bir yörede de olsa, Karadenizin kimi kıyılarında, bugün bile Rumca konuşulur. İstanbul Rumları bu dili anlamazlar. Durum Yunanistan'da, bugün, konuşulan Rumca ile ilkçağda ki dil için de böyledir. Buna ister dil, ister ağız değişikliği densin, sorunu değiştirmez. Doğu Anadolu'da konuşulan bir Kürtçe vardır. Bunun karma bir Farsça olduğu, Arapçadan birçok sözcük aldığı, özgün kökenli bir dil olmadığı biliniyor. Oysa ne Fars Kürdün dilinden anlar, ne de Kürt Farsın. Türk dili de böyledir. Bırakın Uygur ağzını, bugün Anadolu'da konuşulan ağızları bile kolay anlama olanağı yoktur. İstanbul'dan çıkmamış, Anadolu'yu görmemiş, o ağızları duymamış bir kimse Tokat, Sivas, Erzurum, Trabzon köylerinde konuşulan Türkçeyi, bütün sözcükleriyle, anlayamaz.

İmdi, çağlar boyunca sürüp gelen, bu ağız ayrılıklarının en büyük yararı, kendi sayılarınca, güldürmece türü oluşturmasında, gülmece ürünü yaratmasındadır. Toprak Anadolu, konuşulan dil Anadolulu (yabancı kökenli olsa bile Anadolu'da ayrı bir ağız biçimine dönüşmüştür), insan Anadolulu, güldürmece türleri Anadolulu, gülmece ürünleri Anadolulu. Buna karşın, bu ürünler, ayrı toprak üzerinde yaşamış insanların yaratmaları gibi, çok değişik, çok türlü. Neredeyse Anadolu'da yaşayan bireyler, kendilerine özgü, bir güldürmece türü yaratmışlar sanılacak.

Ancak, bütün bu türlülükler içinde, değişmeyen bir öz vardır, o da hangi güldürü ürünü olursa olsun Anadolu damgası taşımasıdır. Bu konuda biraz emek tüketen bir kimse Anadolu güldürmecesini ayak sesinden tanır.

Güldürmecenin değeri, insanla içiçe yaşamasında, diriliğini korumasındadır. Yeraltından çıkan bir kalıntı gibi donmuş, katılaşmış, çağın dışına itilmiş bir güldürmece ürünü geçerli değildir. Ondaki güldürücü öz yaratıcı nitelikten, düşündürücü olanaktan yoksundur. Güldürmece insanla yaşayan, insanla bütünleşen bir düşünme ürünü olma gereğindedir. O bir süstakısı gibi gereksinme duyulunca kullanılan bir varlık diye anlaşılırsa özünden uzaklaştırılır. Güldürmeceyi bir gözlük gibi yanında taşımak isteyen kimse ona yabancıdır, onun özünü kavrayacak güçten yoksundur.

Güldürmeceye yabancı kalan kimse, onu, arasıra kullanma gereğini duyandır. "Gel arkadaş birkaç güldürmece anlat da gülelim" diyen bir kişinin belleğinde yerleşen duygu güldürmecenin özüne aykırıdır. Gülmek karşılıklı konuşmakla, söyleşmekle olur. Bunun en somut örneği güldürü oyunlarının sunulduğu oyunluklardır.

V

Gülme olayının en can alıcı yerine geldik artık. Hangi koşullar altında gülmek eyleminin oluştuğunu araştırırken yeni bir boyutla karşılaşıyoruz. Bu boyut insanın özünü, niteliğini ortaya koyan bir eylem biçiminde ortaya çıkar. Bu eylem "övünmek"tir. Kişi "övünen bir varlık"tır. Bütün diri yaratıklar içinde yalnız insandır övünmeyi bilen, seven, onunla mutlu olan, kıvanç duyan. Oysa kişi övünürken, övünmeye çalışırken gülünç olur, başkalarını güldürür boyuna. Bunu bilmeden yapar besbelli. Kendi yeteneğinin, yetkisinin, gücünün sınırlarını bilmemektir övünmek. Bunların dışına taşınca gülme eylemi başlar. Kendini bilen, gücnünü, yetkisinin nereye değin varabileceğini kestiren, anlayan kimse övünemez. Gerçeği seven, olduğu gibi gö-

rünme bilincine ulaşan kişi övünmekten korkar, kaçınır. Kendini övmeyi seven kişi yapamadıklarını, güçsüzlüğünü gizlemek, olduğundan başka türlü görünmek isteyen bir yaratıktır.

Övünmek boş kimsenin dolu görünmek için dışa vurmuş çırpınışlarıdır. İşte bu çırpınış gülmenin doğmasına yolaçar, yardımcı olur. Türlü türlüdür övünmek kişioğlunda. Taşıdığı sanla (bu san yüksek öğrenim kurumlarında kazanılmış olabilir çokluk), bulunduğu görevle, elindeki yetki ile, ortaya koyduğu yaratma ürünleriyle, bir başarı nedeniyle bg. pek çok olaylarla ortaya çıkar övünmenin özü. Oysa övülmesi gereken bir başarı, bir iş, bir görev, bir san varsa bunu toplumun, başkalarının yapması gerekir. Toplum över, başkaları över gerekirse. Kişinin bu sayılan durumlar nedeniyle kendi kendini övmesi özüne olan güvensizliğini saklamak, güçsüzlüğünü örtmek içindir. Bütün saklamaların, örtbas etmeye çalışmaların arkasında yoğun bir güldürücü öğe vardır. Övünen kimse bilmeden kendi kendisiyle alay eder, eğlenir. Bu tutumu dışa vurunca, başkalarının gözüne çarpınca da güldürücü, gülünç olur çıkar.

Övünmeyi seven, buna olanak arayan kimselerin bir özelliği de gereksiz yere başkalarını övmesidir. Başkalarını övmek övülmeye olanak aramanın gizli yoludur. Bilimde, bilgide, bilgelikte "övki övülesin" deyimi geçerli değildir. Gerçek bir aydın övünmek şöyle dursun övülmekten bile kaçınır. Övmek biraz ileri götürülünce alaya almak olur.

Bihamdillâh şeref buldı yine mülk-i Süleymânî
Cülûs itdi saâdet tahtına İskender-i sânî

Divan ozanı *Bâkî*'nin *İkinci Selim*'in padişah olması üzerine söylediği uzun bir övgünün ilk dizeleridir bunlar. Ozan; "Osmanlı ülkesi yeniden yücelik kazandı, bunun nedeni de *İkinci İskender* olan *İkinci Selim*'in tahta çıkışıdır," diyor. Birinci *İskender* ilkçağın ünlü kralı Makedonyalı *İskender* (İ.Ö. 356-323)dir. Tarihte "Büyük İskender" diye anılan bu kişi Yunanistan'dan Mısır'a, İran'a, Hindistan'a değin bütün ülkeleri eline geçirmiş, tarihin en büyük ilk imparatorluğunu kurmuş, "Hellenizm" denen uygarlık akımının doğmasına yolaçan başarıları sağlamış

bir kimsedir. Bunun yanında Osmanlı Padişahı İkinci Selim (Sarı Selim) ise yeni göreve başlamış, daha bir iş yapmamış kişidir. İkisinin karşılaştırılması övgü değil, yergi olabilir. Divan yazınında, padişahlara yazılan, bütün övgüler böyledir. Bu övgü türü Anadolu'ya İran'dan, Arabistan'dan gelmiştir. İslam dininin doğuşundan sonra Peygambere, Abbasi sultanlarına, İran şahlarına yazılan ögüler böyle göz kamaştırıcı ululamalarla, yüceltmelerle, abartmalarla doludur. Osmanlı ozanı da bu izi sürdürmektedir. Bu, Türk yazınında, bir gelenek olmuştur. Artık "övmek", "övülmek", "övünmek" gibi sözcükler Divan yazınının birer ilkesini yansıtır tarih boyunca.

İşte bu İran, Arap kaynaklı yazın geleneği sonraları Anadolu'nun bütün yüzeyini kaplamış, görevle, yetkiyle, sanla övünmek, övülmek istemek neredeyse bir yasal eylem niteliğine dönüşmüştür. Oysa İslam dini kendini büyük görmek, büyüklenmek anlamına gelen bütün kavramların içeriğine karşıdır. "Tanrı kendini büyük görenleri sevmez" bir Kur'an yargısıdır.

Övünmek kendini büyük görmek, büyüklenmek (kibir) demektir. Bu da bilgiyle, bilgelikle, olgunlukla bağdaşmaz, yalnız gülmenin konusu olur. Tasavvuf denen akım da alçakgönüllülüğü bir yaşama ilkesi, davranış kuralı olarak benimsemiştir. Bir Divan ozanı olan *Ragıb Paşa* (öl. 1763) bir şiirinde:

Ne kadar pest olsa da bünyân-i kanaat Ragıb
Revzeninden yine mâmûre-i rif'at görünür

"alçakgönüllülük, olanla yetinme (kanaat) yuvası ne denli alçak olsa bile penceresinden yücelik, bayındırlık görünür" diyerek büyüklenmeye, övünmeye karşı çıkar.

Övünen, övünmeyi seven kendine yetmeyen, yetersiz bir kişidir. Onun övünmesi, kendini yeterli görmek tutkusundan dolayıdır, böylece avunur, boşluğunu doldurmaya çalışır, bu tutku öylesine değişkendir ki övmekle övünmek eylemlerini birbirine karıştırır, yoğurur. Böylece övmek övünmeye dönüşür. Övülmek için över kişi. Bu tür övünmenin, övmenin öğrenimle bir ilgisi yoktur, kişinin yaratılışıyla bağlantısı vardır çokluk.

Övünmek gülünç olmaya dönüşürken daha somut bir nitelik

kazanır. Kişi çevresini değiştirmeye, gözle görülür araçları, nesneleri üstü kapalı olarak, övünmek için, kullanmaya koyulur. Sözgelişi gösterişli, ilgi çekici bir biçimde yaşamayı sever. Evinde gözalıcı nesneler bulundurur. Yatağından yemek çatalına, sigara küllüğünden oturulan koltuklara, iskemlelere değin ne varsa gösterişli, yüksek bir gelir karşılığında alınan nesnelerden seçilir. Ünlü kişilerin katıldıkları yemekli, içkili toplantılar düzenlenir, evde gösterilmesi övünç sağlayacak sanılan nesneler böylece ortaya konur. Bütün bunlar kişinin kendini gizlemesi, olduğundan başka türlü görünmesi içindir. Daha doğrusu aşağılık duygusunun yok edilmesi çabasıdır.

İmdi bu anlatılanlarda gülünecek ne var? Gülme öğesiyle evde bulunan nesnelerin, yemekli, içkili toplantıların ilgisi nedir? Gerçek güldürücü öğe bunların arkasında saklıdır. Gülmek, gülünç olmak bir davranıştır, bir eylemdir, bir öykünmedir. Bir kimsenin ayı postuna bürünmesi ile onbinlerce lira borca girerek, canını dişine takıp çalışarak, sağlığının bozulmasına aldırmayarak koltuk takımı, yemek takımı alması arasında, olduğundan başka türlü görünmek istemesi bakımından, ne gibi bir ayrım vardır? İşte yukarki soruların karşılığı bunda saklıdır. Kişinin yüksek, görkemli görevleri, ilginç sanları, göz kamaştırıcı evi, nesneleri olabilir diyelim. Bunlar gülünç sayılmaz genellikle. Ancak bunları kişi kendini ortaya koymak, başkalarının ilgisini çekmek, saygınlık sağlamak düşüncesiyle kullandığında gülme konusu olur. O, bu tutumuyla, varlığının sınırları dışına taşmış, elinde bulunanları bir övünme aracı diye kullanarak yükselme, çevresine üstün görünme olanağı arama yoluna girmiştir. Gülünç olma buradadır. Böyle bir olaya gülünmüyor diye, gülünç bir özellik taşımadığı öne sürülemez. Bir güldürü yazarı da işine başlarken, çalışırken gülünecek, alaya alınacak nitelikte değildir, çokluk ağırbaşlıdır, saygıdeğerdir. Ancak ortaya koyduğu yapıt, işlediği konu yönünden, güldürücüdür, alaya alıcıdır, eğlendiricidir. *Shakespeare*'in güldürü yapıtlarına bakarak onun gülünç bir kimse olduğunu söyleyemeyiz. Onun işlediği konularda, ele aldığı olaylarda yoğunlaşan güldürücü özü de başka türlü yorumlayamayız. Şu konu gülünç değil, *Shakespea-*

re, burda gülünç bir konu ortaya koymadı diyemeyiz. Gülünçlük olayın kendindedir, konunun özündedir, yazar onu sergilemiştir.

Konuya başka bir olayı örnek alarak bakalım: bir kimsenin yığın yığın borca girerek gösterişli nesneler alıp evini doldurması, onlarla övünmesi bg. ile yargıç katında yalancı tanıklar dinleterek duruşmayı kendi çıkarına çevirmesi arasında ne gibi bir ayrım vardır? Bu iki olayda da, yapılan iş, bir kandırma, bir aldatma, olduğundan başka türlü görünme değil midir? Kaynağı ne olursa olsun, iki olayda da, sergilenen eylem kişinin sınırları aşması, görünüşü bir araç olarak kullanmasıdır. İşin içine araç girince konuda sallantı başlar. Aracın kullanılması kişinin içinden geçirdiği, dışa vurmadığı düşünceye bağlı olabilir. Bu durumu kestirmek kolay değildir, o kişi ile uzun süre arkadaş olmayı, birlikte bulunmayı gerektirir. Kişi kendini gizleyen, gelecekle ilgili tasarılar kuran, geleceğe yatırımlar yapan bir varlıktır. Sıkışık bir durumda kalıp yalnızlıktan korktuğu için duygularını dışa vurmadan arkadaşına yakınlık gösteren, eski bir deyişle *vaziyeti idare eden* (duruma göre davranan) bir kimsenin özünü anlamak kolay değildir. Bu tür davranışlar insanın "yapısı gereği" eylemlerdir. İnsan "kendini gizleyen bir varlık"tır da ondan.

İmdi "kendini gizlemek" bir başarı olarak yorumlanamaz. Kişinin kıvanç duyacağı, övüneceği, gülünç olmaktan, alaya alınmaktan kurtulacağı atılımları vardır. Bunların başkalarından gizlenmesi sözkonusu değildir besbelli. Öyleyse gizlenmek istenenler nelerdir? Kişi hangi durumlar karşısında, hangi eylemler yüzünden kendini gizlemek gereğinde kalabilir? Sözgelişi giriştiği bütün güreşlerde başarılı olan bir güreşçi, bu başarılarından bir tekini bile, karşısındakinin çok gereksiz bir atılımı sonucu elde ettiğini, yendiği kimsenin gerçekte kendisinden üstün düzeyde bir güreşçi olduğunu söyler mi? "Güreştiğim kimse duygusal bir nedenle şöyle yapmasa ben onu yenemezdim" diyecek bir güreşçi kolay kolay bulunur mu? Bize kalırsa bulunmaz pek. Oysa düşünce alanında sayısız bilge bulunur, yanıldığını söyleyecek.

Başka bir alana geçelim: Fabrikasında çalışan işçilerden biri-

ni ya da birkaçını yanlış davranışlarından dolayı kovan bir işveren, işine sonverdiği işçilerin hangi etkilere kapılarak kovulmayı gerektiren eylemi yaptıklarını, bu tür bir davranışa yönelmesinin nedenini araştırır mı? Okuyup yazması bile pek dar bir alanda kalan işçinin hangi koşullar altında böyle bir eyleme itildiğini değil, itindiğini araştırabilir mi? Çalışma gereği ile çalıştırma gereği arasındaki çelişik durumu yüzde yüz ölçebilecek bir kimse davranışlarında iner çıkar mı? Çalışma ile çalıştırma arasındaki çatışmanın bilincine varamayan bir kimseden, bu konuda, olumlu bir çözümleme beklenir mi?

Bu sayılan örnekler üzerinde durunca, insanın neye güldüğü, neden güldüğü daha kolay anlaşılır. Kişi kendi çıkarına uygun gelen durumlarda bir gülünçlüğün bulunabileceğini pek düşünemiyor, bilgisi, yüreği böyle bir sorunu çözümlemeye yetmiyor. İster çalışan, ister çalıştıran olsun, bütün olaylara kendi çıkar açısından bakıyor, ilerde bir çelişkinin doğabileceğini, önceden, düşünemiyor. Sözgelişi *Moliere*'in "*Kadınlar Okulu*" ile "*Kadınlar Okulunun Eleştirisi*" adlı yapıtlarında sergilenen olaylar incelendiğinde ortaya çıkan durumun niteliği nedir? sorusu çok ilginçtir. "Kadınlar Okulu"nu tiyatroda görenler arasında bulunan kimseler "Kadınlar Okulunun Eleştirisi" adlı yapıtı yaratacak olaylara bilerek, bütün olacakları düşünerek mi girişmişler? Bu sorulara birdenbire "evet" denemez. Kişi nerede gülünç, nerede saygıdeğer olacağını önceden kestiremez çoğu durumlarda. Savunduğu görüşün, benimsediği görevin kendisini nereye götüreceğini, önceden, bilmek büyük değilse de yeterli bir sezgi gücünü gerektirir.

İmdi kişinin gülünç olması, bir gülmece konusu yapılması, nereye varacağını önceden kestiremediği davranışlarına bağlıdır biraz da. Bulunduğu görevde, kendisine verilen yetkide, doğru olayım derken gelecekte gülünç duruma düşmek de var işin içinde. İnsan bir yanı ile gülünecek bir yanı ile de acınılacak bir varlıktır. Ozanın:

Güleriz ağlanacak halimize

demesi bundandır. Bu da, belli bir anlamda, Doğu insanının

alınyazısıdır. Doğu insanı, hangi bilgi düzeyinde olursa olsun, bu yanı ile bir bütündür yaşamı süresince.

Çingeneye beylik vermişler önce babasını asmış, atasözü de bir yaşam gerçeği, bir davranış örneğidir bu konuda. Neden böyle yapar insan? diye sorulursa karşılığı şudur: Kendini bilmediğinden, kedini bilme yeteneğini kazanamadığından.

Övünmek sözcüğünden kalkarak buraya değin geldik. İlk bakışta "övünmek"le ilgisiz görülen örnekler sergiledik. Bunlar gülmeceyi kuran öğlerle ne denli ilgilidir? Bu soruyu epeyce sorduk kendi kendimize. Ancak "insan neden gülünç olur" sorusunun karşılığını araştırmak isteyen bir kimse başka türlü davranabilir mi? sorusu da var ortada. İnsan, duygu bakımından, gülmekle üzülmek arasında kalmış, onlarla sınırlanmış bir varlıktır. Bu iki eylem de insanın davranışlarına dayanır. Öyleyse insan "gülen, üzülen bir varlıktır" demek bir gerekimdir. Bunun nedeni de insanın özündedir, özünü görünüş alanına çıkaran davranışlarındadır. İnsan davrandığı gibi anlaşılır. Bilim, şimdilik, yolda yürüyen bir kişinin ne düşündüğünü, nereye gitmek, ne yapmak istediğini uzaktan kestirecek durumda değildir. İnsan bütünüyle bilinmiyor, anlaşılmıyor daha. Bu nedenle eylemlerine bakılarak yorumlanıyor. Düşünceleriyle eylemleri arasında bir bağlantının bulunduğu kanısından kalkılarak açıklanmak isteniyor.

İnsan neden övünür, övülmek ister? Bu sorunun kesin karşılığını bulmak güçtür. Konuya ancak yukardanberi yapılan yorumlarla biraz yaklaşma olanağı vardır. Bulunduğu görevin sağladığı yetkilerle, çevresindeki ünlülerle, büyük görevlilerle övünen bir kimse, yaşının ilerlemesi ya da başka bir nedenle bu övündüğü olanaklardan yoksun kalınca, emekliye ayrılınca övünmeyi bırakmıyor. İş geçmişle övünmeye, daha doğrusu geçmişle yaşamaya, kalıyor. Bunun en somut örneği, kimilerine göre, anılardır. Yetersiz kişilerin anılarına bir bakın yalnız övünülecek olaylar bulursunuz. Başarısızlıklarından sözetme gereğinde kaldıklarında da suçu başkalarına yüklerler, engellerden, işlerin yolunda gitmeyişinden, birtakım mutsuz olayların ortaya çıkışından, kendilerinin bu konuda bir yanlışı, yanılgısı pek ol-

madığından yakınırlar boyuna. Övünmenin karşısına başkalarını suçlama çıkarılır böylece. Kişi kendini gizler, yetersizliğini örtbas etmeye çalışır. Bu örtbas etmede, gizlemeye çalışmada yoğun bir gülmece öğesi vardır.

Övünmenin bir türü de başkalarını yermek, gülünç duruma düşürmek, alaya almak için yapılanıdır. Bunun en büyük örneği *Nietzsche*'dir. Bu ünlü düşünür çağının aydınlarını, bilgelerini, ulusunun durumunu yerin dibine batırırken övünür. Bu övünmenin özünde çağı ile eğlenme, alay vardır. Bilgece sorunlara dayanan, belli bir görüşü yansıtan bu övünme ile yukarda örnekleri verilen övünme arasında özden bir ayrılık vardır. Bizim Divan yazınında görülen övünme ile *Nietzsche*'nin övünmesi eşdüzeyde değildir. Birinde kendi benliğini, gücünü bir insan sorunu olarak ortaya koyma, ötekinde gerçekle bağdaşmayan, yalnız başkalarına karşı üstünlük taslamak düşüncesiyle büyüklenme vardı. Divan yazınında görülen övünme bu ikinci türdendir.

Küçük dağları ben yarattım
Büyükler de babamdan kaldı

biçiminde görülen övünme kişinin boşluğunu, büyüklenmesindeki tutarsızlığı yansıtması bakımından önemlidir. Buna büyüklenme (kibir) de denir.

Övünmekle ilgili başka bir davranış türü de övücülük, dalkavukluktur. Övünmeyi çok seven kimsenin çevresinde böyleleri büyük bir saygınlık görür. Bunun en açık örneği de Saray'da, Padişahın, öteki büyük görevlilerin çevresinde toplanan çıkarcı ozanlardır. Divan yazınında bunun sayısız örnekleri görülür. Oysa İslam dini böyle bir tutumu yerer, iyi karşılamaz. Nitekim:

Dalkavukların yüzlerine toprak saçınız[1] diye bir hadis (peygamber sözü) vardır. Burada övmenin aşırısı, belli bir çıkar için yapılanı, gerçeklerle bağdaşmayanı sözkonusudur. Kişi bu durumda da bir gülme konusudur. Eyleminde aşırılığa kaçma, kendi sınırlarının dışına taşma vardır.

1. Ahlâka Ait 239 Hadîs, *Tercüme ve İzahı*, A. Hikmet Berki, 1968, s. 15.

VI

Buraya değin kişinin, davranışları içinde, kendi kendini gülünç duruma düşürdüğünü, bir güldürü konusu olduğunu göstermeye çalıştık. Bunu yaparken de tanığı olduğumuz kimi olayları, geniş ayrıntılarına girmeden, kişilerin adlarını açıklamadan örnek aldık. Özellikle V. bölümde verilen örnekler yaşanmış, görülmüş olaylardır. Kişi övünmeden edemez. Ancak övünürken de kendini güldürü konusu yapmaktan kurtaramaz. Bu bir davranış türü, bir varlık boyutudur, insanın anlaşılması için ele alınıp incelenmesi gereken önemli bir yanıdır. Anadolu güldürmecelerinin doğuşunda, yayılışında bu tür davranışların etkisi büyüktür. İnsan durup dururken gülmece ürünü türetmez. Gülmece ürünlerinin türetilmesinde başlıca etken yaşam olaylarıdır, bu tür olaylar içinde kişilerin tutumları, davranışlarıdır demiştik. Kişi davranırken gülünç olduğu gibi, inanırken de olabilir. Dinin yasakladığı bir eylem bile kişiyi gülünç kılığa sokar.

Gülmek bir gereksinimdir. Bu nedenle insan davranışlarının özünde bulunur. Onun bir insan eylemi olması insanla doğup insanla yaşamasındandır. İnsan, davranan bir varlık olarak, belli ölçütlerin dışına çıkınca güldürü konusu olur. Kurallara aşırı bağlılık, değişmezlik, olduğu gibi kalma, bütün girişimlerde ölçüsüzlük bg. gülmeyi yaratan, gerektiren insan eylemleridir. Gülmeyi bu nedenle insanın dışında, ondan ayrı bir eylem olarak inceleme, yorumlama olanağı yoktur. Bir toplum içinde boyuna başkalarına gülen biraz da kendine güler. Toplumda geçen olaylar biraz da kişinin kendisiyle ilgilidir. Anadolu'nun, dolaştığım birçok ilinde, halkın nelere güldüğünü, neleri alaya aldığını, nelere saygı duyduğunu düğünde, yemeğinde, oyununda, şöleninde, yıllık derneklerinde gördüm, dinledim. Varto'dan Tekirdağı'na, Antalya'dan Çanakkale'ye değin Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Ordu, Giresun, Samsun, Zonguldak, Bolu, Sıvas, Ankara. Bursa. İzmit, Eskişehir, Kütahya, Isparta, Niğde, Çorum bg. illerde, yörelerinde genellikle yaşanan, yaşama karışan, günlük eylemler içinde yeri olan olaylara, davranışlara gülünür. *Öykünmek, övünmek, büyüklenmek, kendiğini beğenmişlik* bg.

insan eylemleri açık seçik birer gülme konusudur. Güldürücü oyunlar, eğlenceler bir yana bırakılırsa Anadolu insanı gülmeyi de kendi davranışlarının oluşturduğu bütünlük içinde gerçekleştirir. Bir Trabzonlunun güldüğüne bir İstanbullu kızarsa da gülmeden duramaz. Muğlalının davranışı Samsunluyu gülmekten kırar denirse gerçeğe aykırı düşmez.

Anadolu insanı, gülme konusunda, gizli bir anlaşma düzenlemiş gibi Doğusundan Batısına, Güneyinden Kuzeyine bir birlik içindedir, bir eğlence düzeyindedir. Bu birliği, bütünlüğü sağlayan da gülmenin eylemde bulunan insan üzerinde yoğunlaşmasıdır. Övünen bir kimsenin sözlerini, davranışlarını ele alıp sergileyerek gülerler Anadolu'da. İstanbullunun yürüyüşüne, giyinişine, konuşmasına, davranışlarına öykünüp gülerler özel toplantılarda.

Bu açıklamalar bize şunu gösteriyor: İnsan kendine güler. İnsan, Anadolu'nun neresinde olursa olsun, tanıdığına, bildiğine güler. Doğada bulunan diri yaratıklar içinde tek gülen, güldüren varlık insandır. Anadolu insanı gülerken anlaşılır, gülerken sevilir. Anadolu insanını anlamak, tanımak için gülme biçimini bilmek, öğrenmek gerekir.

ANADOLU GÜLÜŞÜNÜN DOĞUŞU-GELİŞİMİ

I

Bilmem düşünen oldu mu, düşünmeye değer bulan çıktı mı şu Anadolu insanının nelere güldüğünü, nelerin onu güldürdüğünü? Önceki bölümde gülmenin genel çizgileri, şöyle özet türünden de olsa geçmişi, Anadolu toprağında ortaya çıkışı, başka uluslarla olan benzerliği üzerinde duruldu. Ulusların da kendilerine göre birer gülme, güldürme biçimi, özelliği olduğu sorununa değinildi. Bu arada gülmek, güldürmek kişinin yaşadığı ortama, beğencinin oluşmasına, yaşadığı toplumun bu konudaki geleneklerine, göreneklerine göre değiştiği sorunu ele alındı. Bütün bu açıklamalar konuya bir başlangıç niteliğindedir. Bundan sonraki bölümlerde Anadolu insanının gülüş biçimi, gülme kaynakları, gülmece ürünleri incelenecek, değişik örnekler alınıp karşılaştırmalar yapılacak, soruna bir toplum olayı gözüyle bakılacaktır.

Gülme bir toplum olayıdır, onu tek başına, öteki toplum olaylarından soyutlayarak incelemeye kalkmak doğru değildir. Toplumların kendilerine göre gülüş biçimleri, gülüş öğeleri, gülüş konuları vardır. Bunlar toplumun düşünme yapısıyla ilgilidir. Bir toplumda gülünç olan başka birinde acıklı, üzücü, bir üçüncüsünde eğlendirici, alaycı olabilir. Bunun gibi, bir toplumun kimi kişilerine gülünç, eğlenceli gelen bir olay kimilerine korkunç, sarsıcı, yıkıcı görünebilir. Bu da, bir toplum içindeki

bireylerin, duygu evrenini yansıtır. Buna karşın, gülme konusunda kesin ayrım çizgileri, genellikle, toplumlar arasında bulunur. Sözgelişi İspanya'nın boğa güreşleri, Roma'nın ünlü Gladiyatör eğlenceleri, Müslümanların kurban bayramı, eski Türklerin atın belkemiğini kırarak acı çektire çektire kurban edildiği din törenleri bütün toplumlar, bütün insanlar için bir eğlence, bir gülme kaynağı olamaz. Bunun gibi çağımızda yumrukoyunu, kıran kırana güreş, benzeri ağır oyunlar da pek uygarca sayılamaz. Oysa bunların, uygulandıkları toplumlarda çoğunlukla beğenildiği, sevildiği de bir gerçektir. Böyle bir anlayış açısından bakınca gülme ile toplumun çok içten bağlantılı olduğu görülür.

Gülmeyi bir kişi davranışı, belli olaylar, belli durumlar karşısında bir tutum olarak anlarsak, onu, bir niteleyici varlık saymamız gerekir. Gülmek, güldürmek kişinin niteliğini ortaya koyan bir eylem anlamı kazandırır. Öte yandan gülmenin tadına da kavrayışlı, ince duygulu, anlayışlı, sezgi gücü sağlam bir kimse varabilir.

Anadolu insanının çok değişik gülüş biçimleri, ayrı nitelikler taşıyan gülme kaynakları vardır. Komşu uluslar içinde böyle bol kaynaklı, değişik türde gülmece olanakları bulunan yoktur pek. Anadolu'nun komşularında gülmece ürünlerinin tek doğrultulu, tek türden olduğu biliniyor. Bütün toplum kesiminin gülme konusunda belli bir beğenisi, belirli bir tutumu vardır. Oysa böyle değildir Anadolu'da durum. Toplum kesimlerinin sayısınca gülme türü, gülme beğenisi, gülme biçimi vardır. Din inançlarının, varlıklı yörelerin, yaşamın tadını çıkarmayı ilke edinenlerin ayrı güldürmeceleri (fıkraları) bulunur. Toplum yapısına göre üçüzlü bir gülme, güldürme türü var Anadolu'da. Üçü de birbirinden ayrı birer katını yansıtır toplumun. *Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş* (Bekri Mustafa da bu üçüncünün yöresindendir) üçlüsü değişmez örnekleridir bu toplum kesimlerinin. İlerde örnekleriyle açıklanacağı üzere bu üçüzlü gülme örneği birbirine benzemez pek. Beğenileri, söyleyiş biçimleri, davranışları ayrıdır. Ancak bu ayrılık toplumun bütünü sözkonusu olunca birliğe varır.

Anadolu'nun en yaygın gülmece üçlüsünü oluşturan *Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş* takımı sayı olarak değişmez. Yal-

nız kimi toplum kesimlerinde *İncili Çavuş*'un yerini *Bekri Mustafa*'nın aldığı olur. *Bekri Mustafa* gülmece tutumu bakımından *Bektaşi*'nin çok içmişi, az bilmişidir.

Bu üçüzlü birliğin dışında, bambaşka bir gülmece özelliği taşıyan, ancak yörelere, ağızlara göre değiştiğinden sayıları pek bilinmeyen yerel güldürmeceler vardır. Bunlar, Anadolu'nun bütün yörelerinde, bucaklarında, yaygındır. Bu güldürmecelerin dokusu, örgüsü, kokusu, tadı gene Anadolu insanını dile getirir, onun boyasını, onun sesini yansıtır.

Bu güldürmece ürünlerinin Anadolu uygarlığıyla bağlantılı bir yanı olduğu kesindir. Bunlarda en belirgin özellik toplum katlarının yansıtmalarıdır. *İncili Çavuş* varlıklı çevrelerin, Sarayın, ulus yönetimine katılan yüksek görevlilerin güldürücü kişisidir. *Bektaşi* ise din inançları bakımından katı, değişmeyen, yasakçı, gelenekçi kesimin karşısına çıkar. *Nasreddin Hoca*, daha çok, günlük dilde "halk" denen büyük kesimin adamıdır. Onun belli bir topluluğa karşı çıkışı, direnişi yoktur. O gereğinde deliyi de güldürür usluyu da. *Bekri Mustafa* içkiye olan düşkünlüğü bakımından *Hoca* ile *İncili Çavuş*'tan ayrılır. İçkiyi övmesi, sevmesi, onu yasaklayanları alaya alması yüzünden *Bektaşi*'ye yaklaşır, ancak Bektaşi gibi okumuş, ince duygulu, keskin alaycı, yerici değildir. Güldürmeceleri de ayrı bir tür oluşturacak nitelikte sayılmaz. Onun güldürmeceleri "şeriat"a pek karşı çıkmayan, yalnız onun yasaklarına da pek aldırmayan, ötedünyada başına geleceklerden korkmayan bir anlatım özelliği taşır. Bu dört güldürü kişisini bu çalışmada ortaya koydukları gülmece ürünlerinin türüne, niteliğine göre üçüzlü bir birlik olarak ele alıp inceleyeceğiz. Daha sonra, yeri gelince, değişik gülmece ürünlerinden karşılaştırmalı örnekler verilince Anadolu'da, bütün ağız ayrılıklarının bu üçüzlü birlikte birleştiği, bütün güldürmecelerin üç ayrı özde toplandığı görülecektir.

Bugün Anadolu'nun değişik bölgelerinde, ağız ayrılıklarıyla atbaşı giden, güldürmeceler doğup yayılmaktadır. Bu sürekli doğum olayına karşın *Bektaşi-Nasreddin Hoca-İncili Çavuş-Bekri Mustafa* birer "demirbaş" niteliğindedir. Anadolu insanı canı isteyince *Bektaşi* diliyle, içi çekince *Nasreddin Hoca* ağ-

zıyla, gönlü dileyince Bekri Mustafa söyleyişiyle döker ortaya düşündüğünü. Bu güldürmece kaynakları, Anadolu insanının, gönül gözlükleridir. Olaylara onlarla bakar, onlarla görür, onlarla gösterir.

Komşu uluslarda böyle üçlü, dörtlü, yöresel ağız özelliklerine dayalı, buna karşın tek kaynaklıymış gibi bütünlüğe varmış toplum ürünü bilmiyoruz. Anadolu'da, adı edilen gülmece kaynaklarının birbirini etkilediği, beslediği konusunda kuşku uyandıracak bir durum olmadığı gibi bunların yabancı dillerden bilinmeyen kişilerce aktarılıp yayıldığı da söylenemez. Bunun en belirgin kanıtı benzerlerinin bulunmayışı, konularının Anadolu insanınca yaşanmış oluşudur.

Anadolu yazınında, özellikle Arap-İran yazınlarını yüce birer örnek sayan, Divan yazınında yabancı dillerden (Arapça-Farsçadan) çevrilmiş sayısız güldürmece vardır. Özellikle *Mevlânâ*'nın "*Mesnevî*" adlı yapıtında geçen güldürmecelerin çoğu Farsçadan aktarılmıştır. Anadolu halk yazınında böyle bir durum sözkonusu değildir. Halkın benimsediği, beğenip yaydığı bütün gülmece ürünleri kendi yüreğinden doğmuş, kendi düşüncesiyle biçimlenmiştir. Bu biçimlenmede, uygarlıklar arasında görülen sürekli ilişkilerden doğan etkilerin varlığı da gerçektir. Anadolu gibi tarihi boyunca değişik uygarlıklar yaratmış ulusların uğrağı olan bir ülkede katıksız düşünce ürünü aramanın ne yeri ne de gereği var. Anadolu gülmece ürünlerinin üçüzlü bir birlik içinde yoğunlaşması belli bir tarih olayının gerekli sonucudur.

Bu üçüzlü durumun birdenbire, belli bir çağda, belli bir toplumun etkisiyle ortaya çıkıp biçimlendiği düşünülemez. Köklerinin daha derinlerde, daha eski çağlarda olması gerekir. Ayrıca bunun, Anadolu'nun tarihi ile ilgili, bir yanı da vardır. Anadolu insanı tarihi boyunca üçüzlü bir yaşama düzeni, üçüzlü bir inanç anlayışı içinde kalmıştır. Bu üçüzlü inancın en eskisi, en belirgini gökler, yerler, sular gibi doğa varlıklarıyla ilgili yaratmalardır. Anadolu'da, çoktanrıcı dönemde, başka ülkelerde olduğu gibi, tanrılar üç ayrı doğa ortamında bulunan yüce varlıklardı. Gökler, karalar, sular bu üçüzlü ortamın birer kesimidir. İnsanlara mutluluk getiren, bolluk yağdıran, yüzlerini güldüren se-

vimli tanrıların yanında gene insanlara korku salan, onlarla alay eden, eğlenen, yüreklerini oynatan, savaşlara, vuruşmalara, kan dökmelere yolaçan tanrılar da vardı. Bunların kimi koruyucu, kimi öldürücü, yıkıcı, kimi mutluluk, sevinç getirici yüce varlıklardı. Gökler, sular, karalar böylece üçe bölünmüş sevinç, korku, mutluluk, ölüm, suç, acı, sıkıntı, bolluk, açlık bg. olaylar tanrıların insanlara egemen birer eylemi niteliğinde yorumlanır olmuştur. Bir düşünün güldüren, sevince boğan Dionysos'un yanında ortalığı allak bullak eden *Zeus*'u.

Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş bu tanrılarla eş anlam düzeyinde olmasa da eş varlık düzeyinde, eş gelenek doğrultusundadır. Bu doğrultunun en belirgin olduğu yer üç sayısının taşıdığı niteliktir.

Bu üçlü oluşumu başka bir alanda da buluruz açıkça. Özellikle *Alp* denen yiğitler, inanç yayıcı *Dervişler*, tektanrıcı bir din yolunda ölmeyi mutluluk sayan *Gaziler* böyle üçüzlü bir inanç ortamındadır. Bunları, benzerlerini, Anadolu'da buluruz boyuna. Nitekim Anadolu'da gelişen şiire bakınca, eskilere doğru gidince, gene bir üçlü oluşla karşılaşırız. *Halk ozanı, tarikat ozanı, Divan ozanı.* Bu üç ozan türünün dili, duyguları, yaşadıkları toplum katları, evrene bakışları, düşünceleri, inançları birbirinden ayrıdır. Birleştikleri tek konu, tektanrıcı inanç döneminde, tektanrıya bağlanır görünmeleridir. Halk ozanı, elinde sazı, dilinde türküsü ilden ile, şurası senin burası benim diyerek, göçer durur. Bir söylentiye göre, günümüzden 2800 yıl önce yaşamış olan *Homeros* da öyleymiş. Anadolu'da ilden ile gezer şiirler okurmuş. Onun okuduğu şiirlerde de yiğitlik, inanç, sevgi gibi üçüzlü bir konu birliği vardır. Günümüzde kalan, *Homeros*'un olduğu söylenen iki büyük yapıt *Odysseia* ile *İlyada* bu üçlü konunun en belirgin örneği, en kesin belgesidir. Bu iki ünlü yapıtta da övme, yerme, alaya alma gibi üç ayrı söyleyiş türü vardır. Kimi yerde över, kimi yerde alaya alır, kimi yerde yerer. *Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş* üçlüsünün dile getirdiği üçüzlü bütün gibi.

Burada Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş ya da Bekri Mustafa doğrudan doğruya Homeros'tan etkilendi, onu okudu

denemez, böyle bir düşünce ileri sürmek çok gülünç olur. Ancak Homeros'u yetiştiren toprağın düşünce geleneği onları da derinden derine etkilemiştir. Bunu söylemenin yeri de, gereği de vardır. Bu konuda önemli olan topraktır, yaşanan ortamdır, sözün kısası Anadolu'dur.

Öte yandan Anadolu'da geliştiği açıkça bilinen başka bir yaratma, bir oyun alanı vardır, *tiyatro* derler adına, en büyük ürünlerini Yunanistan'da veren bu yaratma alanının da yerme, övme, alaya alma gibi üçlü bir düşünce konusu oluşturduğu açıktır. Bir anadolu çocuğu olan *Aisopon, Diogenes*'le *Lukianos* gibilerin yazılarında, onların olduğu ileri sürülen sözlerde geçen iğnelemeler, yergiler, alaylar, eğlenmeler bu üçlü konunun *Homeros*'tan sonra en eski örnekleridir.

Anadolu çoktanrıcı, tektanrıcı din dönemlerini yaşadı. Bunların yanında, bir yandan çoktanrıcılıktan, bir yandan tektanrıcılıktan etkilenen üçüncü bir inanç düzeninin gelişip yayılma alanı oldu: *tarikat*. Tarikat'ın kökleri Anadolu'nun dışında da olsa, türlülüğü, gelişme, yayılma biçimi Anadolu kaynaklıdır. Kökü komşu bahçesinde dalları bizde olan bir ulu ağaç gibi.

Anadolu masalları da böyle üçlü bir konu düzeyindedir. Güldürücü, yerici, övücü niteliktedir. *Dede Korkut* ile *Keloğlan*, daha sonra *Köroğlu*'nda olduğu gibi.

İnsanın, tarihi boyunca, böyle üçüzlü bir düşünce düzeni içinde bulunduğu yapılan araştırmalardan öğreniliyor. Bu durum Anadolu'ya özgü değildir. Özellikle inançların doğup biçimlenmesi bütün uluslarda, doğa karşısında, ortak bir tutumun bulunduğunu gösteriyor. Ancak, bu konuda, Anadolu'nun özel bir durumu vardır. Anadolu insanı bütün inançlarını, günlük davranışlarını, eylemlerini bu üçüzlü doğrultuda ortaya koymuş, koymaktadır. En yalın bir halk yaratma ürününden en gelişmiş bir toplum buluşuna değin, bütün insan yaratmaları Anadolu'da böyle üçlü bir nitelik taşır. Bu nitelik toplumu oluşturan katların yapısına, davranış türlerine, yaşama koşullarına göre değişir. Sözgelişi; ne uzak Anadolu köylerinden, bucaklarından, ilçelerinden birinde başarılı bir "Divan ozanı" yetişebilir, ne de bu Divan ozanlarının yaşadıkları yörelerde bir Bektaşi tutunabilir.

Bunda eğitimin, yetişme olanaklarının etkisi büyüktür. Ancak bu etkinin tabanında yaşama biçiminin bulunduğu da gözden kaçmamalı. XVII. yüzyıl halk ozanı *Aşık Ömer* doğduğu yörede "gazel" yazmaya koyuldu, XIX. yüzyılın *Bayburtlu Zihni*'si de öyle, önce halk şiiri, koşma, sonra "gazel" yazdı. Bu tutum değiştirme yaşama ortamının değişmesiyle beğencin de değiştiğini gösterir.

Yaratıcılıkta tutum değişmesini sonradan edinilen bilgilere bağlama olanağı bir yandan var, bir yandan yok. Yaşadığı yörenin beğencinin tadına varamamış, ondaki yeni özü görememiş bir kimse için köyden ile inince değişme olanağı vardır da ötekiler için, bu yeni özü görenler için, yoktur. Sözgelişi *Fuzûlî*'yi köye götürseler koşma, *Karacaoğlan*'ı Saray'a götürseler gazel yazar mıydı? Yapıtlarındaki tada, öze bakılırsa yer değiştirmenin onlarda bir tutum değiştirebileceği pek söylenemez. Nitekim Anadolu'da halk denen büyük topluluğa açılma, onu anlama, yüreğindeki yeni özün tadına varma olayı gerçekleştikçe şiir, öykü, masal gibi yaratmalarda da, halk beğencine yönelik, bir değişme, bir başkalaşma görülür. Bunun en açık örneği Türk dilinde başlayan arınma akımıdır. Halk şiiri ilde yaşayanın düşünce evreninde yer bulunca kentlinin şiirinde de bir dil değişmesinin hızlandığı görülür. Bu dil arınmasına yönelik hızlanma yüzünden Türk yazınında yeni yeni atılımlar, eskiden kopmalar, bütün toplumun anlayabileceği bir söyleyiş türünü benimsemeler başladı, yeni bir yazın akımı doğuverdi. Bu yenileşmede Batının etkisi açıktır, ancak Batının etkisi, önce Anadolu insanını tanımayı, anlamayı kolaylaştırdı, ildeki halka kapalı yaşama, düşünme kapılarının aralanmasını sağladı.

Bu değişme, yenileşme olaylarına, topluma açılma açısından bakarsak *Nasreddin Hoca*, Saray yöresinde *İncili Çavuş;* tekkelerde de *Bektaşi* kılığına girerek çıkar karşımıza. Saraya giden Bektaşi, bir süre sonra bir *Mevlânâ* olur da halkın arasına karışan bir *Mevlânâ* bir *Bektaşi* olamaz. Bunun nedeni açıktır: *Mevlânâ* bütün inaçlarıyla, düşünceleriyle Anadolu'nun dışında bir kaynağın etkisindedir, oysa *Bektaşi* özüyle, sözüyle Anadolu'nun insanıdır. *Mevlânâ*'yı bütün düşünceleriyle Anadolu dı-

şında yaşamış olan Yenieflatuncu *Plotinos*'a bağlarız kolayca. *Plotinos*'un islam düşüncesini etkileyen görüşleri, dolaylı olarak, başka düşünürlerin, aydınların yazıları aracılığı ile *Mevlânâ*'yı özünden etkilemiş, ardından sürüklemiştir. Buna karşılık *Bektaşi*'nin işlediği, beğenip benimsediği düşünce, inanç bir Anadolu tanrısı olan *Dionysos*'a varır geleneklerin çizgisi üzerinde yürüyünce.

Nasreddin Hoca, Bektaşi, İncili Çavuş onlar adına söylenen sözlerin, öykülerin gerçek yaratıcıları değildir. Başlangıçta bu tür öykülerin ilk bulucuları, yaşama davranışları yüzünden ilk örnekleri onlar olabilir. Ancak sonraki dönemlerde, onların sözlerinden çok adları kalmıştır. Onlar adına söylenen sözlerin, anlatılan öykülerin, onların yaşadıkları çağlarla, onlarla, ilgisi yoktur. Anadolu insanı, belli olaylar karşısında duyduğunu, düşündüğünü bu üç örnek kişinin ağzından söyler, onlar adına konuşur, onlar adına yorumlar yapar, öyküler anlatır. Gerçekte konuşan Anadolu insanıdır. Bunun böyle olduğunu kimi halk ozanlarının şiirlerinden de anlarız. Ozan ölmüştür, onu seven toplum, onun adına şiirler söyler, onun adına "divan" düzenler. *Yunus Emre, Pir Sultan Abdal* böyle kimselerdir. Onlar adına söylenen şiirlerin çoğu onların değil toplumundur, onlar adına konuşan, düşüncelerini, duygularını onların ağzından dile getiren halkındır. Anadolu insanı, kendini gizleyerek, düşüncesini, duyuşlarını sevdiği kimselerin ağzından söyleme geleneğine yatkındır. Kendi düşüncelerini başkaları ağzından söylemek Anadolu insanının belirgin özelliklerinden biridir.

Anadolu insanının bu özelliği sayısız şeyhlerin, dervişlerin, ermişlerin doğmasına yolaçmıştır. Anadolu insanı yolda kolayca yürümesini bile beceremeyen ermişleri uçurur, yeryüzünün bütün bucaklarını onlara gezdirir, belli bir sürede birkaç yerde birden namaz kıldırır. Bu tutum, Anadolu insanının masal yaratmaya çok yatkın bir yaratılışta olmasındandır. Başka ülkelerde de bunun benzerleri vardır, ancak Anadolu'da olduğu gibi bol, türlü, sürekli değildir.

Anadolu toplumu üç ayrı kattan oluşan bir yapı bütünlüğündedir. Elimizde bulunan belgelere göre, bu üç bölümlü toplum

düzeni, çok eski dönemlere değin gitmektedir. Çoktanrıcı dönemlerde tanrısal nitelik taşıdığına inanılan kral ile çevresindekiler, ondan sonra din işlerine, büyülere, okuyup üflemelere, sağlık işlerine bakan, az çok kutsal sayılan kimseler, üçüncüsü de toplumu oluşturan, bugün adına *halk* dediğimiz çoğunluk. Bu üçüzlü düzenin, Anadolu'ya komşu uluslarda bulunduğunu gösteren somut belgeler de vardır. Ancak Anadolu'nun toplum yapısı, içeriği bakımından, ayrı bir niteliktedir. Sözgelişi Anadolu toplumu "anaerkil" denen, ananın egemenliğine büyük önem veren, topluma bolluk, mutluluk, sağlık dağıtan tanrıçaların saygı gördüğü bir inanç yapısındadır. Kutsal varlıkların en yücesi sayılan *Kübele* (Hititlerde Kubaba, Kupapa) bunun en belirgin kanıtıdır. Bu çok ilginç, çok önemli bir ayrımdır. Bu, bize, Anadolu'da üçlü toplum katlaşmasının doruğunda kadının, tanrıçanın bulunduğunu gösterir. Tektanrıcı dinlerin ortaya çıkıp Anadolu'da yayılışı sonucu toplum bir niteliğini yitirmiş, kadın yavaş yavaş arkaya itilmiştir. Bunda Anadolu'ya komşu ulusların yaydıkları inançların etkisi büyüktür, özellikle Yunanistan'da benimsenen çoktanrıcılık tektanrıcılıktan önce kadını yerinden yurdundan etmede başlıca etkendir. Savaşı kazanmamı sağlasınlar diye kızı İphianasa'yı tanrılara adayıp kesen komutanın yaptığı gibi. Onun bıraktığını tektanrıcılık sürdürmüştür.

Bu açıklama, bize, Anadolu'da üçlü toplum yapısının çok eskiden kurulduğunu, değişik nitelikler taşıdığını gösteriyor. Bu üçlü çizgi üzerinde yürüyünce *Nasreddin Hoca-İncili Çavuş-Bektaşi* üçlüsünü anlamak kolaylaşır. Anadolu'da böyle üçüzlü bir güldürmece düzeninin kurulması, toplumun bir yandan geçmişle olan bağlantısı, bir yandan da yapısı gereğincedir. Bu üçleme göz önünde tutulmadan Anadolu'da gelişen düşünce akımını açıklama olanağı yoktur. Bir düşüncenin, bir inancın yayılması bu üçleme süzgecinden geçmeye bağlıdır. Üçlenme niteliği taşımayan bir düşüncenin yapısı, ereği ne olursa olsun, Anadolu'da geniş bir alana, özellikle halk denen çoğunluğa yayılma gücü yoktur. Öyle bir görüş, bir inanç belli bir toplum kesiminde, kendi içine kapalı olarak, kalma gereğindedir. Sözgelişi Saray yöresinde oluşan, yalnız sarayın düşünce evrenini yansıtan,

onun beğencine yarayan bir yaratma ürünü ne denli özlü, ne denli yeni olursa olsun yayılma, geleceğe uzanma yeteneğinden yoksundar. Saray görüşü tek doğrultuludur da ondan. Gene tek doğrultulu bir düşünce dokusu taşıyan *Mevlevilik*, onun öncüsü *Mevlânâ* bütün Anadolu insanlarınca değil, belli bir yörenin kişilerince tutulmuş, benimsenmiştir. Bunda, onun Farsça olan dili başlıca etken değil, o dille işlediği düşünce önemlidir. Onun işlediği düşünce, özü bakımından, Anadolu insanına yabancıdır, yaşamdan kopuktur, boşluktadır. Ona karşın *Yunus Emre, Hatayî* yaşamla, toplumun çoğunluğunu oluşturan kesimle içten bağlantılıdır. *Hatayî*'nin şiirlerinde kendisinden çok önce gelmiş *Bektaşi, Nasreddin Hoca*, kendisinden yüz yıl sonra yaşamış *İncili Çavuş* güldürmecelerini, yergilerini, alaylarını, birer öncül silik iz niteliğinde de olsa, bulabiliriz. O da Saray'a, bağnazlığa, kendini beğenmişliğe, katılığa karşı acı, iğneleyici sözleri şiirleştirmekten geri kalmamıştır. *Kazak Abdal*'ın o derin, çarpıcı alay etmelerini onda da buluyoruz. Halk kesimi Saray'ı alaya almak için *İncili Çavuş*'u, katı dinciyi yermek için *Bektaşi*'yi, içkiyi, içeni övmek için *Bekri Mustafa*'yı söyletir boyuna.

İmdi, toplumda çoğunluğu oluşturan, Saray'dan uzak kalan kesimin Saray çevresini, Padişahı alaya alışını, yerişini üç ayrı öyküyle anlatalım:

"— Timur günün birinde Nasreddin Hoca'yı hamama çağırır. Hoca utana sıkıla hamama gider, Timur'un katına çıkarılır. Timur, çok değerli peştmallara sarınmış oturur, Hoca gelince onu da karşısına alır, eğlenceli konuşmalara başlarlar. Bir aralık Timur, Hoca'ya kendisinin kaç bin altın değerinde olabileceği sorar. Hoca, taşı gediğine koyarak: Sultanım bin altın edersin, der. Timur, kızdığını belli etmeksizin gülerek: Ne diyorsun Hoca, bin altın yalnız benim peştmalım eder, der. Bunun üzerine Hoca: Sultanım ben de bin altını senin peştmaline verdim, sana değil, der."

Bu öykü çok ilginçtir, içeriği bakımından, bir sultana karşı duyulan öfkenin dile getirilmesidir. Tarihçiler, bize, *Nasreddin Hoca*'nın Timur'dan çok önce yaşadığını, bir araya gelmelerine olanak bulunmadığını söylerler. Oysa toplumun büyük kesimi

onları karşı karşıya getirir, Sultan'a söyleyeceğini *Hoca*'nın dilinden söyleyiverir. İş bu Sultanın kim olduğunu bulmaya kalıyor artık. Bu Sultan, Osmanlı toplumunda, bütün Sultanların simgesidir.

"— Bir gün padişah İncili Çavuş'u çağırır, ona, öyle bir iş yapacaksın ki, yaptığın işten dolayı özrün kabahatinden büyük olacak, der. İncili Çavuş, gününü kollar, Padişah merdivenlerden çıkarken arkasından yetişip kıçına bir parmak atar. Padişah büyük bir öfkeyle, geriye dönüp bakar, İncili'yi görünce: Ne yapıyorsun be utanmaz adam, deyiverir. Bunun üzerine İncili Çavuş: Af buyurun Padişahım ben sizi Valide Sultan sandım, karşılığını verir."

Böyle bir olayın geçme olanağı yoktur, sonunda boynun vurulması, ölümlerden ölüm beğenmek vardır. Ancak, söyleten söyletir, işte.

Üçüncü öyküyü de Bektaşi'den alalım. O da Saray'da geçmiş sayılanlardan olsun:

"— Bektaşinin biri Saray'da düğüne çağrılır. Padişahın kızı Sadrazamın oğlu ile evlendiriliyormuş. Sofralar kurulur, türlü türlü yemekler, tatlılar yenir, şerbetler içilir. Sofrada, Padişahın bir yanında damat, bir yanında Sadrazam oturuyormuş. Padişah boyuna damada yesin diye okşayıcı, mutlu kılıcı sözler söylermiş. Damat da önüne ne getirilmişse büyük bir sevinçle yemiş. Yemek bitince Bektaşi yanındaki konuklardan birine, Padişahın yanındaki gencin, boyuna yiyenin, kim olduğunu sormuş. Padişahın damadıdır, bu akşam gerdeğe girecek, karşılığını alınca, Bektaşi dayanamaz, yüksek sesle Sultan'a: Padişahım sen o yanındaki delikanlıya yedirdiklerinin yarısını bana yedirsen, ben yalnız kızını değil, bütün sülaleni s...im, demiş".

Bu da olacak iş değil, ancak halk olduruyor, Sultan'dan hıncını Bektaşi'nin ağzıyla alıyor.

Bu üç örnek, toplumun bir yerde birleştiğini, belli bir kimseden, burada Sultan'dan hıncını hangi yolla aldığını gösteriyor. İlkinde Padişahın değersizliği, ikincisinde çevresiyle olan ilişkilerinde ne denli ölçüsüz, dengesiz olduğu, üçüncüsünde yedirip içirmekle bütün istediklerini yapamayacağı, toplumu soyup ye-

menin kötülüğü dile getirilerek yerginin en ağırı söyleniyor. Bu da halkın öfkesini, hıncını yansıtır. Toplumun büyük bir kesimi Sultanları sevmiyor, istemiyor. Bu nedenle üç ayrı ortamda yaşayan kişiyi Padişaha sövmekle görevlendiriyor kendi gönlünde. Bu üç kişi örneğinin birbiriyle ilgisi yoktur. *Nasreddin Hoca* kaynaklara göre (1208-1284) yılları arasında yaşamış, Akşehirlidir. Bir aralık müderrislik (medrese öğretmenliği) görevinde bulunmuş, okumuş, yazmış bilgili bir kimsedir.[1]

İncili Çavuş (öl.1633) elçilik görevinde bulunmuş, I. Sultan Ahmed'in yanında özel görevlerde bulunmuş (musahip), okumuş, aydın bir kişidir[2].

Bektaşi bir kişi değil, bir topluluğun simgesidir. Kökeni ilkçağ Anadolu'suna, çoktanrıcı inançların islam diniyle kaynaşmasından oluşan, bir ucu *Dionysos* törenlerine, bir ucu *Orpheus—Pythagoras* geleneğine dayanan, Anadolu'da XIII.yüzyıldan sonra islam örtüsüne bürünen bir kuruluştur. *Halife Ali*'ye bağlanması iki nedene dayanır. Biri, kimi islam tarikatlarının önder olarak *Halife Ali*'yi benimsemesi geleneği. İkincisi islam ülkelerinde, çoktanrıcı inançların izlerini taşıyan, insanla tanrı'nın bir olduğuna, insanın tanrılığına inanan bütün kuruluşların *Ali*'ye bağlanması, onu öncü sayması alışkanlığıdır. Ancak, Anadolu'da gelişen *Ali* sevgisi ile İran'da, başka ülkelerdeki *Şii, Alevi* topluluklar arasındaki *Ali* sevgisi değişiktir. Anadolu'da yetişen Alevi ozanlar içinde *Ali*'nin, dolayısıyla insanın tanrılığına inananlar çoktur. Özellikle Hurufî-Alevi topluluklar arasında bu inanç yaygındır. Bu inanç *Bektaşi Tarikatı* içinde de benimsenmiş, birçok şiire konu olmuştur.

Nasreddin Hoca, Bektaşi güldürmecelerinin, başka türden bir örneğini, gene bir Anadolu çocuğu olan, ilkçağda Frigya'da yaşadığı söylenen *Aisopos* (İ.Ö. VI. yüzyıl)da buluruz. Fransız ozanı *La Fontaine* üzerinde büyük etkisi olduğu ileri sürülen *Aisopos*'u *Nasreddin Hoca, Bektaşiler* okumuş, onun yazılarını incelemişler denemez. Ancak Anadolu'da gelişen, yayılan güldürmecenin daha eski çağlarda örneklerinin bulunduğu da kolay

1. *Meydan Larousse*, c. 9
2. *Meydan Larousse*, c. 6

kolay yadsınamaz. İran ozanı *Sadi*'nin, Anadolu'da yaşayıp yapıtlarını Farsça söyleyen *Mevlânâ*'nın şiire geçirdikleri öykülerle *Aisopos*'tan kalanlar arasında konu birliğinin, olay özdeşliğinin bulunduğunu daha sonra örneklerle göstereceğiz. Burada yalnız güldürmece geleneğinin, Anadolu'da, pek yeni olmadığını, *Nasreddin Hoca*'nın, *Bektaşilerin, İncili Çavuş*'un, *Bekri Mustafa*'nın öyle yerden biter gibi ortaya çıkmış kimseler sayılamayacağını belirtmek gerekir.

Anadolu'da, yazılı belgelere dayanmayan, kulaktan kulağa, dilden dile geçen aktarmalar pek çoktur. Bunun en açık örneğini Halk şiirinde biliriz.

Anadolu gibi birçok dilin konuşulduğu, o dillerde yazıların yazıldığı, bir ülkede bu tür yazın ürünlerini, halkbilgisi varlıklarını tek dille açıklamanın, onlara tek dilde kaynak aramanın gereği de, yeri de yoktur. Rumca konuşulan bir yörede söylenen bir öykü kolayca Türkçe konuşulan topluluğu aktarılabiliyordu. Durum Ermeni, Arap, İbrani bg. dilleri konuşan Anadolu insanları için de böyleydi. Ayrı ayrı dillerde doğan ürünler arasında karşılıklı aktarmalar, çevirmeler olağandı. Bu yüzden, Anadolu'da konuşulan Türkçeye, başka bir dine bağlı Türk toplumuna, yabancısı olduğu gene Anadolulu topluluklardan böyle öykü, güldürmece bg. dilvarlıkları geçemez, bunların kaynağını gene Türk topluluklarında, Anadolu dışında, özellikle Asya'da aramak gerekir türünden bir düşünce ileri sürmek tutarsız olduğu oranda da bilimdışıdır. Arapların buluşu olan islam dini, *Leylâ ile Mecnun, Vamık ile Azra, Ferhad ile Şirin* gibi yazın varlıkları da Türk toplumuna yabancı olan ürünlerdir. Bunları yazıya geçiren yazarlar, şiirleştiren ozanlar yaratmamışlar, duyduklarını derleyip toplayan ozandan, ilk yazardan aktarmışlardır. Öncülük, bu konuda, İran ile Arap ozanlarınındır. Onlar, yaşadıkları bölgede söylenen halk masallarını, halk öykülerini şiirleştirip yazıya geçirmişler, sonradan gelen ozanlar da onların izinden yürüyerek, eski konuları yeniden işlemişlerdir. Yoksa ne *Leylâ ile Mecnun* Azerbaycanlı *Nizâmî*'nin (XII. yüzyıl), Bağdatlı *Fuzûlî*'nin (XVI.yüzyıl) yeni bir yaratmasıdır, ne de *Ferhad ile Şirin* ünlü *Ali Şir Nevaî*'nin (XV.yüzyıl) yeni bir buluşudur. On-

lar Arab'ın, Acemi'n eski halk masallarını yeniden işlemiş kimselerdir. Bugün, Anadolu'da, benzerlerini ilkçağda bulduğumuz konuların, halkbilgisi varlıklarının arasındaki bağlantıyı da yukarda verilen yazın örneklerinin ışığında kolayca görebiliriz.

Araştırmalarda boyuna yazılı belge aramak, yazıya geçmeyen söylentileri, öyküleri, gelenekleri, görenekleri bir yana bırakmak doğru değildir. Kimi topluluklarda kulaktan kulağa, dilden dile geçen gelenek, görenek türünden söylentiler, halkbilgisi varlıkları, bu konudaki sorunların çözümünde, yararlı olabilir. Özellikle Anadolu gibi çok değişik boyların karışıp kaynaştığı, yazının bütün toplum katlarına yayılmadığı bir ülkede geleneklerin, inançların aydınlatıcı, sorunların çözümüne ışık tutucu bir özelliği vardır.

II

Anadolu'da, bugün masallarda, halk öykülerinde, kimi inanç varlıklarında, geleneklerde pek çok hayvan adı geçer. İ.Ö. 2000 yıllarından sonra Anadolu'nun belli bir kesimine egemen olduğu bilinen Hitit ulusundan kalan kaya kabartmalarına, yazılı taş, pişmiş toprak belgelere baktığımızda onlarca kutsal sayılan, sevilen, inançlara karışan hayvanların bugün de eski durumlarını sürdürdükleri görülür. Hititlerden kalan belgelerde görülen hayvanlar arasında çok ilginç olanlar şunlardır: Tavşan, kartal, öküz, at, eşek, kaz, deve, arslan, ayı, geyik, tilki, çakal, kurt, yılan, leylek, köpek, kedi, sıçan, domuz, koyun, balık, keçi, değişik türden kuşlar. Bugün, Anadolu'da, bu hayvanlarla ilgili sayısız masal, öykü vardır. Bu hayvanların kimi bugün bile halk arasında kutsal sayılır.

İ.Ö. VI. yüzyılda Anadolu'da yaşadığı, sonradan Yunanistan'a, başka yerlere göçtüğü ileri sürülen Aisopos'tan günümüze kalan "*Masallar*" adlı yapıtta değişik masallarda yeralan hayvanlar arasında: at, kartal, tilki, sıçan, geyik, kedi, keçi, eşek, kurt, arslan, tavşan, yılan, koyun, öküz, köpek, leylek, ayı, at-

maca, gelincik, arı, karınca, sinek, martı, çaylak, tavuk, horoz, bülbül, kırlangıç, karga, maymun, timsah görülür.

Hindistan'da, İ.Ö. 1. ya da İ.S. 1. yüzyılda yaşadığı söylenen *Beydeba* (Bidpa) adlı bilgenin İ.S. VI. yüzyılda Pehlevi diline, VIII. yüzyıl ortalarında da *İbn Mukaffa* eliyle Pehlevi dilinden Arapçaya çevrilen Kelile ve Dimne adlı yapıtında: Arslan, öküz, kedi, sıçan, tilki, çakal, leylek, karga, baykuş, güvercin, maymun gibi hayvanların masallara konu edinildiği görülür.

İran'ın ünlü ozanı *Sadi* (XIII.yüzyıl) özellikle *Bostan* adlı yapıtında: at, arslan, tilki, eşek, kedi, kurt, akbaba, karınca, deve, çaylak, arı bg. hayvanları konuşturur, masallaştırır.

Anadolu'da XIII. yüzyılda yaşamış olan *Mevlânâ*'nın özellikle *Mesnevî*'sinde anlatılan pek çok öykü, masal içinde geçen hayvan adları da şöyledir: at, arslan, tavşan, kurt, tilki, öküz, deve, köpek, kartal, eşek, sinek, bülbül, karınca, akbaba, güvercin, baykuş, hüdhüd, arı, horoz, doğan, papağan bg.

XVII. yüzyıl Fransız ozanlarından *La Fontaine*'in de *Aisopos*'tan yararlanarak ünlü "*Masallar*"ı yazdığı ileri sürülür. Yazılı belgelere dayandığı, *Aisopos*'u okuduğu, kendi ulusunun halkbilgisi varlıkları arasında bu tür masalların varlığı olasıdır. Onun Türk aydınlarını etkilediği dönem XIX. yüzyıl ortalarından başlar. Bu nedenle Anadolu halkbilgisi varlıklarıyla ilgili bir yanı olmasa gerek.

Yukarda *Aisopos*'tan başlayarak üç doğu ozanından, onlardan önce de Hititlerden verilen örnekler arasında görülen yakınlık ortak bir uygarlığın sonucudur besbelli. Ancak, bu ortak uygarlığın, kaynak bakımından Anadolu'da düğümlendiği eldeki somut belgelerden anlaşılıyor. Hindistan ayrı tutulsa bile, yazılı belgelere dayanınca, Anadolu'dan eski olmadığı görülür.

İmdi, yukarda geçen örneklerin ışığında *Nasreddin Hoca*'ya gelelim. *Hoca*'nın güldürmecelerinde de, yukardı sıralanan, hayvanların yeraldığını görüyoruz: at, eşek, kurt, tavşan, öküz, kedi, deve, tilki, keçi (oğlak), köpek, papağan, leylek, çaylak, kaz, karga, ördek, balık, horoz, inek bg.[1]

1. *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, Erdoğan Tokmakçıoğlu, 1971, s. 53-54.

Hoca'nın söylediklerinin kendisinin olmadığını, toplumun onun ağzıyla konuştuğunu, söylemek istediklerini ona söylettiğini daha önce anlattık. Ancak, toplumun söyledikleriyle, yukarda adı geçenlerin söyledikleri arasındaki özdeşlik gözden kaçmıyor. Kişi bir yerde, içinde yaşadığı, toplumla birleşiyor, toplumun diliyle, toplumun düşüncesiyle, toplumun beğenciyle konuşabiliyor.

Bektaşi örneğinin durumu, niteliği daha değişiktir. *Bektaşi* belli bir topluluğun, bir kuruluşun örnek kişisidir, O *Ali*'ye dayanan, çoktanrıcı inançların gelenekleşen kalıntılarını özümleyen bir kuruma, bir toplum kesimine bağlıdır. Onun şiiri, düzyazısı, belli törenleri, şölenleri, eğlenceleri, toplantıları vardır. Bir güldürmece yaratıcısı olan *Bektaşi* bu topluluğun bilgi ortamında yetişip onunla varlığını sürdüren, düşünce evrenini oluşturan kimsedir. Bektaşi güldürmecelerinde (fıkralarında) geçen sözlerin, deyimlerin çoğunu *Bektaşi* şiirlerinde de buluruz. *Bektaşi* belli bir bilgi düzeyine ulaşan kimse olduğundan güldürmecelerinde bilgiye dayalı bir incelik, iğneleyici bir alay, bir özlülük vardır. Bektaşi güldürmecelerinde sık sık adı geçen hayvanlar genellikle: arslan, at, bülbül, öküz, köpek (it), baykuş, balık, eşek, geyik, ceylan, turna, koyun, deve, güvercin, keçi, oğlak, kumru, papağan, yılan, kartal, arı.... Bütün bu adları Bektaşi şiirlerinde de buluruz, şimdi onlardan gelişigüzel örnekler alalım:

Üç çırağ yanar şişede
Arslanlar gizli meşede
(Kul Himmet)

Arının yaptığı bala benzersin
(Kul Himmet)

Atı öğeyik donlu
(Derviş Mehmed)

Deveyi gördün mü gördüm dediler
(Abdal Musa)

Güvercin donuyla Uruma uçan
(Abdal Musa)

Öterdi *Tûti* vü *kumri* vü dürrac
(Kayggusuz Abdal)

Öküzün kulağın kimler enedi
Garip *bülbül* gül dalında tünedi
(Hatayî)

Bir melek bir *koyun* yederken gördüm
(Pir Sultan Abdal)

Turnaya vermiş sesini
(Hatayî)

Kepşi kurban eyledim
Yedi *oğlak* başını
(Kul Himmet)

Eşeği saldım çayıra
(Kazak Abdal)

Gel bana *ceylan* bakışlım
(Nesimî)

Baykuş gibi garip garip öterim
(Kul Budala)

Yılan çıyan akrep başına üşe
(Kul Mustafa)

İt ürür kervan kesilmez
(Teslim Abdal)

Balık öküz ayağında
(Yeşil Abdal)

Bu örneklerde görülen hayvan adlarını Türk yazınında olduğu gibi, öteki ulusların yazın ürünlerinde de bulmak kolaydır. Ancak burada ilginç olan, Anadolu düşüncesinde, bu adların tarih boyunca sürekli oluşu, bütün toplum kesimlerinde, belli bir görüşü anlatmak için kullanılışıdır. Özellikle yukarda anlatılan *Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş* ya da *Bekri Mustafa* üçlüsünden başka ilkçağda da birer konu olarak işlenen bu hay-

vanların güldürmecelerde, yazın ürünlerinde yeralmaları, böylece bir gelenek oluşturmaları önemlidir. Bir varlık, hangi nedenle olursa olsun, inanç düzeninde yerleşince başka düşünce ürünlerine de kolayca girebiliyor. Bu düşünce ürünü bir güldürmece, bir alay, bir yergi, bir övgü bg. olsa bile, bu özlü etkinin dışında kalamıyor.

Anadolu'da güldürmece yalnız *Bektaş- Nasreddin Hoca-İncili Çavuş* üçlemesinden oluşmaz, toplumun daha geniş kesimlerinde, özellikle yerel ağızlarda da görülür. Buna karşın, güldürmecenin niteliği değişmez. Alay etme, yerme, iğneleme, gülünç duruma sokma gibi durumlar bu güldürmecenin değişmez öğeleridir. Güldürmece bu konular üzerine toplanır, düğümlenir Anadolu'da.

Güldürmeceler, bir yerde, toplumların beğencini, hangi olaylara, hangi durumlara güldüklerini, kızdıklarını dile getiren düşünce varlıklarıdır. Toplumun beğenç düzeyini, düşünce aşamasını gösterir. Genellikle okumuş, bilgi edinmiş, aydınlanmış toplum kesimlerinde güldürmecelere az çok bilgi kırıntıları karışır, daha ince bir nitelik, daha derin bir anlam kazandırır. Bu tür güldürmecelerde yörenin yaratıcı gücü de işe karışır, bu nedenle ortada bir soyutlama, somuttan çok soyuta kaçma görülür. *Aisopos*'un, *Bektaşilerin* güldürmeceleri genellikle böyledir. *Nasreddin Hoca*'da güldürme öğesi daha eğlendirici olmakla birlikte yüzdendir, ötekilerdeki gibi derin değildir. *İncili Çavuş*'ta ise genellikle yüzden olduğu oranda kabadır. Ancak bütün güldürmeceler bu nitelikte değildir. Az da olsa üç türlüsünde de sığlık, kabalık bulunur. Buna bir de toplumun yorumu eklenirse güldürmecenin anlamı daha geniş bir alana yayılır. Sözgelişi Padişah için söylenmiş bir güldürmece yön değiştirip bir bey için, bir köy ağası için söylendiğinde anlam daha etkili, daha kolay anlaşılır bir niteliğe bürünür. Üstelik güldürmecenin dili, söyleniş biçimi de değişir az çok. Bu tutum güldürmecenin çoğalmasını, türlenmesini sağlar. Burada toplumun yaratıcı gücü, beğenci işe karışır. Bu beğenç toplumun kimliğini, kişiliğini gösteren bir belgedir. Toplumun beğencini oluşturan öğeler yaşamla bağlantılıdır. Anadolu insanında yaşamın dışında kalan, günlük

davranışlara karışmayan bir güldürmecenin yeri yoktur. Soyut varlıklarla ilgili güldürmeceler, çokluk okumuş yazmışlar yöresinde, ortaya çıkar, bu da dar bir alan içinde kalır.

Anadolu toplumunda ortak beğenç, daha doğrusu güldürmece beğencinin oluşmasında değişik etkenler vardır. Bunlardan biri inançlar, ikincisi kişiler arasında süregelen karşılıklı davranışlar, ilişkiler, üçüncüsü toplumun bütününü oluşturan katların birbiriyle olan bağlantıları, aradaki yaşama biçimi ayrılıkları, dördüncüsü toplumsal durumlar (varlıklılık, yoksulluk, yüksek görevlerde bulunma, varlıklı yörelerin dışında kalıp küçümsenme bg.). Bu toplumsal durumla ilgili bir Bektaşi güldürmecesi sunalım.

"Eski giyisilere bürünmüş bir Bektaşi, düşüncelere dalmış, üzüle sıkıla yolda yürüyormuş. Bir dönemecin başında, biraz öteden gelen, bir kalabalık, kalabalığın önünde süslü püslü, sırmalı, işlemeli takımlarla donatılmış bir atın üstünde gelen birini görmüş. Atın sağında solunda bir sürü kişi el bağlamış, atlıya saygı gösterir bir davranış içinde yürüyormuş. Bektaşi ilgisini gizleyememiş, kalabalığın içinden birine bu süslü püslü atlının kim olduğunu sormuş. Ona, bu atlının, Öküz Mehmed Paşa'nın (kimine göre Padişahın, kimine göre başka bir devlet büyüğünün) kulu olduğunu söylemişler. Bunun üzerine Bektaşi ellerini göğe doğru kaldırarak: Ey Tanrım bir Öküz Mehmed Paşa'nın kuluna bak, bir de senin kulun bana bak da utan, kul saklamayı git de Öküz Mehmed Paşa'dan öğren."

Bu sözlerde saklı anlam toplum katları arasında bulunan kesin ayrılığı, geçim durumunu, yaşama düzeyini gösteriyor açıkça.

"— Bektaşinin biri, günün birinde, bir camiin önünden geçiyormuş. Ortalık çok sıcakmış. Sıcaktan bunalan bir eşek kapısı açık bulunan camiye girmiş. Biraz sonra eşeği camide gören, cami görevlilerinden biri eline geçirdiği sopayı vargücüyle eşeğe vurmaya, onu camiden çıkarmaya başlamış. Dayağın etkisinden canı yanan eşek anıra anıra kendini dışarı atmış. Bektaşi eşeği, arkasından kovalayan eli sopalı görevliyi görünce: Yahu ne istiyorsun o hayvandan bu sıcakta? diye sorunca şu karşılığı almış:

— Baba bilmezsin bu hayvanın yaptığını, mübarek camiye girmiş serinlemek için.

Bu karşılık üzerine Bektaşi dayanamamış: Yahu bırak, o hayvandır da camiye girdi, bak ben giriyor muyum? demiş."

Bu sözlerde çok ağır bir yergi, çok ağır bir taşlama vardır. Bağnaz bir tutumun karşısında bir toplum kesimini, bir inanca bağlı topluluğu yerin dibine sokan bir güldürmece. Bu sözleri gerçekten bir Bektaşinin söylediği ileri sürülemez. Anadolu insanı katı tutumundan bıktığı, yaka silktiği bir topluluğu başkasının ağzıyla, Bektaşinin diliyle böyle yeriyor.

Anadolu güldürmecelerinde belirgin bir özellik de kişiye örnek olucu, uyarıcı niteliktir. Anlatılan bir olay dolaylı olarak kişiyi uyarır, ona yol gösterir. Bu nedenle kimi güldürmeceler bir deyim, bir atasözü niteliğindedir. Bu durum da bir geleneğin sonucudur. Anadolu'da böyle çok eski, çok köklü bir gelenek vardır. bunun en somut örneklerini *Aisopos*'da buluruz. Onun "*Masallar*"ında anlatılan olaylar, onlardan çıkardığı sonuçlar arasında günümüzde atasözü, deyim olarak söylenenlerin sayısı çoktur. Bu konuda birkaç örnek verelim.

Kimsenin ettiği yanına kalmaz (3)
Gördüğün iyiliği unutma (6)
Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmak (7, 90)
Can çıkar huy çıkmaz (12, 76)
Kuzu postuna bürünmüş tilki (14)
Başkasına kuyu kazan, günün birinde kazdığı kuyuya kendi düşer (16, 137)
Tanrı böbürlenenleri (kibirlileri) sevmez (20)
Kısmeti ayağına gelmek (22)
Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak (28, 104, 164)
Tilki yetişemediği üzüme ekşidir yemem dermiş (32)
Kaza bakıp kıçını yırtmak (33)
Kırk kez ölç bir kez biç (40)
Ele verir talkını kendi yutan salkımı (41)
Öfkeyle kalkan zararla oturur (58)
Gökte yıldız ararken önündeki kuyuyu görmez (65, 77)
Zorla köpek ava gitmez (73)

İyilik et ki iyilik göresin (79)
Dostun attığı gül unulmaz yara açar (100)
Güvenme dostuna saman doldurur postuna (102)
Aşıkta ar olmaz (108)
Bütün uzun boylular ahmak olur (külli tavilun ahmak) (102)
Az tamah çok ziyan getirir (169)[1]

Bu örneklerin gelenekle geldiği, çağların akışı içinde dilden dile aktarıldığı, Aisopos'un yazılarını inceleme sonucu alınmadığı açıktır. Toplum yarattığı ürünleri, ayrı ayrı dillerde de olsa, bozmadan geçmişten geleceğe aktarmayı biliyor. Bu tür örnekleri *Mevlânâ*'nın *Mesnevi* adlı yapıtında da buluyoruz, gelenek onu da konuşturmuştur.

Burada verilen örnekleri karşılaştırdığımızda Aisopos ile günümüzde söylenen Türk atasözleri arasında bir özdeşliğin bulunduğu anlaşılır. Aisopos'un masallarında işlenen konular Türk atasözlerinin de değişmez konularıdır. "Kimsenin ettiği yanına kalmaz" biçiminde söylenen bir atasözünü *Aisopos* binlerce yıl önce bir masal konusu olarak işlemiş, masalın sonunda, bu konuyu birkaç sözle özetlemiştir. Anadolu insanının değişmeyen yaşam anlayışı, olaylara bakışı bu sözlerde yoğunlaşmış, biçimlenmiş, bir yaşama kuralı niteliğine bürünmüştür.

Halk *Aisopos*'u incelemiş, özetlemiş değildir. Ancak toplum belleği çağlardanberi söylenegelenleri saklamış, onlara çağına göre, yeni bir biçim vermiştir. Atasözleriyle *Aisopos Masalları*'nı karşılaştırmalı olarak incelediğimizle bu gerçeği bütün somutluğu ile kavrarız.

Lukianos'un yazılarında hangi türden bir gülmece yolunu seçtiğini, gülme konusundaki düşüncelerini anlamak için bir iki örnek verelim:

"Sana bir zahmetim var Polydeukes, yarın yaşamak sırası sende değil mi? Yukarı çıkar çıkmaz Menippos'u, şu köpek Me-

1. Burada, Türkçe atasözlerinin yanında bulunan ( ) içindeki sayılar "*Aisopos, Masallar*, çev. Nurullah Ataç, 1966 ikinci basılış"taki masalların sıra sayılarını gösterir. Türkçe atasözleri için de bk. E. Kemal Eyuboğlu, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 1973, İstanbul.

nippos'u görüver. Bulursun: Ya Korinthos'ta Krannion'da, ya Lykeion'dadır, didişip duran feylesofları alaya alır. 'Diogenes seni çağırıyor. Menippos' dersin. Yeryüzünde olup bitenlere güldüğü yettiyse gelsin, burada gülünecek şeyler daha çok. Gülmek için türlü sebepler gösterir, ama orada sebepleri doğru bulmayabilirler: Öyle ya: Ölümden sonra ne oluyor, o dünyada sahiden bir bilen mi vardır? Burada ise o da benim gibi rahat rahat, hiç şüphe etmeden güler, gelsin de hele zenginleri, kurum satanları, kıralları görsün: Öyle küçülüp düşüyorlar ki vaktiyle ne oldukları zor anlaşılıyor, boyuna inlemeseler, kendilerini bırakıp ikide bir yeryüzünü anmasalar biri tanınmayacak. Gelsin de bak onlara ne kadar güler..."[1]

Bu bölümde, *Lukianos*, ünlü bilge *Diogenes*'i konuşturuyor ötedünyada. Yazıda adları geçen Menippos (İ.Ö. IV. yüzyıl sonları ile III.yüzyılbaşları) bir yazardır, Polydeukes ise ötedünyada bir delikanlı. Konuşmadan da açıkça anlaşıldığı gibi ötedünyada yaşayanların (ölüp oraya göçenlerin) durumu ele alınıyor. Birbirlerine güldükleri, özellikle varlıklıların, kıralların gülünç durumları dile getiriliyor. Ötedünyanın bu yeryüzünden daha gülünecek olaylarla dolup taştığı söyleniyor. *Lukianos* yapıtında *Zeus, Hera, Apollon, Hermes, Hephaistos, Poseidon, Aphrodite, Ares, Leto, Dionysos* gibi tanrıları, tanrıçaları, ilkçağ dinlerinde geçen öteki kutsal kişileri karşılıklı konuşturur, birbirleriyle alay ettirir, güldürür, söyletir, eğlendirir.

Yazarın çok ince bir söyleyişle, alayla ele aldığı konu gerçekte yeryüzü yaşamıdır. İnsanların karşılıklı ilişkileri, boş inançları, ötedünya ile ilgili köksüz düşünceleri burada alay konusudur. Yeryüzünde varlıklarıyla, altınlarıyla, büyük sanlarıyla, görevleriyle, ünleriyle övünen, başkalarına üstten bakan bu acınmalık kişilerin ötedünyadaki gülünç durumları, aldanışları, mutluluk umarken düşkırıklığına uğramaları, sözün kısası yeryüzü yaşamındaki boş, gereksiz davranışları, övünüşleri serilir gözler önüne. İnsanın boşluğu çıkar ortaya böylece. *Lukianos*'un pek çok yazı yazmış bir bilge-yazar olduğunu onunla ilgili bel-

1. Lukianos, *Seçme Yazılar*, Çev. Nurullah Ataç, s. 81, Sosyal Yayınlar, 1976.

gelerden öğreniyoruz. Alaya alışı, yerişi, gülünç duruma düşürüşü de bilgecedir. Onun bu alaycı tutumunu, Avrupa'nın üç ünlü aydınında, *Erasmus, Diderot, Voltaire*'de görürüz. Doğu'da bu tür gülmece bilinci doğmamış nedense. Bundan da güldürücü öğenin derin bir düşünme yeteneğini, yaratıcı bir başı gerektirdiği sonucu çıkar. *Lukianos*'un *Aisopos*'tan etkilenip etkilenmediğini bilmiyoruz. Ancak yazılarının incelenmesinden anlaşıldığına göre o da Aisopos'un açtığı yoldadır.

Lukianos adı geçen yazısında *Philinna ile Annesi* başlığı altında şunları söyler:

"... Sen çıldırdın mı, Philinna? Neler yapmışsın o dün akşamki ziyafette? Bu sabah Diphilos hüngür hüngür ağlayarak geldi, senin neler ettiğini anlattı. İçip içip sarhoş olmuşsun, odanın ortasına çıkıp oynamışsın; o sana oynama demiş, dinlememişsin; sonra da gidip Diphilos'un arkadaşı Lamprias'ı öpmüşsün; Diphilos'un öfkelendiğini görünce işi büsbütün azıtmış, Lamprias'ın yanına oturup kolunu boynuna dolamışsın. Sana baktıkça Diphilos kıskançlıktan boğulacak gibi oluyormuş. Gece de onun koynuna girmemiş, başka bir yatakta yatmışsın..."[1]

Günümüze yaraşır gülünç bir dedikodu olayı var bu yazıda. Yalnız yeryüzünde değil, yeraltında oluyormuş demek böylesi dedikodular. Yazar bu olayı güldürmek, yeryüzünde benimsenen bir tutumu, bir toplum anlayışını yermek için anlatmış besbelli. Olayları gülünç duruma sokarken, onların gülünç yanlarını seçip anlatırken, belli bir tutumu benimsediği görülüyor yazarın. Yaşamdan seçilip, yaşamın bittikten sonra sürüp gittiğine inanılan bir yeraltı ülkesinde, açıklanan olaylar kişinin bir yanını, bir boyutunu anlamamıza yarıyor. Belli ki yazar burada insanı, onun inancından örülen, düşüncelerinden kurulan, kişiliğini koyuyor ortaya. Gülme öğesini somut bir kaynağa bağlıyor.

Bu somut tutum, Anadolu düşüncesinin, ilkçağda biçimlenen bir özelliğidir. Bilgelik alanında ortaya konan yapıtlar incelendiğinde, şu Anadolu'da yetişmiş ilk doğacı bilgeler ele alındığında, burada anlatılan güldürücü olaylarla eş çizgi üzerinde yüründüğü görülür. *Thales* evrenin özünü kuran ilkeleri araştırır-

1. Adı geçen yapıt, s. 165.

ken işe yaşamdan, çevremizde bulunan somut bir varlıktan, "su"dan başlamıştı. *Lukianos* da güldürücü öykülerini yazarken yaşamda geçen, geçebilecek nitelikte olan olaylara dayanıyor, sağlam bir yere basıyor.

Aisopos'tan en az 2100 yıl sonra Anadolu'da yaşamış bir ozandan *Güvahî*'den (XVI. yüzyıl) örnekler alalım:

Bil olur bu sözi olma gümanlu
Tamakâr az tamadan çok ziyanlu

Kişide sabr komar yarsuzluk
Gerek aşık olanra ârsuzluk

Sebebsüz âh alub itme günahi
Ki kalmaz yirde bil mazlumun âhi

Büyükçe kaz kazarsan kimseye çâh
Ki şâyed düşesün anda nâ-gâh[1]

Güvahî'nin *Aisopos*'u okuyup ona öykünme olanağı yoktu, ancak dil geleneği, kulaktan kulağa aktarılagelen söylentiler, deyimler, atasözleri bu iki Anadolu insanını bir konuda birleştiriverdi.

Bu tür karşılaştırmalar istenildiği gibi çoğaltılabilir, Divan ozanlarından, halk ozanlarından sayısız örnekler verilebilir, ancak burada pek gereği yoktur. Bir dil geleneğinin, Anadolu'da, binlerce yıllık bir geçmişi olduğunu göstermeye bu örnekler yeter. Önemli olan bu konuda belli bir kanıt, bir belge bulmaktır. Yukarda da söylendiği gibi bu tür dil varlıklarını başka uluslarda da bulabiliriz, ancak Anadolu'da olduğu gibi en az 2500 ile 3500 yılı aşkın bir geçmişi olanını bulamayız. Bu konuda Anadolu tek kaynaktır diyebiliriz. Anadolu'nun beslendiği başka kaynaklar da vardır. Onlar da Sümer uygarlığı, Mısır uygarlığı olabilir. Çağdaş Avrupa ulusları Sümer, Mısır uygarlıklarının dil varlıklarını gene Anadolu, Yunan, Roma yoluyla tanımışlar.

Sümer, Mısır, Babil, Akad uygarlıklarından kalan ürünlerde öküz, arslan, kedi, geyik, yılan, doğan, kartal, baykuş bg. hay-

1. Güvahî için bk. Üniversite kt. T.Y.1907 ile 1367 (yazma).

vanların önemli bir yer tuttuğu görülüyor. Bu yaratıkların kimi kutsal, kimi uğurlu, kimi uğursuz sayılmaktaydı. Mısır'da doğan'ı öldüren kimse bu işi ister bilerek, ister bilmeyerek yapsın öldürülürdü. Bir evde bir kedi ölürse o evde oturan kimseler başlarını, ölen köpekse başla birlikte bütün gövdenin tüylerini kazıtırlardı. Kedinin, ölüsü, mumyalanır özel bir sinliğe (mezarlığa) gömülür. Köpeklerin leşleri kutsal tabutların içine konularak öldükleri yere, fare, sıçan Buto'ya götürülür, kurt, tilki leşin bulunduğu yere gömülür.[1]

Kedinin Anadolu insanlarınca da ayrı bir önemi vardır. Öldürülmez, bile bile bir kedi öldürenin yedi köprü yapması, böylece suçtan arınması inancı vardır. Köpek de insanlara olan bağlılığı yüzünden sevilen bir yaratıktır. Kurt kutsaldır, özellikle Asya Türklerinin büyük saygı gösterdikleri bir hayvandır.

Bu örneklerden Anadolu-Mezopotamya-Mısır üçgeni içinde yaşayan uluslar arasında, hayvanlarla ilgili, bir inanç birliğinin varlığını gösteriyor.

Sümerlerde, Anadolu'da kutsal sayılan hayvanların en önemlilerinden biri de öküzdür. Onunla ilgili sayısız inanç varlıkları ortaya konmuştur. Bir yandan yergi, bir yandan sevgi simgesi olan öküzün, sonraları tarımda yararlı olması nedeniyle, ayrı bir değer kazandığı biliniyor. Divan yazınında, Saray çevresine, büyük illere pek sokulmayan, iyi karşılanmayan öküze karşı özellikle köylerde, tarımla uğraşan yörelerde, gösterilen ilgi, duyulan sevgi çok ilginçtir. Bu konuda en belirgin örneği Pir Sultan Abdal vermiştir.

Dağdan kütür kütür hezen indirir
İndirir de ateşlere yandırır
Her evin devliği öküz döndürür
İreçberler hoşça tutun öküzü

Öküzün damını alçacık yapın
Yaş koman altında kuruluk sepin
Koşumdan koşuma gözlerin öpün
İreçberler hoşça tutun öküzü

1. *Herodotos Tarihi*, 2/65—66. Müntekim Ökmen çevirisi, 1973.

Pir Sultan'ım der ki kaynar coşunca
Tekne hamur kalmaz ekmek pişince
Adem Ata öküzün çifte koşunca
İreçberler hoşça tutun öküzü[1]

Bu şiirde bir geleneğin açık izleri bellidir. Ozan, öküze duyulan sevgiyi, tarıma, onun evcil bir yaratık olarak kişilere sağladığı yararlara bağlamak istiyor. Bu istek, çağların akışı içinde, yön değiştirmiş bir inanç geleneğinin simgesidir. Daha önceki dönemlerde kutsal sayılan öküz, bir tarım aracı olduktan sonra, kutsallığını sağladığı yarardan dolayı sevgiye dönüşen bir ortamdan sürdürüyor gene. Durum bugün de öyledir. Anadolu insanının bir geçim aracıdır öküz, evinin direğidir.

Öküz, bir yergi öğesi olarak da iş görür. Birine kızıldığında, onun anlayışsızlığını göstermek için "öküz" denir. Ancak sevilen, kimi uluslarda kutsal sayılan öküzün böyle küçültücü bir işe, bir benzetmeye neden araç edildiği pek bilinmiyor, ancak birtakım yorumlar ileri sürülüyor.

III

Anadolu güldürmecesinde *Bektaşi-Nasreddin Hoca-İncili Çavuş* üçlüsünün ayrı toplum katlarını yansıttığını, ilkçağa dayanan bir geleneğe bağlandıklarını söyledikten sonra bu üçüzlü güldürü örneğinin oluşmasında başka etkenlerin bulunup bulunmadığını aramak kalıyor geriyor. Bu üç güldürücünün hangisi alınırsa alınsın yoksul bir çevreden geldiği, sonradan önemli bir görev yüzünden yükselmiş, mutluluğa kavuşmuş bile olsa, başlangıçtaki yoksul yaşamının öcünü almaya çalıştığı, güldürmecelerinin bu doğrultuda yaratıldığı görülüyor. Güldürmece konusunda örnek alınan Bektaşi varlıklı dincilerin karşısında geçimini güçlükle sağlayan, yaşam sıkıntısı çeken, darlık içinde bunalan kimsedir. Kaba sofular, dinciler, hacılar, hocalar gibi yiyici, sömürücü, inançlarını basamak yaparak çıkar sağlayıcı, ko-

1 Cahit Öztelli, *Pir Sultan Abdal*, 1971, İstanbul, s. 353, şiir 286.

lay kazanmanın yollarını arayıcı bir kişi değildir. Gözü tok, gönlü engin, eli açıktır. Tarikatlar içinde yoksul topluluklar arasında yayılan, tutulan, kendi de yoksul olan Bektaşilik büyük varlıklı yörelerde pek tutunamamıştır. Özellikle Anadolu'da yayılan Bektaşilik islam dininin koyduğu yasakları da pek dinlemez, daha çok eski çoktanrıcı dönemlerden kalma inanç varlıklarıyla karışıp kaynaşması onun halk gelenekleriyle daha kolay bağdaşmasını sağlamış, bu yüzden de, eski geleneklere bağlı yörelerde kolayca yayılmıştır. Halk gelenekleriyle sağladığı bağlantı, yaşama uygun tutumu, aşırı katılıklardan uzak kalışı, kadın-erkek ilişkilerinde daha özgür davranışı Bektaşiyi halkın kişisi yapmıştır. Halk katılıklara, yaşamla bağdaşmayan koyu din yasaklarına, açıklıktan kaçan, sömürücü, yalan dolanla yaşamı çekilmez duruma getirici, korkutucu, ürkütücü hacılar, hocalar karşısında Bektaşiyi koruyucu olarak benimsemiş; düşüncelerini, dileklerini onun diliyle söylemiş, katılığa olan öfkesini onun sesiyle duyurmuştur. İlerde örnekleriyle görüleceği üzre Bektaşi varlıklı karşısında yoksulu, katı inanç karşısında güler yüzlülüğü, cehennem korkusu karşısında alayı yansıtan, öteevrenden çok üzerinde yaşadığımız yeryüzüne bağlılığı dile getiren bir kimsedir. Onun Halife Ali'ye olan bağlılığı da bir gelenek gereğincedir. Halife Ali'de katılığa karşı yumuşaklığı, koyu yasaklara karşı davranış özgürlüğünü, yeni inançların ağırlığı karşısında çoktanrıcı dönemlerden kalan, yaşamla karışıp kaynaşmış inançların yeğnikliğini bulduğundan, bulduğuna inandığındandır. Bugün Anadolu'da Ali'ye bağlı kuruluşların, Bektaşiliğin Sivas, Tokat, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Maraş, Kırıkkale yörelerinde yaygın olduğu bilinir. Üretim-tüketim bakımından bu yörelerin durumu pek parlak değildir. Buna karşın, büyük varlıklı yörelerde, toprak ağalarının egemen oldukları bölgelerde sünnî kuruluşların tutunduğu görülür. Sözgelişi Nakşbendilik, Mevlevilik (sünnî kolu) bg. "şeriat"a bağlı tarikatlar geçim bakımından işini yoluna koymuş bölgelerde yaygındır. Bunların kutsal sayılan "şeyhler"i, İstanbul'da, Ankara'da gönlünce yaşayan, ulus yönetimine bile katılan, yüksek görevlerde bulunan "ulular"ı vardır. Bir yanıyla Ali'ye, bir yanıyla şeriata bağlanan Mevlevilik büyük varlıklı yörelerin dört elle sarıldığı bir ip gibi-

dir. Bu nedenle Anadolu köylerinde, genellikle geçimini kılı kılına sürdüren yörelerde tutunamamıştır. Onun saygı gördüğü yer büyük konaklar, saraylar, ensesi kalınların egemen oldukları yörelerdir.

Anadolu insanı Bektaşi'yi seçerken, kendi duygularını dile getirme yolunu bulmaya çalışan, bir düşünme eylemi içindeydi. Bektaşi, toplum içinde, bir kesimin sözcüsü durumundadır. Onu seçen toplum, onun dilinde kendi sorunlarını biçimlendirmiş, onun ağzından kendini savunmuştur. Anadolu'da içkili şölenler, oyunlar, dernekler çok eski çağlara giden bir gelenek üzerindedir. Halk bunu benimsemiş, yaşamış, yaşatmıştır. Din bunları yasaklayınca, yasakçı olarak da hacıyı, hocayı, imamı görevlendirince halk da onların karşısında kendini savunmak, söyleyeceğini söylemek için Bektaşi'yi yaratmıştır. Bektaşi nerede olsa hacının, hocanın, imamın karşısında, onlara karşıt bir tutumun insanıdır. Hacı, hoca, imam da varlıklı yörelerin, halkı sömürmenin yürürlük kazandığı çevrelerin inançları kalkan yapan kişileridir. İşte Bektaşinin imama, hacı, hocaya çatışı, onları alaya alışı, öteevrenden çok bu evreni, iyi yaşamayı, gönlünce gün geçirmeyi sevmesi halkın belli bir yaşama düzeyine duyduğu özlem yüzündendir. Özellikle Osmanlı yönetimi dönemlerinde Anadolu'nun, Rumeli'nin bütün geliri başta İstanbul olmak üzere belli kentlerde (başkent olan yerlerde) toplanırdı. Devlet Bursa, Edirne, İstanbul dışında kalan bölgelerden yalnız vergi toplar, vergi topladığı yerlere bir ağaç bile dikmezdi. Bugün eski başkent olan birkaç il dışında kalan büyük yerleşme yerlerinde görülen eski yapıların çoğu yerli varlıklılar ya da Osmanlı yönetiminde görev almış büyüklerce yaptırılmıştır. Osmanlı yönetiminin bu durumunu anlatan şöyle bir dörtlük vardır:

Şalvarı şaltak Osmanlı
Eyeri kaltak Osmanlı
Eken de yok biçen de yok
Yemede ortak Osmanlı[1]

Böyle bir durumda, başkent dışında kalan, halk yığınlarının

1. Prof. Dr. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* 2. bası, 1972, s. XXV. dipnot.

geçim konusunda ne düşünebileceği açıktır. Yönetici topluluk yalnız almayı bilir, vermekten kaçınırsa, yönetimi yalnız kendi çıkarı için bir araç olarak kullanırsa övülmez, doğal olarak yerilir, alaya alınır. Bektaşi denen toplumsal kişi bu tür toplulukların yoksulluğunu, yalnız "yemede ortak" olanlara duyduğu hıncı, öfkeyi dile getirebilir. Onun başkentten uzak kesimlerde, başkentin geçimi pek yerinde olmayan yörelerinde tutunup sevilmesinin nedeni budur.[2] Onun ortaya çıkışı, halkın onun ağzından konuşması, daha doğrusu onu yaratması, gelişigüzel değildir. Bektaşi örneğinde dile gelen güldürmecelerin çoğu geçimle, din, inanç katılıklarıyla, insanlar arasındaki eşitsizlikle ilgilidir. Sözgelişi okumuş, varlıklı, sömürücü çevrelerde tutunan Mevlevi tarikatında böylesine yaygın güldürmeceler olmadığı gibi geçimle, üretim tüketim ilişkilerinden doğan dengesizliklerle, yoksullukla ilgili deyişler de yoktur pek.

"Bektaşinin biri, camiin önünden geçerken, bolluktan, mutluluktan, istediğine ulaşmaktan sözeden birinin sesini duymuş. Sesin geldiği yana kulak vermiş, bakmış camide hoca vaız veriyor. Yavaşça içeri girip hocanın konuştuğu kürsünün yanına değin sokulmuş. Hoca namaz kılıp oruç tutanlara, iyi kimselere tanrı'nın öteki dünyada sayısız türden güzel yiyecekler, içecekler, giysiler, güzel kızlar bg. vereceğini, bu yüzden hocaların sözlerine kulak vermenin gerekliliğini söyleyip duruyormuş. Bunları can kulağıyla dinleyen Bektaşi dayanamamış, hocaya dönerek: Hocam, tanrı senin söylediklerinin binde birini bana bu dünyada versin de cennet senin olsun, demiş."

Bu sözlerin arkasında toplumun geçim sorunuyla ilgili özü görmemek elde değildir. Bu konuyu daha iyi kavrayabilmek için Osmanlı Padişahlarının hangi tarikatlara bağlandıklarını öğrenmek yararlıdır.

2. Osmanlı toplumunun başlangıçtan günümüze değin üretim-tüketim bakımından tarihi yazılmamış, yapısı bütün olarak incelenmemiştir. Bu konuda, bugün elimizde bulunan, güvenilir tek kaynak Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın iki ciltlik "*Türkiyenin İktisadi ve İctimaî Tarihi*, İstanbul, 1971" adlı 1243'ten 1559 yıllarını işleyen yapıtıdır. Anadolu'nun üretim tüketim, para düzeni, vergi konularında ne denli yürekler acısı bir durumda olduğu bu yapıttın öğrenilir.

Padişah	Bağlı Olduğu Tarikat
Osman Gazi	Ahi
Orhan Gazi	Ahi
Birinci Murad	Ahi
Yıldırım Bayezid	Zeyniye
Çelebi Mehmed	Zeyniye
İkinci Murad	Bayramiye
İkinci Mehmed	Bayramiye
İkinci Bayezid	Cemaliye
Yavuz Selim	Sünbüliye
Kanunî Süleyman	Gülşeniye
İkinci Selim	Halvetiye
Üçüncü Murad	Uşakıyye
Üçüncü Mehmed	Halvetiye
Birinci Ahmed	Celvetiye
Birinci Mustafa	Celvetiye
Genç Osman	Celvetiye
Dördüncü Murad	Celvetiye
Birinci İbrahim	Halvetiye
Avcı Mehmed (IV.)	Halvetiye
İkinci Süleyman	Halvetiye
İkinci Ahmed	Halvetiye
İkinci Mustafa	Halvetiye
Üçüncü Ahmed	Cerrahiye
Birinci Mahmud	Halvetiye
Üçüncü Osman	Raufiye
Üçüncü Mustafa	Cerrahiye
Birinci Abdulhamid	Nakşbendiye
İkinci Mahmud	Cerrahiye
Abdulmecid	Cerrahiye
Abdulaziz	Bektaşi
Beşinci Murad	Bahaiyye (Mason)
İkinci Abdulhamid	Şazeliye
Mehmed Reşad	Mevlevi
Mehmed Vahdeddin	Hangi tarikattan olduğu bilinmiyor.[1]

1. Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 448-449.

36 Padişahın dördü (Osman Gazi, Orhan Gazi, Birinci Murad, Abdulaziz) halk arasında yaygın bir kuruluşa bağlı, öteki 31'i az çok şeriat kurallarına dayanan, orucu, namazı, haccı gerekli gören sünni tarikatlardandır. Tarikatların çoğu Halife Ali'ye bağlanırsa da bu inanç değil gelenek yönündendir.

Yukarki çizelge bize şunu öğretiyor: Yıldırım Bayezid'ten beri yalnız Abdulaziz halkın benimsediği, çokluk yoksul kesimin tuttuğu, bir tarikata bağlanmıştır. Öteki bütün padişahlar varlıklı, yiyici, sömürücü, büyük illerin dışına pek taşmayan, taşsa da varlıklı kimselerin etkisi yüzünden çevreyi baskı altına alıcı bir nitelik kazanan kuruluşlara bağlıdır. Bu tarikatların başlarında bulunan "şeyh" sanlı kişilerin birer dokunulmazlığı, kutsallığı vardır. Onlara bağlananları istedikleri gibi sömürmek, buyurmak, gereğinde cezalandırmak yetkileri vardır, bu yetki bir inanç niteliğindedir, kutsal bir güç sayılır. Bugün, Anadolu'nun kimi kesimlerinde belli topluluklara egemen olan, böylesi "şeyh"ler vardır. Varlıklı, işini bilir kimseler olan bu "şeyh"ler egemenlikleri altında bulunan topluluğun okumasına, aydınlanmasına, üretim-tüketim bakımından kalkınmasına, toprak edinmesine bg. karşıdır. Bu tür sömürgen kuruluşların çoğu Doğa Anadolu yöresinde, Konya dolaylarında, bir de İstanbul'dadır. Bunların oldukça kalabalık kulları vardır, ancak bu durum tarıkatın özünden değil başta bulunan "şeyh"in üretim-tüketim konusundaki ağır baskısındandır. "Şeyh"e bağlanmayan bir yöre halkı ne tarla bulabilir ekmeye, ne de su bulabilir içmeye.

Padişahın bir tarikata bağlanması, o kuruluşa büyük bir güç kazandırdığı gibi, sayısız yararlar da sağlar. Bugün Anadolu'da en yaygın, en kalabalık tarikatlar Nakşbendiye, Celvetiye, Halvetiye Orta Anadolu'da ise Mevleviliktir. Padişahların çoğu da bu tarikatlara bağlıdır. Özellikle Halvetiye tarikatı değişik kollarıyla Anadolu'nun dört yanını kaplamıştır. Yukarda adı geçen Sürbüliye, Cemaliye, Cerrahiye, Uşşakıye, Raufiye, Gülşeniye, Halvetiye'nin kollarıdır. Başta Celvetiye olmak üzere bütün bu kuruluşların geniş toprakları, gelir kaynakları vardır. Yavuz Selim, Dördüncü Murad gibi, koyu sünnî bir tarikat olan Halveti-

ye'ye bağlı, Padişahların Bektaşiliğe yapmadıkları baskı, çektirmedikleri acı kalmamıştır. Bir Alevî kuruluş olan Bektaşilik bu niteliğinden dolayı yasaklanmış, tekkeleri kapatılmış, Anadolu'da yüzbinlerce Alevi öldürülmüştür. *Kuyucu Murad Paşa*'nın Alevileri öldürtüp kuyulara doldurttuğunu tarihte bilmeyen yoktur. Oysa öteki sünnî kuruluşların kılına dokunan olmamıştır. Koyu birer şeriatçı olan Şeyhulislamlar bile verdikleri fetvalarla boyuna Alevi kuruluşları suçlamış, yasaklamış öteki tarikatlara dokunmamışlardır. Nasıl dokunsun ulusun başında bulunan kişi sünnî bir tarikatın kuludur, gerçekte en güçlü koruyucusudur.

Bektaşilik inançları yönünden de, davranışları yönünden de yasaklanmış, kimi Padişahların hıncını, öfkesini çekmiş olduğundan ezilmiş bir kuruluştur. İşte öteki sünnî kuruluşlara karşı olan tutumun özünde bu ezilmişlik de vardır. Anadolu'nun bütün gelir kaynaklarına egemen olan Padişah bir de tarikata bağlanırsa, ayrıca Osmanlı yönetiminde özel iyelik (özel mülkiyet) yoksa, bütün topraklar Padişahın istediği gibi kullanabileceği, istediği gibi din kurumuna bağışlayabileceği bir inanç geleneğine göre yönetilirse durum nice olur? Köylü, dar gelirli yurttaşların geçimi eğreti olarak işlediği topraktan aldığı belli bir ekine, ürüne dayanır. Geleceği güven altında değildir. Padişahın koruduğu toprak ağası (mültezim) buyruğu altında bulunan toprağı istediğine işletir, bu ağanın sünnî olacağından da kuşkulanmamalı. Böyle bir durumda Alevî, Bektaşi için yapılacak iş ancak yakınmaktır, düşüncesini gizlemek, bir kıyıya çekilip yaşamak, sürünmektir.

Bektaşinin çokluk yoksul, geçimini güçlükle sağlayan, köylü çevrelerde, dar gelirliler arasında tutunup yayılmasının, sünnileri alaya almasının, varlıklılara karşı çıkmasının, bir güldürmece uzmanı olup toplumun belli bir kesimiyle eğlenmesinin nedeni bir geçim sorunu, ona düğümlü inanç olayıdır. Osmanlı İmparatorluğunun bütün büyük görevlerinde bulunanların koyu sünnî oldukları, özellikle, bu inanca bağlı olanların Padişahça korunduğu bir gerçektir. Sünnîlik bu evrenin geçici, değersiz olduğunu ileri süren, mutluluğun tanrısal bir ülkede olduğu inancını benimseyen bir kuruluştur. Bektaşiklik ise içinde yaşadığımız

evrene önem verir, içkiyi, oyunu, çalgıyı, gönlünün uyarınca yaşamayı, insanın kutlu bir varlık olduğu görüşünü savunur, şeriatın ileri sürdüklerine kesinlikle karşı çıkar. Öte yandan Alevî-Kızılbaş örtüsü altında kendini saklıyor kuruntusuyla Saray, Bektaşi inançlarına karşıdır, bütün din kurumlarını, toplum kuruluşlarını egemenliği altında bulunduran şeriat, Bektaşiliğe karşıdır, Padişahın özel buyruklarıyla belli toprakları belli bir süre için vergi karşılığı elinde bulunduran toprak ağaları (mültezimler), öteki varlıklılar Bektaşiliğe karşıdır. Aşağı yukarı üretim kaynaklarını elinde tutan bütün kurumlar Bektaşi-Alevi-Kızılbaş üçlüsünü bir kaba koyarak sesini kesmek ister. Osmanlı Devletinde *Yeniçeri* ocağının *Hacı Bektaş Veli* eliyle kutlanması ona bütün toplum kesimlerinde bir önem kazandırmamıştır. Yeniçerilerin *Devşirme* denen Hıristiyan çocuklarının eğitilerek oluşturdukları bir ordu birliği oluşu gözönünde tutulursa, yalnız Saray çevresinde görev aldıkları düşünülürse onların da çok sınırlı bir yörede yaşadıkları, toplum yüzeyini kaplayacak nitelikte etkili olmadıkları, gereğinde onların da Saraya, kimi büyüklere, paşalara kan kusturdukları anlaşılır. Yeniçeriler de Bektaşidir, öyleyse Bektaşilik Saray çevresinde iyi karşılanmış, önemsenmiştir denemez. Yeniçerilerin karşısında daha kalabalık, daha güçlü, daha vurucu bir topluluk olan koyu sünnî Sipahiler vardır. Bu kuruluş İmparatorluk düzeninde çok önemlidir, çok ilginçtir.

Güldürmece konusunda Bektaşi yalnız tarikata bağlı bir kimse değildir. Onun gerçek görevi, etkili davranışı toplumda belli bir kesimin duygularını dile getiren örnek kişi oluşudur. Halkın Bektaşiyi seçmesi belli bir anlaşma, bir düşünüp taşınma sonucu değildir. Bektaşinin inancı, yaşama biçimi, toplum içindeki tutumu, düşünceleri halkla birleşiyor. Anadolu insanı, din bakımından, kendi başına bırakıldığında katı, duygusuz, asık yüzlü değildir. Tarihi boyunca Müslümanı, Hıristiyanı, Musevisi, Zerdüştîsi yanyana, karşı karşıya yaşamıştır. Anadoluda tarihin çoktanrıcı dönemlerinde de ayrı ayrı dinlere bağlı birçok ulusun komşuluk ilişkileri içinde yanyana yaşadığı biliniyor. Bugün Anadolu'da bulunan ilkçağ tapınak kalıntıları, kutsal varlıklar,

buluntular, yazılı belgeler bunu kanıtlıyor. Bektaşilik bu açıdan görülürse geniş yürekli bir kuruluş olarak çıkar karşımıza. Güler yüzlü, eli açık, yumuşak davranışlı, başkalarının inançları karşısında geniş görüşlü bir kişidir Bektaşi. Oysa sünnî öyle değildir. Onun dayandığı *şeriat* asar keser, kişinin derisini yüzer, dilini keser, gözünü oyar. *Hallac-ı Mansur*'un asılması, *Nesimî*'nin derisinin yüzülmesi, onlar gibi *şeriat* buyruğuyla boynu vurulmuş niceler somut birer kanıttır bu konuda. En yaygını *Pir Sultan Abdal* olayıdır. İnancından, Alevî olduğundan asılmıştır. Bektaşi bu katılık karşısında iğneleyici, yerici sözlerini bir güldürmece örtüsü altında söylerken bir yandan kendinin, bir yandan da bu katılıktan ürken, bıkmış halkın duygularını yansıtıyor. Onun bu tutumu yıllar akıp giderken "halkın adamı" olmasını sağlar. "Halkın adamı" olunca da ister konuşsun, ister sussun halk onun ağzından söyler söyleyeceğini.

Bektaşi, halkın gözünde ne tekke insanıdır, ne de belli adı sanı olan bir kişidir. Onun yalnız adı vardır, kendi halkın gönlünde yaşayan soyut bir varlıktır. Halkın yaratıcı gücü, onu bağlı olduğu tarikattan soyutlamamış, tarikatın yaydığı halka yakın, halkın görüşlerine tıpatıp uyan düşünceleri yüzünden toplumda adı var kendi yok bir varlık durumuna getirmiştir. Halk önce Bektaşi tarikatını, tarikatın inançlarını, düşüncelerini, yaşamla olan bağlantılarını öğrenmiş, kavramış, benimsemiş, sonra bu topluluk içinden yerle, zamanla bağımlı olmayan bir "örnek insan" yaratmıştır. Ancak bu sözlerden "Bektaşi uydurma, gereksiz" bir kişi örneğidir anlamı çıkmaz; "Bektaşi konuşan, güldürmece söyleyen halktır" anlamı çıkar. Halkın gözünde Bektaşi "baba"dır, "dededir" ancak "şeyh" değildir, kimseyi sömürmez, kendi çıkarı uğruna kimsenin canını yakmaz, ocağını söndürmez. Bektaşi öylesine toplumun kişisi olmuştur ki Bektaşi tekkelerinde, Bektaşiler arasında bile "Bektaşi dedi ki, erenler söylediler ki" diye anılır, onun ağzından konuşulur.

Toplumun yaratıcı gücü, yukarda da söylendiği gibi, Bektaşi kuruluşlarının özünden esinlenerek "Bektaşi"yi biçimlendirmiş, canı istediği yere oturtmuştur. Toplumun gözünde Bektaşi boyuna konuşan, gülen, güldüren, alaya alan, iğneleyen, yeren bir

varlıktır, ancak gönülde yaşayan, belli bir toplum kesiminde kütüğe yazılı olmayan bir varlık. Öte yandan, bu soyut "Bektaşi" ile yanyana yaşayan, Bektaşi şiiri, Bektaşi ozanları vardır. Onların şiirlerinde işlenen konuların insan sevgisi üzerinde yoğunlaştığı, Halife seçiminde *Ali*'ye karşı kötü davranıldığı, seçimde oyunbozanlık edildiği, kimi şiirlerde de *Ali*'nin tanrı ile özdeş olduğu görülür. Halk, bu belli kimliği olan Bektaşi ile, gönlünde yaşattığı Bektaşi'yi gerektiğinde birleştirir, gerektiğinde ayırır. Özel toplantılarda, "Aşık kahveleri"nde, şölenlerde kimi zaman çalgı eşliğinde, kimi zaman çalgısız okunan, söylenen Bektaşi şiirleri bunun örneğidir. *Pir Sultan Abdal*'ın:

"Yemen ellerinden beri gelirken
Turnalar Ali'yi görmediniz mi
Hava üzerinde semâ ederken
Turnalar Ali'yi görmediniz mi"

....

"Karşıda görünen ne güzel yayla
Bir dem süremedim giderim böyle
Ala gözlü pirim sen himmet eyle
Ben de bu yayladan Şah'a giderim"

dörtlükleri ile başlayan şiirleri dilden dile söylenir. Bunları sünnî topluluklar, koyu şeriat yanlılarında bulma olanağı yoktur.

Bektaşi örneğinin yansıttığı yaşama düşüncesinde gülme eyleminin, eğlenme duygusunun ağır bastığı görülür. Bu gülme yergi ile karışık bir olaydır. Karşı çıktığını, beğenmediğini yererek, gülünç duruma düşürerek, küçümseyerek gülme. Şöyle ki:

"Bektaşinin biri, günün birinde, camiye gitmiş vaız dinliyormuş. Kürsüde konuşan hoca içki içmenin çok büyük bir suç olduğunu, ahrette içki içenin bütün içtiği şişelerin boynuna bağlanacağını söylüyormuş. Bunun üzerine Bektaşi:

— Hocam içenin boynuna bağlanacak şişeler boş mu olacak dolu mu? diye sormuş. Hoca biraz düşünmüş taşınmış, dolu şişelerin daha ağır gelip sıkıntı çektireceğini anlatmak için "dolu olacak" diye karşılık vermiş. Bektaşi gülmüş:

— Desene hocam bizim işimiz ahrette yolunda gidecek, demiş."

Burada, hocanın konuşmasını dinle, usla bağlantılı olup olmadığını değil saçmalığını düşünmek gerek. Bu saçmalık karşısında Bektaşinin yanıtı yalnız susturucu, güldürücü değil alaycı, küçümseyici, yere batırıcıdır. İlkin Bektaşi ahretteki işlerden korkmuyor, orada böyle eylemlerin olacağına, içilen şişelerin sayılacağına aldırmıyor, inanmıyor. İkincileyin hocanın konuşmasında dengesizliğin, dinleyenlerdeki bilgisizliğin, boşluğun ne denli yoğun olduğunu gösteriyor. Bu olayın Bektaşinin yaşadığı bir gerçek olduğunu düşünemeyiz, hocaların, camilerdeki boş konuşmaların yerilmesi, gülünç duruma düşürülmesi için halkın, adı sanı bilinmeyen kimselerin yaratması olduğuna inanırız ancak. Böyle bir olayın camide geçme olanağı yoktur, Bektaşiyi oracıkta öldürür bağnazlar. Böyle bir olayı Nasreddin Hoca'dan da beklemeyiz. Ne de olsa bir "hocalık" vardır. İşte toplum "Bektaşi"yi yaratırken bütün incelikleri düşünmüş, elekten geçirmiş.

"Hocanın biri, bir gölgelikte gizlici rakısını içen bir Bektaşi görmüş. Adamın durumuna acımış, üzülmeye başlamış, görünüşe göre. Yavaşça yanına sokulmuş:

— Be adam ne oluyorsun, biraz daha katlan, cenabıallah ahrette bu içtiğinden yüzbinlerce daha tatlı içkileri yaratmış, bütün müminler toplanıp güzel hurilerin elinden sonsuzca içecek, mutluluklar içinde yaşayacak, demiş. Bunun üzerine Bektaşi:

— Hocam o mutlu sofrada sen de bulunacak mısın? diye sormuş, hoca:

— Kuşkusuz bulunacağım, bütün müminlerle ben de orada olacağım, demiş. Bektaşi dayanamamış:

— Hocam, öyleyse, o sofranın üstüne sıçayım, diye söylenmiş."

Bu sözlerde yerilen yalnız hoca değil, onun bağlandığı, sarıldığı inanç düzeni, umutları yeriliyor, alaya alınıyor. Burada tektanrıcı dinlere karşı duyulan kuşkunun, eski çoktanrıcı geleneklere bağlılığın bilinçaltından fışkıran etkisi vardır. Bektaşi ağzından konuşan topluluk, hocanın söylediğine de, inandığına da

inanmıyor besbelli. Ancak inanmadığını açıkça söylemekten de kaçınıyor, ya da işine gelmiyor.

Anadolu insanı islam dinini bir bütün olarak değil, eski çağlardan kalma çoktanrıcı inanç kalıntılarıyla karıştırıp yoğurarak benimsemiştir. Anadolu köylerinde birçok inançların, geleneklerin islam diniyle bağdaşmaması bu yüzdendir. Eski çağlarda ölenlerin arkasından ağıtlar söylemek, sesli, çalgılı, türlü törenler düzenlemek dinle bağlantılı bir işlem, bir görevdi. İslam dini ölünün arkasından ağlamayı, bağırıp çağırmayı, tören düzenlemeyi yasaklamıştır. Bu konuda âyetler, hadisler vardır. Oysa bugün Anadolu'nun birçok yerinde ölünün arkasından topluca ağlama törenleri düzenlenir, kimi yerlerde "mevlid" okutturulur, ilâhiler söylenir, "iskat" denen islamlıkla en küçük bir ilgisi olmayan işlemler yapılır. Şeriatın yasakladığı bu işlemlerin kökeni araştırılınca çoktanrıcı inançların diriliğini koruduğu görülür. Halkın, islam dininin bu katı tutumuna karşı çıkışı, Bektaşiyi bu işte görevlendirişi, onun ağzından bütün düşünceleini ortaya döküşü çoktanrıcı inançları yaşatması yüzündendir.[1]

Toplum kesimlerinde Bektaşi örneğinin, kesimin niteliğine, üretim-tüketim durumuna göre değiştiği de görülür. Sözgelişi kentte söylenen bir güldürmece ile taşrada söylenen arasında ayrılık, başkalık vardır. Taşrada söylenen taşranın, kentte söylenen kentin yaşam özelliğini taşır:

"Bir içkiyi yasaklayan Padişah kayıkla Anadolu yakasına geçmek için kılığını değiştirmiş (tebdil gezmeye çıkmış). Bindiği kayığın kürekçisi Bektaşi imiş. Kıyıdan biraz açılınca koltuğunun altından şişeyi çıkarıp bir yudum şarap (kimi belgelerde rakı) içtikten sonra kayıkta kim olduğunu bilmediği yolcuya da sunmuş. Yolcu içmek istemeyince, kayıkçı: İçmezsen ben de sandalı deviririm, demiş. Padişah da bir yudum içmiş. Bektaşi kıyıya yaklaşana değin bir yudum kendi, bir yudum da yolcuya içirmiş. Bakmış kıyıya iyice yaklaşmışlar, şu kalanı da bitirelim deyip bir yudum kendi içip son yudumu da yolcuya vermiş. Yolcu kıyıya gelindiğini görünce, kızıp bağırmış:

1. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Anadolu İnançları,* Koza Yayınları, 1974, İstanbul.

— Sen benim kim olduğumu biliyor musun? Sen Padişahın içkiyi yasakladığını bilmiyor musun? Bektaşi kim olduğunu sorunca, yolcu yüksek sesle:

— Ben Padişahım, karaya çıkınca senin boynunu vurduracağım, diye karşılık vermiş. Bektaşi gülmüş, demiş ki:

— Behey adam şurda birkaç yudum şarap içtin Padişah oldun, demek benim gibi bir şişe içsen Allah olup çıkacaksın başımıza."

Bu güldürmecenin kentte söylendiği belli. Kayık, kayıkçı, Padişah, Padişahın "tebdil gezisi", deniz sözleri genellikle kıyı kentleriyle, özellikle İstanbul'a ilgilidir.

Bektaşi güldürmecelerinde görülen özelliklerden biri de, genellikle, varlıklılara yönelik olmaları, yoksul yörelerin diliyle söylenmeleridir. Bu da sömürünün, din duygularını bile bir çıkar aracı olarak kullanmanın varlıklı çevrelerde yaygınlığından ileri gelir. Anadolu'da, taşra denen, İstanbul dışında kalan yöreleri sömürenler de Sarayın koruduğu kimselerdir. Osmanlı İmparatorluğunda topraklar, bundan yüz yıl öncelerine değin, özel kişilerin değil devletin elindeydi. Tapu düzeni bundan yüz yıl önceleri kurulmuştur. Ondan önce, kimi yüksek görevlileri bir yana bırakırsak, özel iyelik yoktu denebilir. XVI. yüzyıldan sonra Saraya, Padişaha yakınlığı ile tanınmış, etkili kimselerin gizlice elde ettikleri büyük gelir kaynakları bile gereğinde "vakıf" denen kamu kuruluşuna verilirdi. Oysa XIX. yüzyıldan sonra sömürü, şunu bunu soyarak büyük gelir sağlama nerdeyse devlet büyüklerinin koruyuculuğu altında yapılıyordu. Osmanlı devletinde sömürünün biri Sarayla olan ilişki, biri tekke-tarikat, üçüncüsü de "peygamber soyundan gelme" olmak üzere değişik yolları vardı. Peygamber Muhammed'in soyundan geldiğini ileri süren, buna kanıt olarak da Şeyhulislam'dan yazılı belge alan kimseler Anadolu'nun değişik yerlerinde büyük topraklar ele geçirmişlerdir. Özellikle Lâdik ilçesinde bunun somut örnekleri bugün bile vardır. Anadolu'da ekilip biçilecek toprak, daha önce de belirtildiği gibi, Saray'ın uygun gördüğü kişilere belli bir süre için, belli bir gelir karşılığı verilir, topraksız köylü buralarda ırgat olarak çalışırdı. Bugün *Alevî, Bektaşi, Kızılbaş* diye anılan,

koyu sünnilerce küçümsenen, yerilen toplulukların elinde önemli topraklar yoktu. Onların çoğu ya boğaz tokluğuna çalışır, sağladıkları gelirin, tarım ürünlerinin en büyük bölümünü bu "saraylı egemenler"e verir ya da başka illere çalışmaya giderdi. Özellikle, İstanbul'da, şu "bekâr odaları" denen yerlerde yatıp kalkanların çoğu ya Doğu Anadolu bölgesinden ya da Orta Anadolu yörelerinden gelmiş yoksul Alevilerdir.[1]

Alevilerin gelenekleri, inançları Bektaşilikle özdeştir. İmdi bu durumda Bektaşi'yi bir yerici, güldürmececi olarak hangi topluluğun karşısına koymak, hangi topluluğun diliyle konuşturmak gerektiği daha kolay anlaşılır. Bektaşi alaya aldığı, yerdiği topluluğu üç büyük örnek altında topluyor: *Çok varlıklı, katı inançlı, sömürücü.* Bu üç örnek dışında Bektaşi'nin alaya alıp yerdiği, gülünç duruma düşürdüğü bir örnek bulmak kolay değildir.

"Bektaşinin biri, ramazan günü bir kıyıya çekilmiş gizlice, yiyormuş. Nedense oradan geçen bir bağnaz onu yerken görmüş, azgınlığı tutmuş, öfkelenmiş, Bektaşiye bağırmaya başlamış:

— Sen ne utanmaz adamsın, mubarek ramazan günü yemek yenir mi?

Bektaşi gülmüş:

— Kızma hocam, sana bir sorum var, demiş. Söyle bakalım ramazan halâl midir haram mı?

Softa bu soruya düşünmeden "halâl"dir karşılığı verince, Bektaşi:

— A hocam öyleyse, müslümanlıkta halâl yenir, daha ne kızıyorsun, demiş."

"Bektaşinin biri rakının yasaklandığı yıllarda, bir şişe rakı alıp koynuna sokmuş. Onu gören yobaz koşup zaptiyeye (gü-

1. Gerçekten çok ilginç bir olaydır bu. Anadolu'dan İstanbul'a gelip, "bekâr odaları"nda yatanlar arasında Mevlevî, Nakşbendi, Halveti bg. varlıklı, sömürgen sünnî kuruluşlara bağlı kimse yoktur denebilir. Durum bugün de değişmemiştir. Odabaşıların, yükçülerin (hamalların), odacıların, kapıcıların, kahvecilerin çoğu Sivas, Tokat yöreleri ile Doğu Anadolulu Alevilerdir. Bunun doğruluğunu anlamak için İstanbul'un Bayazıt, Tahtakale, Mercan yörelerini şöyle bir gezmek yeter.

venlik görevlisi) bildirmiş. Görevli yavaşça Bektaşinin yanına sokulup koynunda şişede ne olduğunu sormuş. Bektaşi şişeyi koynundan çıkararak:

— Bu rakıdır, eve götürüp çocuklara, bakın rakı dedikleri işte budur, diyeceğim, onlara bu yasak içkinin ne olduğunu öğreteceğim, diye karşılık vermiş. Görevli diretmiş, Bektaşiyi alıp Kadı (yargıç) önüne çıkarmış. Koyu sünnî olan kadı kızmış, bağırmış:

— Be adam, biliyorum, üzümü de Allah yarattı, rakı onun suyundan yapıldı, ancak haramdır, yasaktır, onu ne diye yanında taşıyorsun? Bektaşi dayanamamış şu karşılığı vermiş:

— Anladık kadı efendi, anladık, Bak şu s...mi de Allah yarattı, ancak taşımak değil olur olmaz yerde kullanmak yasaktır."

İmdi bu iki güldürmecede alaya alınan doğrudan doğruya aşırı bağnazlık, davranış özgürlüğünü ortadan kaldıran inanç katılığıdır. Oysa Saray çevresi yasak dinlemez, başta *İkinci Selim* olmak üzere birçok padişahın içkiye düşkünlüğü, içkiyi yasaklayan, Bektaşilere kan kusturan *Dördüncü Murad*'ın çok içmekten öldüğü bilinir. Bunlara karşı sesini çıkaran, içkinin Kur'an yargılarıyla kesin olarak yasaklandığını söyleyen bir tek Şeyhulislam gelmemiş, görülmemiştir. Sözgelişi: Kahve, afyon, esrar, tavla, fal, Karagöz, çalgı, güreş, canbaz, boza bg. dine aykırı bulan *Şeyhulislam Ebusuud Efendi* içkiye düşkünlüğü ile ün salmış *İkinci Selim* döneminde de görevde bulunmuştur. Onun görevde bulunduğu dönemlerde bütün yasaklar güçsüzlere karşı geçerliğini korumuş, Saray büyükleri arasında "şeriat" egemenliğini sürdürememiştir. Bu tutuma bir örnek de "hanım kırarsa kaza, hizmetçi kırarsa suç" ya da benzeri bir atasözüdür. Böyle bir yaşama ortamında güçlünün yasaklar karşısında özgür, güçsüzün bağımlı olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Bektaşinin ortaya çıkışını bu yaşama biçiminden ayrı düşünmek gerekmez. *Dördüncü Murad* tütünü, içkiyi yasaklayan padişahların en katısıdır. Bir gün çok korkunç bir buyruk çıkarmış, tütün, içki içenlerin boynu vurulacakmış. Geceleri yanına kolcularını alıp Bektaşi tekkelerine baskınlar düzenlemiş. Bu olayla ilgili şöyle güldürmece vardır:

"Dördüncü Murad bir gece kılık değiştirip Bektaşi tekkeleri-

ni denetlemeye çıkmış (tebdil gezmeye başlamış). Bu yasaklardan korkan Bektaşiler de Edirnekapısı dışında, yerin altında bir tekke yapıp orada tütün, içki içmeye başlamışlar gizlice. Dördüncü Murad bunu öğrenince tekkeye gitmiş. Bakmış ki erenler içki de içiyor tütün de tüttürüyor. İçlerinden birinin yanına sokulmuş,

— Erenler Sultan Murad içkiyi, tütünü yasaklamış duymadınız mı daha? demiş. Bektaşi de:

— Sultan Murad yerin üstüne karışır, burası toprağın altıdır, deyince padişah kızmış:

— Sultan Murad benim, demiş. Bunun üzerine Bektaşi:

— Öyleyse cenazemi kendi elimle yıkayım gassala (ölü yıkayıcıya) yük olmayım, demiş."

Bu güldürmecede Kur'an yasaklarının, dinin, inançların hangi tür oyunlarla sömürüldüğü, güçlünün, varlıklının bu yasaklar karşısında "dokunulmaz" sayıldığı açıklığa kavuşuyor. Halk, Bektaşinin ağzından söyleyeceğini söyleyip Sultan'ın düştüğü çelişkiyi döküyor ortaya. Padişah içkiyi, tütünü Kur'an ilkelerine dayanarak yasaklarken kendini bu yasakların sınırları dışında bırakıyor, din yetkililerinden kimse de buna karşı çıkamıyor. Oysa işe Bektaşi, Alevi karışınca şeriat bütün katılığını gösteriyor. *Şeyhulislam Ebussuud Efendi*'nin tarikatlar, şeyhler konusunda ölüm yargısı uygulamayı gerekli gören "fetva"ları vardır. Saray'ın karşı çıktığına din kurumu da karşı çıkıyor, uygun gördüğüne, dine aykırı da olsa ses çıkarmıyor. Sözgelişi: *Hallac-ı Mansur, Bedreddin Simavi, Hakîm İshak* izini sürenlerin öldürülmesini uygun gören Ebussuud Efendi başlangıçta koyu sünnî bir kuruluş olup sonraları Bektaşilikle Mevleviliğin etkisinde kalan Gülşeni tarikatına bağlı kimselerin eylemleri karşısında susuyor. Bu susma *Kanunî*'nin *Gülşeni* kuruluşuna bağlı olması yüzündendir.[1]

Bu tutum halkın gözünden kaçmıyor. Osmanlı Padişahları içinde içki içmeyen, şeriatın yasakladığı işleri yapmayan kimse yoktur dense yeridir. En koyu dinci olduğu ileri sürülen İkinci

1. Ebussuud Efendi'nin bu konudaki düşünceleri için bk. *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları,* 1972, M. Ertuğrul Düzdağ, s. 192-196.

Bayazıd bile Zeyniye tarikatındandı. Tarikatlar, genellikle, şeriata uygun kuruluşlar değildir. İslam dininde ne yolla davranılacağı, dinle ilgili görevlerin hangi kurallara göre yürütüleceği şeriatla sınırlandırılmış, belirlenmiştir. Onun dışında bir tapma, tapınma, din görevi gösterme yetkesi taşıyan kuruluş yoktur. Oysa bütün sünnî tarikatlarda bile şeriatın kuralları dışına çıkan "zikr", tören bg. eylemler vardır. Osmanlı din kurumu bunlar arasında yalnız Alevilik, Bektaşilik bg. kuruluşlarla ilgili olanları yasaklamış, ölüm yargıları vermekten, bu yargıları uygulamaktan geri kalmamıştır.

Şeriat'ın Arap ülkelerinde de sık sık görülen bu tür yasaklarına, suçlamalarına karşın, İslam dininin doğduğu ülkede, *Cuha* (IX.yüzyıl?) adlı bir güldürücünün ortaya çıkışı, güldürmecelerinin Araplar arasında hızla yayılması önlenememiştir. *Cuha*'nın kimi güldürmeceleri Anadolu'da doğanlara çok benzer.

"...*Cuha*'ya hele şu tarafa bak, dediler, tepsilerle götürüyorlar. Cuha şu cevabı verdi: Bize ne? Ama sizin eve götürüyorlar, deyince; o halde size ne? dedi."[1]

İmdi Cuha'nın olduğu söylenen bu güldürmece ile Anadolu'da söylenen; özetini verdiğimiz şu güldürmece arasında açık bir benzeyiş vardır:

"— Erenler ramazan geldi duymadın mı?

— Geldi geldi bana ne?

— Sen müslüman değil misin?

— Sana ne?"

Başka bir bölümde ele alınan bu Anadolu güldürmecesinin *Cuha*'dan aktarma olduğunu gösterecek kesin bir belge yok elimizde. Ancak, islamlığın Anadolu'da yayılışından sonra başta *Mevlânâ* olmak üzere kimi ozanların *Cuha*'dan örnekler aldıklarını biliyoruz. Kesin olmamakla birlikte, Anadolu'da *Nasreddin Hoca* ya da başkalarının ağzından söylenen kimi güldürmecelerin, aktarma olduğu da ileri sürülebilir. Yalnız bunların geniş bir halk kesimine yayılma olanağı olmasa gerek. Ne Divan yazını, ne de Mevlânâ'nın yapıtları halk kesimince büyük bir ilgi görmüş, okunmuştur.

1. Şems-i Tebrizî, *Konuşmalar (Makalât)*, çev. M. Nuri Gençosman, 1974, s. 84.

Bu benzerliklerden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Anadolu'da söylenen güldürmeceler arasında çeviri yoluyla biçim değiştirerek halk arasında yayılanlar, benimsenenler de vardır. Bu sözleri bir varsayım, bir yorum olarak almak daha doğrudur. Kesin sonuç bu konuda yapılacak ayrı bir araştırma ile bulunabilir. Şimdilik, burada, aydınlatıcı olan yan bir karşılaştırma olanağının bulunmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğunda Bektaşi-Alevi düşüncesinin korkulur bir nitelikte olduğu inancını doğuran iki yön vardır. Bunlardan birincisi Şii olan İran'a karşı duyulan kaygıdır. *Halife Ali*'ye bağlanan, dolayısıyla Alevî sayılan İran ile Anadolu'da yaşayan Bektaşi-Alevi toplulukları eş inanç düzeyindedir. Bütün Anadolu Alevîlerinin Ali'ye, onun bir artçısı olarak benimsenen Şii önderlerine, özellikle XVI. yüzyılda *Şah İsmail* (İran şahı) adına, onun kişiliğine duydukları saygı, sevgi sünnî olan Osmanlı yöneticilerini kaygıya düşürüyordu. *Yavuz Selim, Kanunî, Dördüncü Murad* gibi padişahların Şii olan İran'a karşı öfkelerinin kökeninde Anadolu'nun inanç bakımından İran'a duyduğu eğilim vardır. *Yavuz Selim*'in bir şiirinde:

Sürhser ra garka-yi hûn-i melâmet sahtem

gibi "Kızılbaşları kınama, kötüleme kanında boğdum" anlamına gelen dizesi, ondan sonra oğlu *Kanunî*'nin:

Pâyâmal eyleyelim kişverini sürhser'in
Gözine sürme diyu dûd-i siyahî çekelim

dizeleri "Kızılbaş" diye nitelenen İran ulusuna karşı duyulan derin öfkenin, hıncın açık belirtileridir.

Bektaşilerin Ali'ye, Ali'nin izini süren *Oniki İmam*'a (bunların dokuzu Ali'nin torunlarıdır), Hatayî takma adıyla şiir söyleyen İran şahı *Şah İsmail*'e duydukları sevgi, saygı padişahın öfkesini çekmeye yeter de artar bile.

İkinci neden inanç bakımından olandır. Bektaşiler, Aleviler halifelik konusunda Peygamber Muhammed'ten sonra, Ali'yi tutarlar. Ebubekir, Osman, Ömer gibi halifelerin seçimde oyunbozanlık ettiklerini, halifeliği bir aldatmacayla ele geçirdiklerini

ileri sürerler. Bu nedenle *Oniki İmam* yolunu tutarlar.[1] Oysa böyle bir inanç şeriat kurallarına kökten aykırıdır. Üstelik, eski çoktanrıcı dinlerin etkisiyle tanrı'nın Ali'nin varlığında görünüş alanına çıktığını, Ali'nin bir *İnsan-tanrı* olduğunu, tanrı ile insan arasında bir öz birliğinin bulunduğunu ileri süren Bektaşi, Alevi kimseler de vardır. İşte şeriatla, Kur'an'la çatışan bu inanç Bektaşiye, Aleviye duyulan öfkenin, hıncın hızla büyüyüp yayılmasına yolaçmıştır. Bektaşilere karşı duyulan öfkeye, Bektaşilerin, onların ağzından Ali'yi sevenlerin gösterdikleri tepki, bir güldürmece kılığına girerek biçimlenmiş, yayılmıştır. Sünniler Bektaşileri, Alevileri dinsiz, suçlu, kötü, sapkın olarak nitelerler. Buna karşın Bektaşiler, Aleviler de sünnîleri yobaz, softa, anlayışsız, ağzının tadını, yaşamayı bilmez, kaba kimseler olarak görürler, gösterirler. Bektaşide yerme, inancın boşluğunu, bağnazın kuruluğunu, incelikten yoksunluğunu, anlayışsızlığını görme gösterme güldürmecenin özünü oluşturur. Oysa bağnazlarda, din inançlarına körü körüne bağlanan sünnîlerde bu incelik, bu anlayış derinliği yoktur. Sünnî yalnız yasaklar koyar, suç yükler, korkutur, ötedünya yaşamının mutluluğunu, ölümsüzlüğünü diline dolar, cenneti kendine, cehennemi sevmediklerine, kendi gibi davranmayanlara ayırır. Tanrı adına konuşur, yargılar. Bunları anlamak için şu güldürmece yeterlidir.

"Ramazanda Bektaşi yemek yiyormuş, softa görünce kızmış, köpürmüş:

— Behey dinsiz, mübarek ramazan geldi, duymadın mı? demiş. Bektaşi:

— Peki ramazan geldi geldi bana ne?

Softa, sen müslüman değil misin?

Bektaşi, sana ne? karşılığını vermiş."

Burada bağnazın kendini ilgilendirmemesi gereken işlere karıştığı, başkalarına sataştığı görülür. Oysa islam dinine göre kişi yaptıklarından yalnız tanrı'ya karşı sorumludur, başkalarına de-

1. İslam tarihinde çağlar boyunca süren bu Oniki İmam görüşünün savunduğu imamlar şunlardır: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bakır, Cafer, Musa Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali Naki, Hasan Askerî, Mehdî.

ğil. Kişi ile tanrı arasına kimsenin girme, tanrı adına konuşma, yargı verme yetkisi yoktur, inanç bakımından.

Anadolu'da söylenen güldürmecelerin bir özelliği de, yalnız islam dininin gerekli gördüğü davranışlar yöresinde kalmayışı, Türkçe konuşup söyleşen bütün çevrelere yayılışıdır. Anadolu'da yaşayan, istediği yerde Türkçe, istediği yerde kendi dilince konuşan, bütün topluluklar bu güldürmecelerden yararlanırlar. Rum, Yahudi, Arnavut, Arap, Acem, Gürcü, Çerkes bg. yurttaşlar Bektaşi, Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa güldürmecelerini söylerler. Bu üç tür güldürmece, belli bir düşünce ortamında, genel geçerliği olan birer düşünce ürünüdür. Nitekim, Bektaşiye derin bir hınç duyan kimi koyu sünnî kimseler bile bu güldürmeceleri söylemekten, dinlemekten kendilerini alamazlar. Burada bir bilinçaltı olayı vardır, o da söylenmek istenen sözün etkili olması, geçerlik kazanması, bir kanıta dayanmasıdır. İşte, Anadolu insanının bu üçlü güldürmece türünü benimsemesinde de bu kanıta dayanma, söylediğini kendinden değil de daha etkili bir kaynaktan almış gibi görünme eğilimi vardır.

Doğu insanı bir "yorum varlığı"dır. Onun bilincinde kesin kanıt yaptığı yorumu bir kaynağa, kendi inancına göre, sağlam bir yere dayandırmadır. Bu kaynak Kur'an, Hadis, Şeyh, kutsal kitaplarda adı geçen bir Peygamber bg. olma gereğindedir. Doğu insanı kendi düşüncesinin gerekli ilkelerine, bilimsel koşullara değil de "söylenen"e daha kolay inanır. Bu yüzden Doğu'da felsefe anlayışı doğmamıştır. Doğu insanı düşünmeyi değil, düşünülmüşü aktarmayı seven, verilene inanan bir yarattıktır. İ.Ö. IV. yüzyılda yaşamış olan *Aristoteles* güneşin yeryüzü çevresinde döndüğü görüşünü savunmuştu. Ondan bir yüzyıl sonra gelen *Aristarkhos* ile Karadenizli *Herakleides* (İ.Ö. III. yüzyıl) yerin güneş yöresinde döndüğü düşüncesini ileri sürdüler. Bu görüşü daha sonradan *Kopernikus* (XVI.yüzyıl) deneylerle saptadı.[1] Oysa *Aristoteles*'i İslam uygarlığının ürünleriyle tanıyan Batı bu "üstada bağlanma geleneği" yüzünden yeni buluşları kavrayamadı, *Kopernikus*'un görüşünü anlayamadı. Bu nedenle

1. Prof. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 1967, s. 41-42.

bütün Ortaçağ bir "gelenek varlığı" olarak kaldı düşünce alanında. Bu tutum Doğu insanında bir "gerçek düşüncesini söyleme biçimi" olmuştur. O, kendi bağnazlığına bir derin düşünce ürünü olarak genel geçerlik kazandırmak için, "üstad"a sığınma alışkanlığından kurtulamaz, kurtulursa yaşama olanağı bulamaz. İster Doğu'da, ister Batı'da olsun düşüncede "güçlü" sayılmak çok etkindir, önemlidir. Ortaçağ anlayışı diye nitelenen düşünme tutumu da budur. Bunun üç örneği vardır, biri Arapça "kaale muallim", biri Latince "dicsit magister" biri Yunanca "auto erpha" gibi "üstad böyle söyledi" anlamına gelen değişmez deyimler. Bu değişmezlik konuşmalar arasında başkalarından aktarılan özlü sözlerde de görülür. Konuşan, kendi söylediklerini güçlendirmek, etkisini arttırmak için, başkalarından önemli saydığı sözler, deyimler aktarır. Durum, Doğu'da, bütün bilimsel konularda da böyledir. Tartışmada, "üstad" sayılan birinin konuyla ilgili sözlerini aktaran, örnek olarak, kanıt olarak gösteren kazanır. Güldürmecelerde bunun güldürücü, söylenen sözleri güçlendirici bir örneğini buluruz. Bu, başkalarından örnek verme, bir gelenektir. Daha sonra bu gelenek türünün ozanlardan alınmış seçme dizelerle, ozanlar adına düzenlenmiş koşuklarla sürdürüldüğünü örneklerle göstermeye çalışacağız.

Doğu insanını "şeyh", "pir" gibi kimselere bağlayan inancın özünde de bu "üstad" denen ortaçağ varlığına yaslanma geleneği vardır. İslam dinine bağlanan Doğu insanının üç dayanağı vardır: tanrı, peygamber, şeyh (pir, üstad). Bu üç "ulu" bütün söylenmesi gerekenleri söylemiş, gidilecek yolları, yapılacak işleri göstermiştir. İnsana düşen görev onlara uymaktır. İşte "Bektaşi" buna karşı bir örnek diye görülmeli, gülmece ürünlerinde.

IV

Saray yöresinde yaşadığı, *Dördüncü Murad*'ın yanında bulunduğu söylenen *İncili Çavuş*'un güldürmeceleri genellikle Saray insanlarıyla ilgilidir. Bu güldürmecelerin konuları pek inanılır türden olmasa bile halkın böyle mutlu bir çevre için neler dü-

şündüğünü, o çevreye ne nitelikte bir güldürmece yakıştırdığını göstermesi bakımından önemlidir. İmdi *İncili Çavuş*'un olduğu söylenen bir güldürmece alalım:

"Rus Çarı, Osmanlı padişahına çok kızdığından, onun bir resmini yaptırtıp ayakyoluna asmış. Durumu elçilik aracılığıyla Osmanlı Padişah'ı *Dördüncü Murad*'a bildirmişler. Sultan bu duruma çok üzülmüş. Bir gün Sultan'ın üzüldüğünü duyan İncili Çavuş olayın nedenini öğrenince Padişahın katına çıkıp:

— Sultanım üzüntünüzün kaynağını biliyorum, beni Rusya'ya elçi olarak gönderin sizin öcünüzü alayım, demiş. Padişah da İncili Çavuş'un isteğini yerine getirip onu Rusya'ya elçilik göreviyle göndermiş. Rus Çarı bütün elçilere verdiği bir şölende, İncili Çavuş, ayakyoluna gitmek için izin istemiş. Çar, padişahın resmini onun da görmesi için, adamlarına kaş göz edip kendi ayakyoluna götürmelerini sezdirmiş. Ayakyolunda padişahın resmini gören İncili Çavuş olayın gerçek olduğunu anlamış, bir süre sesini çıkarmamış. Ancak sık sık Çar'ın yüzüne bakıp gülermiş. Çar, neden güldüğünü sorunca İncili Çavuş:

— Biz, Çar'ın Osmanlı Sultanından çok korktuğunu sık sık duyar da inanmazdık. Ancak ayakyolunda Osmanlı Padişahının resmini görünce bu korkunun gerçek olduğunu anladım. Çar'ın bağırsakları bozulup tıkanınca ağrıdan, sızıdan kurtulmak için Sultan'ın resmine bakar, onu görünce, korkudan altına edermiş, diye karşılık vermiş."

Bu güldürmeceye tarih açısından bakılınca gerçekle ilgisi olmadığı anlaşılır. Dördüncü Murad'ın yaşadığı dönemde Çar'ın Osmanlılarla uğraşacak gücü yoktu. Üstelik İncili Çavuş'un elçiliği de sözkonusu değildir. Ancak halk ona böyle bir güldürmece söyletmeyi istemiştir. Bunu yaparken de yörenin beğenisini dile getiren, aydınlatan bir özellik vermiş güldürmeceye. Yukarda görülen güldürmeceyi, gene saray yöresinde doğan, benzerleriyle karşılaştırdığımızda bir beğenç türünün ortaya çıktığını görürüz. İlerde ele alınacak Divan şiirinde güldürmece, yergi ile yukardaki güldürmece arasında bir içerik birliğinin varlığı görülecektir.

Güldürmeceler incelenirken gözönünde bulundurulması ge-

keken birtakım koşullar vardır. Bunlar da dil, güldürücü öğenin niteliği, güldürmecenin söyleniş biçimi, güldürmecenin amacı bg. özellikler gösteren durumlardır. Geniş bir halk katına yayılma olanağı taşıyan güldürmecelerde bu sayılan öğelerin daha yerleşik, daha uyumlu olduğu görülür. Güldürmecenin dili, söyleniş biçimi yeni güldürmeceler türetmeye elverişli olur. Saray yöresinde söylenen güldürmecelere bu koşullar açısından bakılınca bir sınırlılık, donmuşluk, belli yörelerin dışına çıkamama özelliği belirir. Yukarda görülen İncili Çavuş güldürmecesi bu türdendir. Ondan yeni yeni güldürmeceler türetme olanağı yok gibidir. Bu güldürmece topluma açık değildir.

Saray güldürmeceleri ele alındığında onları, söyleyiş, dil yönünden çok ağır, çok yerici, geniş bir toplum kesimince söylenme olanağından yoksun bulunduğu anlaşılır. Bunu, daha sonra, Bektaşi güldürmecelerinden karşılaştırmalı örnekler verirken göreceğiz.

İmdi, Saray güldürmecelerinin ışığında, başka bir konuya değinelim. Anadolu insanı nelere güler? Gülme onda hangi duygunun dışa vuruşu, görünüş alanına çıkışıdır? İşte bu soruların karşılığını ararken ister istemez Nasreddin Hoca, Bektaşi, İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi belli adlarla bilinen güldürmece örneklerine başvuracağız. Şimdilik şöyle çevremize bir bakalım. Yakınlarımız, sevdiklerimiz, oturup sık sık konuştuklarımız, toplantı düzenlediklerimiz nelere gülüyorlar? Bizden ne türden güldürmeceler söylememizi istiyorlar? Güldürmeceleri sevenlerin toplumsal durumları, öğrenim aşamaları, görevleri, birbirleriyle olan ilişkileri, evli olup olmayışları, yalnız yaşayıp yaşamadıkları, hangi toplum aşamasında bulunan kimselerle düşüp kalktıkları, ilişki kurdukları, arkadaşları bg. çok önemlidir bu konuda.

Güldürmeceler kimi kişilerin bilinçaltında kalmış duyguları okşar, yüze çıkarır. Onların giderilemeyen kimi isteklerini, tutkuları kımıldatır, giderilemeyen, açığa vurulamayan bir dilek, bir tutku konusunda az çok doyurucu, açlığı giderici bir görev yapar güldürmece. Bunu, güldürmeceleri sevenlerin, sevdikleri güldürmece türünden anlamak kolaydır. Kişinin güldürmeceye

duyduğu istek, onun bilinçaltında kalmış bir açlığını giderebilir, bir tatlı anısını diriltebilir. Bu durum, kişinin bilinçaltı yapısı ile bağlantılıdır, onun gözlerden uzak kalmış kişiliğini ortaya koymaya, anlamaya yarar.

Özellikle gençler arasında yaygın olan güldürmecelerin, daha çok, birtakım içgüdü isteklerini, doymamışlığını yansıttığı görülür. Durum kimi bayanlarda da böyledir. Bunu çevremizdekilerden, yakınlarımızdan, sevdiklerimizden anlamamız kolaydır, yeter ki bu konuda biraz düşünelim, çevremize araştırıcı, anlayıcı bir gözle bakalım. Gülmek, kişinin içini genişleten, tedirginliğini, darlığını, kimi konularda açığa vuramadığı açlığını gideren, sıkıntıyı, üzüntüyü bir yana iten, unutturan bir davranıştır. Bu nedenle de insanın boyutlarından birisidir. Bu davranış, genellikle, iki ayrı biçimde görülür. Birinde kişi, kimi olaylara, kimi eylemlere güler. Bu gülme onun içinde saklı bir duygunun kımıldanışı, dışa vuruşu biçiminde de yorumlanabilir, yerine göre. Bu eylemler, bu olaylar onun istemi, isteği dışında, ondan ayrı bir nitelikte de ortaya çıkabilir. Ancak içini yansıtır belli bir ölçüde. Gülen kişi, bu olaylara, bu eylemlere uzaktan, karşıdan bakar ya da öyle görünür. Onların içinde değildir, onların ortaya çıkışında bir etkisi yoktur.

İkincisinde ise kişi gülünecek eylemi, olayı kendi yaratır, olayın içinde yeralır. Bu durumda da kişinin bilinçaltı, saklı duyguları işe karışabilir. Bu olay ya kendi düşünme gücünün ürünüdür ya da başka bir soydaşının yaratmasıdır. Ancak bunu başkalarından duysa bile, onda kendi duygularını okşayan bir özellik bulduğundan, onu kendini yansıtan bir öğe olarak sezdiğinden dolayı benimser, ona kendinden birtakım eklerde, katmalarda bulunur. Daha da ileri giderek, ayrı ayrı ortamlarda, böyle başkalarından aldıklarına, başkalarına aktarırken, kendi düşüncelerini, düşünce ürünlerini de katar. Aldığını, yeni bir biçime sokarak, yeniden yoğurarak, başkasına aktarır boyuna. Büyük bir yetenek isteyen güldürü (komedi) burada işlenen konunun dışındadır. Onu burada ele almayacağız. Yalnız onun da bu kişi yaratmaları türünden olduğunu, kişinin özüyle biçimlendiğini söyleyip geçelim.

İmdi güldürmecenin kaynaklarını araştırmaya başlarken Anadolu insanının ne gibi düşünce olaylarıyla karşı karşıya geldiğini de, biraz olsun, bilmekte yarar vardır. Anadolu insanı, özellikle islam dininin doğuşundan, onun etkisinde kalışından sonra, nerdeyse gülmeyi unutmuştur, unutma gereğiyle karşı karşıya gelmiştir. İslam dinine göre gülmek yeryüzünde değil ötedünyadadır. Yeryüzü geçicidir, üzüntülerin, sıkıntıların, büyük görevlerin yoğunlaştığı bir ülkedir. Kişinin görevi bu yeryüzünde "yarına", ötedünya yaşamına, "hazırlanmak"tır. Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi tektanrıcı iki büyük dinde gülmek insana, nerdeyse yasaklanmıştır. İnsan "suçlu" bir varlıktır. O, kendinden yüzbinlerce yıl önce yaşayıp cennetten kovulduğu söylenen "Adem"in soyundan geldiği gibi, onun işlediği suça da ortaktır. İnsan üzülmelidir, çırpınmalıdır, ağlamalıdır. İşte Hıristiyan dininin savunduğu, ileri sürdüğü ünlü "suç" budur. Bunda kişinin görevi "arınmak" oluyor. İşlemediği bir suçtan arınmak. Bu görüş islam dinine de girmiştir. İslam dini de "insan ziyan içindedir" diyor. Peki insan hangi kişisel eyleminden dolayı bir "ziyan içindedir"? Bu sorunun karşılığı yoktur, karşılığı aranınca ortaya "alınyazısı" çıkar. *Kur'an* insan için "Gerçekten de biz insanı sıkıntı çeksin diye yarattık" (XC,4) diyor. *Kur'an*'ın daha pek çok yerinde insanı cehennemle, ötedünyada büyük acılarla korkutucu, ürkütücü sözler vardır. Bunlar *İncil*'de, *Tevrat*'ta geçen korkunç yargıların aktarılması sonucudur. Bunlar, tektanrıcı dinlerde, insan için gülmenin olanaksız olduğunu gösteren kesin buyruklar, yargılardır. Tevrat, İncil, Kur'an gibi tektanrıcı din kitaplarında geçen öyküler, özellikle *Yusuf ile Zeliha* ağlatıcı, üzücüdür. Onun gibi, daha sonraları gene islam dinine bağlı yörelerde yazılan *Leylâ ile Mecnun, Ferhad ile Şirin, Husrev ile Şirin, Vamık ile Azra, Tahir ile Zühre, Kerem ile Aslı* bg. öyküler içinde ağlatıp sızlatmayanı yoktur. Oysa islamlıktan önce Anadolu'da doğmuş olan öyküler böyle değildir. Üzücü olanların sayısınca güldürücüler de vardır. Anadolu-Yunan mitolojisi bunun en kesin örneğidir. Doğu insanının yarattığı bir *Leylâ* ile ilkçağ Anadolu insanının yarattığı bir *Artemis*'i gözönüne getirince görülecek durum şöyledir: *Leylâ* ağlamaktan, döğünüp sız-

lamaktan yıpranmış, gözleri kan dolmuş, saçları darmadığın, somut bir üzüntü örneği. Öte yandan *Artemis* gözlerinden, omuzlarından, yüzünden, gövdesinin bütün bölümlerinden canlılık, güçlülük, sevinç dökülen, nerdeyse insanın sarılası gelen bir dişi. İş bununla da bitmiyor. *Artemis*'in saygı, sevgi gördüğü uygarlık ortamında bir *Aisopos*, bir bilge *Diogenes*, bir bilge *Lukianos* var. Daha önemlisi yurttaşları güldüren, oynatan, gereğinde ağlatan, sevindiren bir tiyatro var. Oysa islam dininde bunların, bu evrende geçerliği olan, bir teki bile yok. Ağlayan, inleyen *Leylâ*'nın yanında gözlerini ötedünyaya çevirmiş islam bilgeleri, tanrı'ya kavuşmak, ölümsüzlüğe ulaşmak özlemiyle yeryüzünde döğünüp ağlamayı, aç durmayı, susuz, ışıksız kalmayı bir tapınma gereği, din kuralı sayan tarikatlar dizilir. Bu kuruluşların çoğunda işlenen konu tanrı'ya kavuşma özlemidir. İnsan yeryüzünde yaşadığı sürece tanrı'dan uzak kalan, bu nedenle insanın özünü oluşturan tin (ruh) tanrı'ya, geldiği yüce kaynağa kavuşmak özlemiyle yanıp tutuşan bir varlıktır. *Mevlânâ*'nın *Mesnevi*'si daha ilk dizelerinde bu ayrılık konusunu, tanrısal ülkeye, tanrı'ya duyulan derin özlemi işler. Doğu insanı düşünmeye başlayacak yaşa gelince karşısında bu özlem, bu yeryüzü yaşamının geçiciliği, üzücülüğü, suç korkusu dikiliverir. Yeryüzünde yaşamın tadını çıkarmayı, güzelliği, gönlünce mutlu yaşamayı, içkiyi, eğlenceyi, dinlerin ileri sürdüğü korkunun, gerçekdışı yaşamın boşluğunu konu edinen ozanlar, yazarlar "şeriat" karşısında kötü, dinsiz, "cehennemlik" sayılır, onların yazılarının okunmaması önerilir. *Ebu Nuvas, Maarrî, Ömer Hayyam* gibi gerçekten büyük ozanlar birer sapkın, birer dinsiz sayılıp çağlar boyunca suçlanmıştır.

Osmanlı Saraylarında "hokkabaz" denen özel güldürücüler, Padişahın üzüntülü, sıkıntılı günlerinde onları güldürmekle, güldürücü sözler söyleyip davranışlarda bulunmakla görevli kimseler, "cüce", "Arap" adıyla anılan kişiler vardı. Padişah içer, eğlenir, canının çektiğini yapar şeriat ses çıkarmaz. Öte yandan halk Sarayda yapılanı yapmaya kalkınca karşısında en azından "cehennem"i bulur. Bu durumda halk denen topluluğun gülmek için başka kaynaklar bulması, başka olanaklar araması gerekir.

Bu gerekim halkı, güldürmece konusunda, yeni örnekler yaratmaya itmiştir.

Anadolu insanı neye, neden güler? Elimizde bulunan güldürmece örneklerine dayanarak bu sorunun karşılığını bulmaya çalışalım.

A— İnsanı olduğundan başka türlü görüp göstermek.

B— İnsan düşüncelerini uygulama olanakları dışına itmek.

C— Us ilkeleriyle, doğa yasalarıyla bağdaşmayan bir olayı başka bir ortamda gerçekleşmiş gibi göstermek, yorumlamak.

Ç— Sözcüklerin değişik anlamlarıyla, olaylar arasında, ayrı yönden bağlantı kurmak.

D— Bir olayı olduğu gibi değil de olması düşünüldüğü gibi anlatmak.

E— Bir kimsenin kişiliğine, bulunduğu oruna, görevine yakışmayacak türden davranışlar içinde bulunduğuna değgin olaylar anlatmak.

F— Umulmayan, beklenmeyen bir olayı olmuş saymak.

Yukarda dizilen gülmece örneklerini çoğaltma olanağı vardır, ancak konuyu aydınlatmaya yeter sanırız. Bu örneklerden çıkan anlama göre, Anadolu insanının gözünde, güldürmece bir yaratma, yoktan varetme işidir. Olana değil de daha çok, olması özlenilene, olması istenilene gülmek eğilimi ağır basıyor. Olması özlenilen olayda da bir yerme, alaya alma, küçük düşürme anlamı saklıdır. Bütün güldürmecelerde böyle bir nitelik vardır. Bu nitelik kimi güldürmecelerde iyice açık olduğundan kolay görülür, kiminde üstü kapalı olduğundan biraz daha derin düşünmeyi gerektirir. Bektaşi güldürmecelerinde genellikle bu kapalılık yaygındır. Yerilmek, alaya alınmak istenen konuya dolaylı olarak değinilir. Nasreddin Hoca'nın kimi güldürmecelerinde de böyle yumuşak bir kapalılık görülürse de anlamı kavramak için çok düşünmeye gerek yoktur.

Nasreddin Hoca güldürmecelerine oranla Bektaşi güldürmecelerinin daha ince, kimi yerde daha derin olduğunu söylemiştik. Bunun da belli bir nedeni vardır. Bektaşi güldürmeceleri, az çok, düşünce bakımından aydınlanmış, bir gelenekle de olsa biraz bilgi edinmiş, yörelerin ürünüdür. Anadolu'da yazın bakımından Bektaşi geleneğini sürdüren pek çok okuma yazma bil-

meyen ozan vardır. Bunları yetiştiren yaşadıkları çevrenin geleneğidir. Özellikle koşuk düzme belli bir çevrede yetişmekle, geleneklerin izini sürmekle kazanılan bir yetenektir. Bu nedenle Bektaşi güldürmeceleri, kimi konularda, biraz daha incelmiş niteliktedir. Bunları söylerken, Nasreddin Hoca güldürmecelerinin kuru, sığ, yavan olduğunu düşünmüyoruz. Yalnız ikisi arasında bir genel karşılaştırma yapılınca incelik, derinlik bakımından bir ayrımın ortaya çıktığını göstermek istiyoruz. Günümüzde bile Bektaşi güldürmecelerinin, çokluk, okumuş, aydınlanmış yörelerde tutunduğu, yayıldığı görülüyor. Ancak bu okuyup aydınlanmayı da öğretim-eğitim aşamalarından geçmeye değil de geleneğe bağlamak gerçekçi bir yoldur.

Hangi yönden bakılırsa bakılsın, güldürmece kişinin bilgi bakımından bulunduğu aşamayı, anlayış gücünün, kavrama yeteneğinin niteliğini gösterir. Duygu inceliği güldürmecede bütün çıplaklığı ile gözler önüne serilir. İncelmemiş, yontulmamış bir baştan çıkan güldürmece kaynağının, doğduğu yerin niteliklerini taşır. Bu yüzden güldürmece kişinin kimliğidir. İnce bir baştan kalın, kaba bir güldürmece beklemek ne denli yersizse, eğitilmemiş, kalın bir baştan ince, derin bir güldürmece ummak da o denli gereksizdir. Bunun en açık örneği daha sonra ele alınacak olan şu "argo" denen kavramın içerdiği güldürmece ürünleridir. "Argo" duyguları kalın, davranışları saygı kurallarına uymayan, incelikten yoksun başların söyleşme aracıdır, dilidir. Onda yer yer incelik olsa bile tedirgin edici, utandırıcı yanı ağır basar. Argoyu seven çevrelerin kişileri, genellikle, toplumun en başıboş, en dağınık yaratıklarıdır. Argo, genel olarak, bütün sözcükleri yerici, aşağılayıcı, küçültücü bir düşünceyle kullanma yoludur.

Burada sözü edilen argo bir güldürmeceden çok alaya alma, alışılmış kavramların dışında, daha bağımsızca bir yermedir. Kimi aydınlar argoyu da bir güldürmece, bir buluş sayarlar. Oysa argo bir buluş değil doğrudan doğruya bir saptırma, anlamın yatağından kaydırmadır. Sözgelişi: Odun, inek, kereviz, kereste, hıyar, salatalık, bastırmak, vermek, iş tutmak, ineklemek, pişirmek bg. sözcükler argoda gerçek anlamlarıyla kullanılmaz. Bir

toplulukta bulunanları güldürmek için aktarılan şu sözlerin güldürmece ile ilgisi yoktur, onlar bir olayı anlatan, ancak ortam değiştirince gülünen dil varlıklarıdır:

"Aynasız köşeden dikizlerken gebeş moruğun arkasına yumuldum, mangizleri zula ederken bizim hımbıl yapma be abi, aynasız tava gelmezse akşama ikimizin de marizine kayar," dedi, ben de dümen kırdım, iyi kodum diii mi aga."[1]

Bu sözleri dinleyenler pek de anlamaz, anlamadan da gülebilir. Oysa anlatılan olayın gülünecek bir yanı yoktur. "Başıboşun biri, biraz şişman, yavaş yürüyen bir yaşlı kimsenin ardına düşmüş, parasını çalacak. Ancak polisin köşeden, kendisini kolladığını pek bilmiyor. Köşede gördüğü polisin başka bir işle ilgilendiğini sanıyor. Polisin kendisini gözetlediğini gören arkadaşı onu uyarıyor."

Bu da bir dil varlığıdır. Ancak bu dilin genel geçerliği, yaygın bir güldürme gücü yoktur. Yalnız bu dille konuşan, bütün eğlencelerini, oyunlarını, karşılıklı şakalarını bu dille söyleyen, az çok toplumdan sıyrılmış, toplum içinde toplumdan kopuk çevreler vardır. Bu çevrelerde yaşayanların çoğu başarısızlığa uğramış, türlü eylemlerinden dolayı "suçlu" damgası vurulmuş kimselerdir.

Argo kullanan çevrelerin dilleri üzerinde bir araştırma yapılırsa bunların, çoğunun, topluma küskün kimseler oldukları görülür. Bu kimseler dillerine öylesine alışmış, öylesine ısınmışlardır ki, değil kendi aralarında, savcının, yargıcın, başka bir görevlinin karşısında bile onunla konuşurlar. Duruşmalarda, çokluk sanığın, onun çevresinden olan tanığın söylediklerini anlamadığı için, onlara ne dediklerini, kullandıkları sözlerin ne anlama geldiği soran yargıçlar vardır. Sözgelişi: "Aynasıza on manda gözü toka ettim" sözlerinin "polise ikibuçuk lira verdim" anlamına geldiğini bilmeyen bir yargıç olabilir, olması da doğaldır. Argonun, daha çok, illerde, büyük yerleşme yerlerinde oluş-

1. "Polis köşeden gözetlerken yavaş yürüyen, şişmanca yaşlı bir kimsenin arkasına takıldım, paralarını çalarken bizim kopuk yapma be ağabey, polisi kandıramazsak akşam ikimizi de karakolda döver, dedi, ben de vazgeçtim, iyi yaptım değil mi ağabey."

tuğu bir gerçektir. Anadolu'nun köylerinde, büyük illerle çok seyrek ilişkisi olan bucaklarında argo bilinmez, kullanılmaz dense yeridir. Bunun nedeni de açıktır. Bu küçük yerleşme yerlerinde konuşulan dil, sözcük sayısı bakımından, pek varlıklı değildir. Özellikle köylerde gündelik gereksinmelerle belirlenmiştir dil. Buna karşılık büyük yerleşme yerlerinde dil çok değişkendir. Bu nedenle argonun gelişme olanağı da çoktur.

Argo kullanan yörelerde güldürmeceye, çokluk, "madara" denir. Birini alaya almak, utandırmak anlamına "madara etmek" deyimi çok geçer. Bunun gibi "tefe koymak", "dalga geçmek", "tiye almak" bg. deyimler eğlenmek, alay etmek, gülünç duruma düşürmek anlamında söylenir. Bütün bu argo deyimleri yerici, iğneleyici, küçümseyici bir nitelik taşır. Türk oyunlarının en güldürücülerinden biri olan "Karagöz"ün biçimlenişinde de bu argonun, sözcükleri gerçek anlamları dışında kullanmanın, anlam saptırmalarının etkisi büyüktür. "Karagöz" başarılı bir argoya özendirmedir de denebilir. Nitekim onda da "iplemek", "kazık atmak" bg. argo deyimleri geçmektedir.

Bu açıklama, Anadolu'da, güldürmecenin anlam saptırmaları ile de sağlandığını gösterir. Toplum katlarında değişik niteliklerde güldürmece türleri oluşuyor. Nasreddin Hoca, Bektaşi örneklerinde bu tür argo deyimlerinin çok az da görülse, kullanıldığı olur. Bunun nedeni de güldürmecenin durağan değil değişken bir oluş ortamında biçimlenmesidir, karşılıklı dil etkileridir.

V

İslam dininin içkiyi, çalgıyı, kadın-erkek topluca eğlenmeyi, bütün çalgılı oyunları yasakladığı bir ortamda insanlara yapacak ne kalır? İster uzun sürsün ister kısa, bir yaşamı yalnız tapınmakla, ötedünyaya bağlanan umutlarla geçirme olanağı insan özüne aykırıdır. İnsan yalnız ağlayan, gözlerini gerçekötesi bir evrene çevirip bekleyen, uman bir varlık değildir. Onun özünde gülmek, eğlenmek de vardır. Oysa tektanrıcı inanç buna engeldir. Bu durumda yapılacak iş yeni bir yaratma eylemi içine gir-

mek, dinin koyduğu yasaklara dokunmadan, onlara sezdirmeden, gönlünü eğlendirecek bir konu bulmaktır. Bütün katılıklarıyla kendini çevreleyen tektanrıcı dinleri yaratan insan, onun karşıtını bulmakta güçlük çekmemiştir. Çoktanrıcı dinlerde olduğu gibi tanrı'yla senli benli olma olanağını yitiren, tanrı'yı oyun yerine getiren, bütün insan eylemleri içinde somut bir varlık olarak gören, düşünme gücü, yaratma yeteneği yeni bir atılımla tektanrıcı inancın yasakları karşısına çıkma gereğinde kalmıştır. Üzerinde durulunca çok ilginç olduğu görülen bir olay vardır, o da şudur: En büyük oyun yerlerini kuran, en büyük oyun yazarlarını yetiştiren uluslar çoktanrıcı dönemden tektanrıcı döneme geçenlerdir. Bu uluslar da Anadolu-Yunanistan ülkelerinde yaşamışlardır. Tiyatronun yurdu Anadolu ile Yunanistan'dır. Tarihe bakılırsa çoktanrıcı inançtan tektanrıcı inanca en hızlı geçiş de bu iki ülkede olmuştur. Mısır'da doğan, Musa'nın kişiliğinde ilk yalvacını bulan İbrani dini doğduğu yerde değil, sonradan yayıldığı Suriye, Güneydoğu Anadolu, daha sonra göçler nedeniyle Batı ülkelerinde gelişme olanağı bulmuştur. Hıristiyanlık doğduğu yerde değil, gittiği yerde, tutunmuştur. Durum islam dini için de böyledir. İslam uygarlığı denen uygarlığı yaratanlar islam dininin kurucusunun yaşadığı Mekke-Medine yerlileri, oralarda yaşamış topluluklar değildir. Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi iki tektanrıcı büyük dinin ilk yayılma, biçimlenme olanağı bulduğu yer Anadolu, Yunanistan'dır. Öteki ülkelere geçiş daha sonraki çağlarda olmuştur. Güldürünün, güldürmecenin en büyük yaratıcıları da bu iki ülkede doğmuştur, yaşamıştır. *Aisopos* (İ.Ö. VI. yüzyıl) ile *Sophokles* (İ.Ö. V. yüzyıl) gibi biri Anadolu, biri Atinalı iki ünlü yazar insanları güldürmek için alaya almanın, gülünç duruma düşürmenin ilk öncüleri sayılır. İmdi, tarih bize, iki büyük tektanrıcı dini, Hıristiyanlık ile İslamlık'ı bu iki ülkenin uluslarının yaydığını, geliştirdiğini gösteriyor. Özellikle islam dininin ilk yayıldığı ülkelerde Yunan uygarlığının, bugün bile, izlerini bulmaktayız. Bugün islam dininin benimsendiği ülkeler Anadolu, Suriye, Irak, Mısır ile küçük komşuları, Fas, Cezayir, Tunus, bir aralık İspanya (ortaçağda), İran gibi ülkelerdir. Bunların içinde Anadolu-Yunan

uygarlıklarının etkisinden, ışığından yararlanmayan hangisidir? Bunlara Hindistan, Orta Asya müslümanlarını da katabiliriz gerekirse. İlkçağda, Anadolu ile Yunanistan dışında öncü olarak, büyük oyunlukların (tiyatroların) kurulup geliştirildiği bir ülke bilmiyoruz.

Güldürmece, daha önce de kısaca değinildiği gibi, yaratıcı bir düşünce ortamının varlığını gerektirir. Nerede büyük yaratıcı başlar çıkmışsa orada güldürmecenin en gelişmiş örneklerini buluyoruz. Güldürmece, dinlerin koyduğu yasaklara karşı, değişik, suya sabuna dokunmayan bir tepki olarak çıkmış ortaya. Büyük uygarlıkların doğdukları yerle güldürmecelerinin ilişkisi bundandır. İnsanoğlu, tanrı'dan umudunu kesince, güleceği konuyu da kendisi yaratıvermiş demiştik. İşte Aisopos'tan Nasreddin Hoca'ya, Bektaşi'ye gelen çizgi bu yaratma doğrultusu üzerindedir. Oyunu, oyunluğu, çalgısı, içkisi yasaklanan bir toplulukta tek eğlenme aracı evde, özel toplantılarda, karşılıklı söyleşmelerde güldürmece bulmak, güldürücü sözler, öyküler yaratmaktır. Gerçekten de, bugün, Anadolu'da güldürmecelerin çoğu karşılıklı söyleşmelerin yaygınlaştığı özel toplantılarda ortaya konur. Toplantılarda bulunanlardan güldürmece söylemede, dinleyenleri eğlendirmede, konuşkan, en becerikli olan söylediklerini güçlendirmek için birkaç güldürmece anlatır. Bunların kimi Hoca'dan, kimi Bektaşi'den kimi de başka güldürmececilerden olur. Hacıların, hocaların, dincilerin toplantılarında bu tür güldürmecelerin söylendiği pek olağan değildir.

Güldürmecelerin, yukarda adı geçen kişiler ağzından söylenilip yaratıldığı toplantılar, genellikle gülüp eğlenmek, karşılıklı söyleşmek için oluşanlardır. Bunlarda da hacı hoca türünden kimse bulunmaz. Anadolu halkı hacıya, hocaya duyduğu saygı nedeniyle onlardan birinin bulunduğu toplantıda güldürmece anlatmak şöyle dursun konuşmaz bile. Yalnız hacıyı, hocayı dinler, onun anlattıklarını anlamasa bile sesini çıkarmaz. İşte hacının, hocanın halkı sömürmesine en çok yarayan da bu karşılıksız içten saygıdır. Şu hacının, hocanın yanında gülmeyi bile saygısızlık sayan saygı. Dine olan bağlılıktan, inanca olan güvenden doğan bu saygı hacının, hocanın elinde en büyük sömü-

rü aracıdır. Bu derin saygının değerini bilmeyen, onu bir sömürü aracı olarak kullanan dincinin canına okuyan da Bektaşi'dir. Dinci yaşamı boyunca gülmez mi, onun yaşamında gülmenin yeri yok mu? Bunun karşılığını daha önce adı geçen Leylâ ile Mecnun türünden öykülerde, yaşadığımız evrenin boş, geçici olduğunu ileri süren inançlarda işlenen konularda bulmuştuk. Çalgının, içkinin, oyunun, eğlencenin yasaklandığı bir ortamda yaşayan kişi neye güler? İşte bu sorunun karşılığı biraz karışıktır. Cennette ulaşacağı mutluluğun verdiği kıvanca güler. Buna da gülmek denirse.

Gülme işleyen, boyuna çalışan bir düşünme yeteneğinin işidir. Bir yerde çakılıp kalan, donmuş bir inanca saplanan kişide bu yeteneğin çalıştığı, yeni yeni buluşlarla karşı karşıya geldiği söylenemez. Kişiyi değişik durumlarla yoğuran yaşam olaylardır. Bu olaylarda görülen iniş çıkışlar düşünme yeteneğini sürekli bir çalışmaya, yeni durumlara uymaya iter. Kişi üç boyutlu bir varlıktır. Onun geçmişi, bugünü, bir de geleceği vardır. Oysa öteki diriler tek boyutludur. Yalnız "şimdi", bugün içinde yaşarlar. Onlarda iniş çıkış sözkonusu değildir. Bütün yaşamları belli bir çizgi üzerinde, doğanın gösterdiği kesin yolda yürür. Kişide durum öyle değildir. Kişi doğanın verdiğine kendi buluşlarını, kendi yaratmalarını da katar. İşte gülme, güldürmece bu ortamda doğar.

Doğada, doğal kurallar içinde geçtiği sürece, gülünç olay yoktur. Kişiyi sevindirici, içini açıcı, mutlu kılıcı olaylar vardır da gülünecek nitelikte olanı bulmak güçtür. Kişi hangi doğa olayına gülebilir? Güldürmece, güldürü diye adlandırılan olayları yaratan kişiler değil midir?

Anadolu'da güldürmece, ister yukarda adı geçen *Nasreddin Hoca, Bektaşi, İncili Çavuş, Bekri Mustafa* gibi kişilerin dilinde örneğini bulan türden olsun, ister belli bir kimsenin adına bağlanmayan türden olsun, yöreden yöreye değişir, yeni bir biçim, yeni bir içerik kazanır. Doğu Anadolu'da söylenen bir Nasreddin Hoca güldürmecesi ile Karadeniz kıyılarında söylenen arasında önemli ayrılıklar görülür. Güldürmeceyi uyduran, yaratan ona kendi yöresinde yaşayan, insanların dil, söyleyiş özellikleri-

ni katıverir. Sözgelişi Doğu Anadolu'da eşeğe ya da deveye binen Nasreddin Hoca, Karadeniz kıyılarına gelince kayığa biner. Doğu Anadolu'da "bilmirem" diyen Hoca, Karadeniz kıyısında "Pilmeyirum", İstanbul'a gelince de "bilmiyorum" deyiverir, Azerbaycan'a yolu düşerse bu söz "bilmezem" biçimine girer. Bu ağız değişmesi güldürmecenin yapısını, niteliğini, konusunu bile değiştirir. *Nasreddin Hoca* adına söylenen bir güldürmece, bakarsınız, onun yaşadığı çağda bilinmeyen sözcüklerden kurulur. Sözgelişi: *sabun, gözlük, kaynana, para* bg.[1]

Bu sözcüklerin Anadolu Türkçesinde daha sonraki çağlarda kullanıldığı, Hoca'nın bunları pek bilmediği sanılır. O dönemden kalma sözlüklerde, özellikle Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı "Tarama Sözlüğü"nde bu sözcükler bulunmuyor. *Kaşgarlı*'da geçen *közlük* sözcüğü ise "at kuyruğundan yapılmış bir dokuma olup göz ağrıdığında, kamaştığında üstüne konur" deniyor.

Güldürmeceler ayrı ayrı yörelerde, ayrı ayrı ağızlarla yaratılıp söyleniyor, sonradan geniş bir alana yayılınca büyük bir bütün olmuşturuyor. Hoca'nın, İncili Çavuş'un, Bektaşi'nin adını duyan halk düşündüklerini onların ağzından söyleyerek sayısız güldürmece üretiyor. İşte güldürmecelerde görülen türlülük, ayrılık, özellik de bu yöre ayrılıklarından doğmuştur.

Anadolu insanı güldürmece yaratmada yalnız *Hoca, Bektaşi, İncili Çavuş, Bekri Mustafa* gibi kişileri bulmakla yetinmemiş, bunların yanıbaşında, gene yörelere, değişik soyda, değişik inançta topluluklara dayanarak sayısız örnekler vermiştir. Bunların günümüzde çok yaygın olanları şunlardır:

Yahudi güldürmeceleri,
Arnavut güldürmeceleri
Ermeni güldürmeceleri
Karadeniz (Laz) güldürmeceleri,
Asker güldürmeceleri,
Doktor güldürmeceleri dhb.

1. Bu sözcüklerin geçtiği güldürmeceler için bak: Erdoğan Tokmakçıoğlu, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, 1971, "151, 164, 165, 189" sayılı güldürmeceler.

"Fıkra" adıyla anılan bu güldürmeceler değişik ağızlarla, değişik konularda söylenir. Bunların kimi Nasreddin Hoca, kimi Bektaşi, kimi İncili Çavuş, kimi Bekri Mustafa güldürmecelerini andırır. Bu andırış güldürmecenin belli bir geleneğe, belli bir kaynağa dayandığını kanıtlar. Bu değişik güldürmecelerde kendi kendini yerme de vardır.

"Karadenizlinin biri çok hasta olan oğlunu sırtına aldığı gibi doktora götürür. Çok bitkin, kendinden geçmiş, soluğu nerdeyse kesilmişçesine yavaşlamış hastaya şöyle bir göz atan doktor:

— Baba başın sağ olsun, oğlun öldü, demiş. Bu sözlerin etkisiyle korkuya kapılan hasta:

— Yok pen daha elmedum, canliyim, diye karşılık verince, babası:

— Sen sus ula, derbiyesuz toktor peyden taha iyi mi piliysun, demiş."

Bu güldürmecenin *Nasreddin Hoca* ağzıyla söylenenlere ne denli benzediği, onun suyunca aktığı besbelli.

"Bir gün komşusu Hoca'dan eşeğini ister. Hoca da;

— Eşek evde yok, der. Bu sırada ahırdan eşeğin anırdığını duyan komşu:

— Hocam sen eşek evde yok diyorsun, oysa bak eşek anırıyor, deyince gülümseyen Hoca:

— Be adam sen benim sözüme değil de eşeğe mi inanıyorsun, der."

İmdi birinci güldürmece ile Hoca'nın güldürmecesi arasında görülen ince alay, karşısındakiyle eğlenme, ince yergi birbirini bütünleyen bir düşünce ortamında yeralır. İki güldürmeceyi yaratan gelenek birdir. Karadenizlinin güldürmecesi Hoca'nınkinden etkilenen bir düşüncenin ürünüdür. Hoca'nın güldürmecesi gerçekten Hoca'nın olmadığı gibi Karadeniz güldürmecesi de belli bir kişinin düşünce ürünü değildir, ağızdan ağıza geçerek, şimdilik ilk örneğini bilemediğimiz değişik biçimlere girmiş, bize ulaşmıştır. Ancak yazıya geçen, belli bir yapıtta yeralan, belgelenen bu güldürmecelerin bundan sonra kesin biçimini aldığı, daha değişmeyeceği de söylenemez. Yazıya geçen örnek öyle kalsa da ondan yenileri türetilir. Güldürmece geleneğinin genel kuralı budur.

Güldürmecenin doğuşunda başlıca etken söyleme, karşılıklı konuşmadır. Kişi yalnızlığı içinde ne güldürmece söyler, ne de düşünür. Anadolu'da güldürmecenin söylendiği yerler, genellikle, toplantılardır demiştik. Bu toplantıların çoğu da gündüzleri, işi olmayan, köyde, ilde boş gezen ya da yaşlı kimselerin gittikleri kahveler, köy odaları, harman gibi yerlerde olur. Anadolu erkeği, kadına oranla çok az çalışan, gününün çoğunu bir yerde oturup söyleşerek geçiren kimsedir. İşlerin çoğunu kadınlar görür. Erkek yalnız çift sürer, kimi yerlerde yükçülük eder, yapı işlerinde, duvarcılıkta çalışır genellikle. Ekin biçmekten odun taşımaya değin birçok işi gören kadındır. Bu nedenle erkeklerin çoğu boş gezer. Bu boş gezmenin tek yararı da güldürmecelerin çoğalmasına, yayılmasına olanak sağlamaktır.

İslam dininin egemenliği altında bulunan Doğu insanı bütün işleri tanrı'dan bekler. Onun için önemli olan tapınmaktır. İşte erkeğin az çalışmasının, küçük görülen kadının işe itilmesinin nedenlerinden biri de bu olsa gerek. İslam dini "çalışmak da ibadettir" der, ancak buna uyan müslüman pek azdır. İslam ülkelerinde dilencilerin çokluğu çalışmanın değil de dilenmenin "ibadet" olduğunu gösterir gibidir. Dilenmeyi dinin yasaklamasına karşılık, iş edinen nice "dini bütün" kişiler vardır. Birçok gereksinmelerini dilenerek, varlıklılara el açarak, onların kapılarında önemsiz işler görerek, sağlayan kimseler için gününün çoğunu oturup söyleşmekle, karşılıklı güldürmeceler anlatmakla geçirmek işten bile değildir. Çalışan Anadolu kadını çok güldürmece bilmez, erkeklerin arasına karışmadığından, öğrendiği güldürmeceler de pek azdır. Güldürmeceler incelendiğinde kadınla ilgili olanların azlığı bu konuda bir kanıttır. Erkeklerden oluşan toplantılarda ortaya konan üç düşünce ürünü vardır. Biri koşuk, biri güldürmece, biri öykü ya da masal. Köy odaları, köy kahveleri bu üç ürünün doğup beslendiği, yayıldığı en elverişli ortamdır. Nitekim Anadolu'da yöre yöre dolaşan halk ozanlarının, âşık denen ozanların, başka bir deyişle "saz şairlerinin" konup kalktıkları yerler köy kahveleri, köy odalarıdır. Buraları birer başarı gösterme, koşuk düzenleyerek atışıp yarışma, öykü, masal anlatarak eğlenme, güldürmece söyleyerek gülüp güldür-

me ocağıdır. Daha doğrusu halk yaratmalarının beşiğidir. Halkbilgisi varlıkları içinde yazınla ilgili olanların tek kaynağı bu toplantı yerleridir demek gerçeğe aykırı sayılmaz.

Yazın ürünlerinin belli toplantı yerlerinde söyleşip gülüşen kimselerce ortaya konması da bir Doğu geleneğidir. Halkbilgisi varlıkları dışında kalan bütün yazın ürünlerinin yaratıcıları da gününün çoğunu önemli bir iş görmeden geçiren kimselerdir. Buna örnek olarak İran, Arap, Türk ozanlarını, özellikle "Divan ozanlarını" gösterebiliriz. Sözgelişi, bugün Anadolu'da, adları en yaygın olan büyük ozanlar arasında Padişahlara, saray büyüklerine, paşalara övgü yazmakla gelir sağlayan, geçimini yoluna koyan kimselerin sayısıyla karşılaştırılamayacak oranda yüksektir. Özellikle tarikatlara bağlı ozanların ne iş gördüklerini saptama olanağı yoktur. Padişahın ilgisini çeken, bilmem hangi paşanın gözüne giren bir "Divan ozanı" saraylarda adı olup kendi olmayan bir iş, bir geçim kapısı buluverir. "Musahiplik", "Saray kütüphaneciği" bg. görevler birer ad olmaktan öteye geçemez. Devlet yönetiminde büyük görev almış bir "Divan ozanı" bütün gününü oturmakla, çevresindekilerle söyleşmekle geçirir. Selçuklular döneminde yaşayıp insan boyunca yapıt veren *Mevlânâ*'nın "yâ hu" deyip dönmekten başka ne iş yaptığını bilen var mı? Bu sözler onları kötülemek için değil, Doğu'da çok şiir söylemenin başka işle uğraşmaya elverişli olmadığını anlatmak içindir.

Yukarki açıklamanın ışığında güldürmecelere bakınca varılacak sonuç başka türlü olmayacak. Anadolu'da güldürmecelerin değişik türde, çok olu· ı yalnız Anadolu'da yaşayan değişik inançlı, ayrı dili konuşan toplulukların varlığına bağlanamaz. Yukarda gösterilen Yahudi, Arnavut, Ermeni bg. güldürmecelerin Türkçe söylenişi, Türk dilinde oluşu bunu gösterir açıkça. Onların Türkçeden ayrı bir dilde yaratıldığı, söylendiği sanılmasın. O güldürmeceleri yaratanlar da Türkçe konuşan topluluklardır.

"Bir Yahudi çocuğu oynarken on para yutuvemiş. Küçük çocuğun para yuttuğunu duyan annesi, çocuğun başına bir iş gelir, ölebilir korkusuyla babasına koşup durumu anlatmış, çocuğu doktora götürmesi için babasına yalvarmış. Ananın bütün kor-

kup titremelerine karşılık babanın tüyü bile kıpırdamamış. Kadın diretince baba öfkelenip bağırmış:

— Sen delisin be Rebeka yoksa? On para için ben verir miyim on lira doktora."

Bu güldürmeceyi bir Yahudi babanın söyleme olanağı olmasa gerek. Bu başkalarını güldürmek için uydurulmuş biraz alaylı, biraz yerici bir güldürmecedir. Yahudi'nin paraya düşkünlüğünü göstermek için olduğu besbelli. Nitekim: "Yahudiye cehenneme gider misin diye sormuşlar, o da verecekleri para bilir, demişmiş."

Önceki güldürmece ile bunun arasında tek ortak konunun para olduğu görülüyor. Bu tür güldürmecelerin yaratılmasında inançların, din ayrılıklarının etkisi de önemlidir. İslam dini başta Yahudi olmak üzere, kendinden olmayan, bütün dinleri sapkın sayar. *Kur'an*'ın "Bakara suresi"nde Yahudilerle ilgili ağır suçlamalar vardır. Bu suçlamalar başka "sure"lerde de yinelenir. Durum Hıristiyanlar için de öyledir. Bir dinin kutsal kitabı kendinden olmayanları çok ağır bir dille suçladıktan sonra, ona inananların da bu suçlamayı değişik nedenlerle sürdüreceklier doğaldır.

"Bir Arnavut oğlunu evlendirmiş, düğün dernek yapılmış. Gecenin belli bir kesiminde bütün konuklar çekilip gitmiş, gelinle güvey odalarına gidip yatmışlar. Sabahtan kalkan baba şöyle bahçeye çıkıp pırasaları sulamak istemiş. Bir de bakmış güvey olan oğlu bahçenin bir kıyısına çekilmiş kara kara düşünüyor. Baba durumdan kuşkulanmış, oğlunun yanına giderek:

— Ne oldun bre ulan, düşünürsün kara? Oğlu da babasına:

— Sorma bre baba başıma geleni, gelin kız çıkmadı, demiş. Bunun üzerine şaşıran baba:

— Rahmetli anan da öyleydi, kim becerir bu kızları bre Haso? demiş."

İmdi bu güldürmecenin de gerçek bir olayı yansıtması olanak dışıdır, bu da Arnavut adına uydurulmuş, alaydan çok yerici bir nitelik taşımaktadır.

Verilen güldürmece örneklerinde yermenin, alaya almanın ağır bastığı görülüyor. Bektaşinin hacıya, hocaya karşı söyledi-

ğini kimileri de Yahudi'ye, Arnavut'a karşı söylüyor. Bu tür güldürmecelerin karşıt inançlı, karşıt düşünceli kişilerce uydurulduğunu söylemenin gereği yok.

Anadolu'da değişik dil konuşan, değişik inanca bağlanan toplulukların birbirlerini alaya almaları yanında ağız değişikliklerinin de güldürmece, alay etme konusu olduğu görülür. İstanbul yerlisi Anadolu insanını küçük görür, beğenmez, kendini soylu, yüce, onu aşağı bir boydan sayar. Karadenizli'ye "Laz" diyen İstanbullu tekerlemeler uydurur, onu yermeye çalışır:

Laz
Kaz
Sofrası büyük
Ekmeği az

biçiminde söylenen tekerlemenin tek amacı yermek, küçümsemektir. Bunun gibi "Kaz uçar da Laz uçmaz mı" tekerlemesi de yukarki ile eşanlamlıdır. İstanbul, beş yüz yıl başkent olmuş, Anadolu'nun bütün geliri onun mutluluğu yolunda tüketilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, devlet olarak, Anadolu'ya bir ağaç bile dikmemiştir. Selçuklular, onlardan sonra Beylikler döneminde, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarında başkent olan birkaç il (Konya, Manisa, Bursa, Edirne, Sivas bg.) dışında Anadolu'ya devlet eli yalnız vergi toplamak, savaşçı almak için uzanmıştır. Anadolu insanı boyuna küçümsenmiş aşağılanmıştır. İstanbullu'nun "Türk" diye yerdiği, kötülediği Türkçe konuşan Anadolu köylüsü için söylenen ağır sözler, yergiler bunun kesin belgeleridir. Saraya kapılanmış birçok "Divan ozanı" Anadolu Türk'ünü yermekten çekinmemiştir. Sözgelişi Nef'i:

Türke Hak çeşme-i irfânı haram etmişdir

derken Türkçe konuşan Anadolu köylüsünü diline dolamıştır. Özellikle Sünbülzade Vehbi düzenlediği uzun "Sühan kasidesi"nde Türkçe koşuk söyleyenleri yermek için:

İktipa eylediler meslek-i Âşık Ömer'e
Aşk-u şevk ile nice kafiye-cûyâ-yi sühan

Gevherî güftesine döndi bugünlerde meded
Gevher-i nâdire-i lu'lu-yi lâlâ-yi sühan

....

Kimi mani kimisi vadi-i türkmânide
Karaoğlan kayabahşısı yelellâ-yi sühan[1]

demekten kendini alamıyor. Buna karşılık "Divan şiiri"ne özenen, aruz ölçüsüyle şiirler söyleyen bir Anadolu halk ozanı olan *Âşık Ömer* (XVII.yüzyıl) bile İstanbul geleneğine uyarak "köylü" diye küçümsenen "Türk"ü yermekten geri kalmadı:

Türk kavmine minnet etmek olur mu
Karnında dalağı şiştikten geri
Bin nasihat etsen birin alır mı
Öygelenip aklı şaştıktan geri

***

Öygelenip hergiz şişer dalağı
Fark eylemez kobuz ile kabağı
Nasîhat etsen işitmez kulağı
Galat damarları şiştikten geri

***

Zebun iken görün Türk'ün yüzünü
Yüz vermeniz açtırmanız gözünü
Evliyâlar gibi söyler sözünü
Zebun olup bağrı şiştikten geri

***

Türk değil mi narsıvanın eşeği
Eşek değil köpekten de aşağı

1. Âşık Ömer'in tuttuğu yolu tutmakla yetindiler
Aşk ile coşku ile söze uyak arayan nice kimseler
Medet bugünlerde Gevherî'nin sözlerine döndü
Sözün güzel incisinin pek az bulunanı
Kimi mani de kimi Türkmence söyleme alanında
Karaoğlan'ın koşukları gibi söz gürültüsü (söylemekte).

Haralara sığmaz olur taşağı
Minnet üzerine düştükten geri

***

Ömer dedi kim nasîhat tutana
Türk kavminde hicab yoktur utana
Her ne gelir ise söyler lisana
Hayâ damarları şiştikten geri [1]

Bu koşukta işlenen konu ile İstanbul insanının Anadolu insanına, taşralı dediği, görüşü eşanlamlıdır. Karadenizli'yi "Laz", Adanalı'yı "Fellah", Doğu Anadolulu'yu "Kürt", bilmem nereliyi "köylü" diye niteleyen, onları küçümseyici, yerici güldürmeceler söyleyen İstanbullu, daha doğrusu "saraylı" kişiler kendi aralarında ayrı, ayrıcalıklı bir toplum oluşturmuşlardı. Durum günümüzde de az çok öyledir.

Anadolu insanlarını ağızlarına, yöresel geleneklerine, yaşama biçimlerine göre değişik topluluklara ayırmak güldürmecenin eskiden beri çok kaynaklı olduğunu göstermeye yetmez. Başlangıçta kaynak belliydi, birdi, açıkçası Anadolu'ydu. Yöreleşme sonraları olmuştur.

Burada, üzerinde durulması gereken, bir konu daha vardır. Anadolu'nun "taşralı" denen insanlarını yeren, küçümseyen güldürmecelerin yaratıcıları da gene kendileri midir? Yoksa Anadolu'da değişik inançlı topluluklar birbirlerini alaya almak için böyle karşılıklı güldürmece yaratma yoluna mı gitmişlerdir? Buna kesin bir karşılık bulma olanağı yoktur şimdilik. Karadenizli'yi alaya alan bir güldürmeceyi Karadenizli'nin kendisi de söyleyip gülüyor. Ancak çok yerici, çok küçültücü olanlar karşısında öfkelendiğini de gizleyemiyor. Bundan da güldürmecelerin yaratılmasında, yaratıcılar arasında, bir karışıp kaynaşma vardır denebilir. Güldürmeceyi uyduranla aktaran kesinlikle bulunamaz. Saray dışında kalan İstanbul insanları da Anadolu'dan göçmeler sonucu karışıp kaynaşmıştır. Sözün kısası Karadenizli'yi

1. Sadettin Nüzhet Ergon, *Âşık Ömer Hayatı ve Şiirleri* (Semih Lütfi Matbaası ve Kitap evi, tarihi yok). s. 39

yansıtan güldürmeceyi Karadenizli'nin, Yahudiyi simgeleyeni Yahudinin yarattığı biçiminde bir düşünce ileri sürmek pek de yerinde değil. Burada açık bir çelişki vardır. Daha önce bütün güldürmeceleri yaratan Anadolu insanıdır demiştik. Şimdi ise bu yaratma eyleminin geçtiği yer İstanbul oluyor. Anadolu insanı kendi kendini yeren, küçülten bir ürünü yaratır mı? İlk bakışta bu sorunun karşılığını bulmak bir çelişkiye götürür gibi gelirse de öyle değildir. Dış görünüşe göre çelişki vardır, ancak olayın biraz gerisine gidince yoktur. Örneğin *Sünbülzade Vehbi* Maraşlı, *Nef'i* Hasankaleli, *Âşık Ömer* Aydınlı imiş kimi elimizdeki yazılı belgelerden öğreniyoruz. Anadolulu olan, kimi İstanbul'a sonradan gelip yerleşen, bu ozanların Türk'ü yermelerinin, ağır bir dille suçlamalarının nedeni nedir? Biraz daha eskilere gidelim. *Adlî* takma adıyla şiir söyleyen *İkinci Bâyezid*:

Değme etrâk ne bilsün gam-ı aşkı *Adlî*
Sırr-ı aşk anlamağa haylice idrâk gerek

derken *etrâk* (Türkler)i yermekte, onların anlayışsız olduğunu ileri sürmektedir. *Atayî:*

Ser-efrâz itmese ilmün tâcı
Türk'ün asılmak olur mi'râcı

dizelerinde gene *Türk*'ü, bilim anlayışından yoksun görmekte. Onun ancak ipe çekilerek (öldürülerek) yükseleceğini söylemektedir. *Hoca Sadeddin Efendi:*

Bâşına tâc aldı çıkdı ol pelîd
İtdi bî-idrâk *etrâki* mürîd [1]

Türk'ü daha doğrusu Anadolu köylüsünü yeren, beğenmeyen bütün bu dizeleri yazan ozanların Anadolu'dan gelip İstanbul'a yerleştikleri unutulmamalı. Bu tür örnekleri istediğimiz gibi çoğaltabiliriz. Anadolu'da konuşulan Türkçenin, açıkçası Türk dilinin böyle küçümsenmesine karşılık değerini bilen ozanlar da vardı. Bunların başında *Âşık Paşa* (XIII.yüzyıl) gelir.

1. O alçak biri başına taç giyerek anlayışsız Türkler'i kendine öğrenci yaptı.

Türk diline kimsene bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolı ol ulu menzilleri
....
Çün bilesün cümle yol menzillerin
Yirme öyle *Türk*'ü Tâcik dillerin

bu örnek bize *Türk*'ün, *Türk* dilinin daha XIII.yüzyılda bile yerildiğini, küçümsendiğini gösteriyor. XIII.yüzyıldan sonra da bu yermenin sürüp gittiğini, buna Osmanlı Padişahı *İkinci Bâyezid*'in bile içtenlikle katıldığını gördük. *Türk* adı altında Anadolu köylüsünü, konar göçer toplulukları yerenlerin, alaya alanların koyu sünnî olduklarını söylemenin konunun daha kolay anlaşılmasına yardımcı olacağı kanısındayız. Yerilen Anadolu köylüsünün, genellikle, Alevî eğilimli olduğu, Anadolu "Türkmen", "Çepni", "Tahtacı" bg. toplulukların Alevî Türkler'den oluştuğu gerçektir. Bu, burada, yermenin, küçümsemenin hangi nedenlere dayandığını belirler. Bu yerici tutumun karşısına, bir toplum tepkisi olarak, Alevî-Bektaşi çıkar. Bektaşi'nin sünnîyi alaya almasının nedenlerinden biri, bir bakıma en önemlisi, budur.

İslam dinine, özellikle sünnî inançlarına göre, tanrı insanın düşünebileceği bütün niteliklerin üstünde yüce bir varlıktır. O'nun yeri, yurdu, belli belirli bir biçimi yoktur. Daha önce açıklandığı gibi şeriat'a bir tepki olarak ortaya çıkarılan, yaratılan Bektaşi'ye bu konuda şöyle söyletilir:

"Vaiz'in biri, içlerinde Bektaşi'nin de bulunduğu bir toplantıda, tanrı'yı tanımlamaya çalışıyordu. Bunu yaparken de:

— Tanrı ne yerdedir, ne göktedir, ne sağdadır, ne soldadır, ne yer, ne içer, ne doğmuş, ne de doğurmuştur, demiş.

Bektaşi dayanamamış:

— Hoca sen şuna yok diyecek^in de dilin varmıyor bir türlü..."

***

"Bir ramazan günü Bektaşi, köyün yıkık köprüsünün başında

oturmuş çubuğunu çekiyordu. Birden yanında bir yolcu belirdi. Bektaşi önce aldırmadı. Yolcu, Bektaşiyi şöyle bir süzdükten sonra:

— Ne yapıyorsun baba, bu köye mübarek ramazan uğramadı mı? dedi.

Bunun üzerine Bektaşi yıkık köprüyü göstererek, dedi ki:

— Bu köprüden ' öyün koyunları geçemiyor, ramazan nasıl geçer?"

***

"Ramazana birkaç gün kala Bektaşi'ye:

— Baba ramazan geliyor, demişler. Bektaşi de:

— Nasıl gelir ya hu ben onu geçen yıl yemiştim, demiş."

***

"Bektaşi hastalanmış, yatağa düşmüş. Bir süre sonra evdekileri yanına çağırıp:

— Ben öldüğümde borumu da benimle gömün, demiş.

Çevresinde toplananlar bir ona, bir de birbirlerine bakmışlar. Bunun üzerine Bektaşi düşüncesini açıklamış:

— Kalkım günü (mahşer) Hazreti Adem'den Hazreti Hüseyin'e değin bütün ululardan şefaat dileyeceğim. Dileğime kulak asmazlarsa ben de topuna birden bir "yuuuf borusu" çalıp cehenneme gideceğim."

***

"Bektaşiyi, varlıklının biri, bir akşam evine yemeğe çağırmış. Sofra düzenlenince de:

— Buyurun erenler iştihanız var mı? diye sormuş.

Bektaşi de içini çekerek:

— Ah efendim fakirin ondan başka nesi olur?"

***

"Ramazan günü orucunu yerken Bektaşi'yi yakalayıp kadıya götürmüşler. Kadı kızmış, bağırıp çağırmış:

— Utanmıyor musun mübarek ramazanı yiyerek böyle günaha giriyorsun? Bunun üzerine Bektaşi:

— Aman kadı efendi sen her gün rüşvet yiyorsun günah olmuyor da ben mübarek ramazanı yedim diye mi günah oluyor?"

***

"İkinci Mahmud bir gece Bektaşi tekkesini basmış. Padişahın gelmekte olduğunu duyanlar, tekkenin gizli bir kapısından, kaçmışlar. Tekkede yalnız yaşlı bir Dede kalmış. İkinci Mahmud ortalıkta Dede'den başkasını göremeyince:

— Canlar nerede? diye öfkeyle bağırmış. Bunun üzerine Dede ürkek ürkek:

— Padişahım seni görünce ortalıkta can mı kaldı? demiş."

***

"Bir Bektaşi suyu pek sevmezmiş. Günün birinde kendisine neden sık sık yıkanmadığını sormuşlar, o da:

— Kur'an'ın bildirdiğine göre bizim özümüz balçıktır. Bu yüzden suyla pek oynamaya gelmez, sonra gövdemiz cıvır, demiş."

Yukarda verilen güldürmece örneklerinin incelemesinden açıkça anlaşılacağı üzre Bektaşi'nin bütün alaya alma gücü toplumda geçerliğini sürdüren, us ilkeleriyle, yaşama olanaklarıyla bağdaşmayan bir inanç katılığına yöneliktir. Özellikle İkinci Mahmd'la ilgili güldürmecede sünnî inançları benimsemiş bir padişahın, inancı gereği, yaptığı baskın, alaya almayı sözcükler arasında yapılan bir oyunla yoğunlaştırıyor. Bu padişahın *Cerrahiye* gibi sünnî bir tarikata bağlılığı biliniyor. İkinci güldürmecede güldürücü öğenin *Tevrat*'tan *Kur'an*'a geçen, ilk insanın, Adem'in, balçıktan yaratıldığı olayı üzerinde somutlaştığı görülüyor. Bektaşi çok ince bir buluşla neden yıkanmadığını, suyla oynamanın sakıncalı olduğuna bağlayarak, karşılığını veriyor. Güldürmece, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, boşlukta durmuyor, belli bir tabana, bir toplum olayına dayanıyor. Bu güldürmecelerde dile gelen olaylara tarih açısından bakılınca, kiminin, yaşanmış bir gerçek olduğu anlaşılır. Özellikle İkinci Mahmud'un sık sık Bektaşi tekkelerini bastığı, Dördüncü Murad gibi onlara korkulu geceler geçirttiği, ağır yasaklar koyduğu belge-

lerle ortaya konmuştur. Bu tür olayları bilince güldürmecenin önemi daha da artar, bir tarih belgesi niteliğini taşır. Bunu Bektaşi söylemeyip, onun adına, halk söylese bile olayın gerçekliğine gölge düşmez.

Bektaşi güldürmeceleriyle Nasreddin Hoca güldürmeceleri arasında görülen öz ayrılığını daha kolay anlamak için birkaç örnek de Nasreddin Hoca'dan verelim:

"Adamın biri Hoca'ya:

— Hocam yüz yaşında bir erkeğin çocuğu olur mu? diye sormuş. Hoca gülerek:

— Yirmi beş yaşında delikanlı komşusu varsa olur, demiş."

***

"Hoca evde iğneyi yere düşürmüş, aramış aramış bir türlü bulamamış. Çıkmış dışarı, çok aydınlık bir yerde aramaya başlamış. Yoldan geçen biri sormuş:

— Hocam ne arıyorsun böyle? Hoca:

— Evde iğneyi yitirdim de onu arıyorum. Yolcu:

— Hocam evde yiten iğne burda aranır mı?

— Yahu sen ne akılsız adamsın, ev karanlık bulamıyorum, onun için aydınlıkta arıyorum."

***

"Hoca evlenmiş, islam dinine göre kadın çok belli tanıdıklara, yakınlara yüzünü gösterebilir, o da kocanın isteğine bağlıdır. Bu nedenle Hoca'ya sormuş:

— Efendi söyle bakalım ben kimlere görüneyim? Hoca:

— Karı, bana görünme de kime görünürsen görün."

***

"Kadının biri bir türlü doğum yapamıyor, çok sıkıntı çekiyormuş. Yakınları onu Hoca'ya götürmüşler, durumu anlatmışlar. Hoca bir iskemlenin üstüne birkaç ceviz koyup kadını üzerlerine oturtmuş. Kadını getiren şaşmış Hoca'ya:

— Hocam bu nedir? Hoca:

— Çocuklar cevizi çok sever, kadının doğuramadığı çocuk bu cevizleri görürse sevinir gelir, kadın da kurtulur."

***

"Hoca günün birinde, arkasından neler söylenip, cenezasinin nasıl kaldırılacağını öğrenmek için ölmüş gibi yapmış. Olayı duyan konu komşu toplanmış, ağlamış sızlamışlar, gerekeni yapmışlar, Hoca'yı tabuta koyup gömmeğe götürürlrmiş. Derken bir yol çatağına gelmişler. Şu yoldan gidelim, bu yoldan gidelim diye aralarında bir tartışma başlamış. Durumu tabutta dinleyen Hoca daha dayanamamış, tabutun kapağını kaldırarak:

— Yahu boşuna tartışmayın, ben sağlığımda şu yoldan giderdim, demiş."

***

"Hoca bir gün gemicilerin oturup söyleştikleri bir yere gitmiş. Kaptanlığın çok güç bir iş olduğu konusunda tartışma yapılıyormuş. Hoca dinlemiş, sonra dayanamamış:

— Yahu ne boşuna çene çalıyorsunuz, kaptanlık güç bir iş değil, yel üfürür su götürür, bunun ötesi var mı?

Dinleyen gemiciler Hoca'ya kızmış, öyleyse gel bir gemi yürüt görelim, demişler. Hoca, peki demiş, ben kaptanlığı çok iyi yaparım. Bunun üzerine bir gemi donatılmış, kaptan yerine Hoca geçmiş. Bir süre denizde yüzen gemi karaya oturunca Hoca:

— Bu işte benim suçum yok, deniz bitti, bana ne?"

***

"Hoca bir gün ağaca çıkmak istemiş, çıkarken de ayakkabılarını yanına almış. Görenler:

— Hocam ağaçta ayakkabıları ne yapacaksın? deyince Hoca:

— Belki oradan daha uygun bir yol bulur da giderim, demiş."

***

"Hoca bir gün ahrette olup bitenleri öğrenmek için gizlice boş bir mezarın içine girmiş. Gece karanlık bastırınca bir gürül-

tü, bir çıngırak sesi duymuş. İyice dinlemiş. Mezarlığın yanından fincancı katırları geçiyormuş. Hoca bunların ne olduğunu anlamak için mezardan şöyle bir doğrulmuş. Karanlıkta beyazlara bürünmüş Hoca'yı gören katırlar ürküp kaçışmaya, yüklerini devirmeye başlamış, böylece fincanların çoğu kırılmış. Öfkelenen fincancılar mezarlığa saldırıp Hoca'yı yakalayınca iyice dövmüşler. Ertesi gün Hoca köye dönünce onu üstü başı kanlı, yüzü gözü yaralı gören komşuları:

— Ne oldu hocam, hortladın mı, ahrette ne var ne yok, bu durum ne? diye sorunca Hoca:

— Vallahi fincancı katırlarını ürkütmezseniz ahrette bir şey yok, demiş."

Yukarda görülen güldürmece örneklerinden açıkça anlaşıldığına göre Anadolu insanının, bu konuda, iki yönlü bir düşünme yöntemi vardır. Bu güldürmeceler birinde açıktan açığa inanç katılığına, birinde de günlük olaylara dayanmaktadır. İnanç katılığına, şeriata karşı olan güldürmeceler anlam bakımından daha derin, daha keskin, daha vurucu bir niteliktedir. Anadolu insanı bütün katılıklara, anlamsız davranışlara karşı bir tutumu benimseme eğilimindedir. Bu eğilim, bir yerde, onun yaşama anlayışını simgeliyor. Saygı duyduğu, kutsadığı tanrıları, tanrıçaları, öteki yüce varlıkları kendi kılığında, kendi yaşama ortamında görmeye alışmış, doğa ile senli benli olmuş, kaynaşmış bir uygarlık düzeyinde yaşayan Anadolu insanını birdenbire köklerinden, gerçeğinden koparma, çok mu çok yabancısı olduğu bir inanç ortamına atma olanağı yoktur. İçtiği suda, yediği ekmekte, giysisini dokuduğu ipliğin ilk gereci olan kenevirde tanrısal bir gücün bulunduğuna inanan insanı bir buyrukla, bütün bunlardan, koparmaya kimsenin gücü yetmez, yetmemiştir de. Tanrıları gülen, içen, oynayan, tanrıçalarla sevişen, seven, sevilen bir inanç düzeninde biçimlenen yaşama anlayışını somut durumdan soyut duruma dönüştürme kolay değildir, başarılı da olamaz. İnsanı kökünden koparılmış bir ağaca döndürmeye benzer bu tür davranış. Kişinin gülmesi, alaya alması bile belli bir uygarlık aşamasında bulunmasına dayanır. Bütün uygarlık ürünlerinden yoksun, yalnız bir doğa varlığı olarak yaşamaya

alışmış insanda gülme, alaya alma yetenekleri gelişmemiştir. Doğal insanın yaşamı beslenme, dişi-erkek arasında gerekli ilişkiyi sürdürme, kendini koruma gibi üç katı boyut içinde geçer. Böyle bir yaratığı da değil çağımızda, ilk uygarlık ürünlerinin kalıntılarını bulduğumuz dönemlerde bile görme olanağı yoktur. Taş, ağaç, toprak bg. doğa varlıklarını emeğiyle belli bir biçime sokarak yararlanma aracı durumuna getirmeye başlayan insanda gülme, güldürme de bir yaşam eylemi olarak gelişmeye başlamıştır. Gülmeyi bilmeyen bir insanın araç yapması, yaratıcı olması da sözkonusu değildir. Kişinin gülmesini suç sayan bir inanç, onun bütün yaratıcı atılımlarına da yasak koymuş, onu yalnız söyleneni yapan bir "buyruk varlığı"na dönüştürmüş demektir. Bütün görevi kendisine verileni yapmak olan, bununla bilinçlenen bir insan gelişmemiş, olduğu "yerde kalmış" bir doğa varlığı olmaktan öteye geçemez. Düşünce tarihinin ilk ürünlerine bakılınca "khaos"tan "kosmos" durumuna geçen evrenin bile kendi kendini yenilediği, geliştirdiği anlaşılır. Oysa, inançların gelişip çoğaldığı, belli birer "yasa" niteliği kazandığı dönemlerde, bir bakıma toplumlarda, bu özden değişip gelişmenin neredeyse yasaklandığı görülür. Din, toplumun bütün yüzeyine yayılınca yumuşar, belli bir toplum kesiminde yoğunlaşıp "buyurucu" nitelik kazanınca katılaşır. Başka bir söyleyişle, din belli "yerlerde" kurumlaşınca yaygınlığı azalıp baskısı çoğalıyor, ağırlığı artıyor. Bütün suların kutsallığına inanıldığı çağlarda din çok geniş bir alana yayılmış, toplumun bütün yüzeyini bir yaşama ilkesi olarak kaplamış, evrene açılmıştı. Buna karşılık "belli sular"ın bir kutsal varlık niteliği kazandığı dönemlerde, şu "ayazma" denen belli kutsal suların ortaya çıktığı sürelerde, inanç katılıkları başlamıştır. Bütün sular kutsalken "belli sular" kutsal oluyor, bütün doğa saygı değer bir tapınakken "belli yerler" tapınak oluyor. İşte burada "insan" denen varlığın sınırları daralıyor.

Çoktanrıcı dönemlerde "insan" bütün evrene açık, evrenle eş varlık düzeyinde yaşayan bir bütündü. Tektanrıcı dönemde ise bu bütünlüğün yerini "belli kurallara uyma" aldı, böylece kişi "bölündü". Daha önce de söylendiği gibi çoktanrıcı dönemde

yaşayan kişinin "gülüş" eylemi tektanrıcı çağlarda "ağlayış"a dönüştü. Bu dönüşme gizli bir baskı ile oldu. Ancak bu baskı kişiyi başka bir yoldan gülmenin kaynağına gitmeye itti. Sözgelişi tektanrıcı *Musa, İsa* gülmedi, *İsa*'nın ünlü on iki arkadaşı (On İki Havari) gülmedi, gülemedi, oysa onların yerine *Moliére* öyle güldü, öyle güldürdü ki etkisi günümüzde bile gücünü koruyor.

Gülmeye, güldürmeceye bir yaşam olayı, bir gerekim olarak bakınca *Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bektaşi* bg. toplumun bütün kesiminde benimsenen, ancak belli kesimlerde kaynaklarını bulan, örnekler birer kaçınılmaz, ortaya çıkışı önlenemez varlıklar diye anlaşılır. En güçlü yasaklar bile bunların doğuşunu, yayılışını önleyemedi. Şeriatın kestiği parmak acımadı, ancak kesilen parmağın kanının damladığı yerde birçok el oluşuverdi.

VI

Anadolu insanının güldürmece yaratmada, *Nasreddin Hoca, Bektaşi, İncili Çavuş, Bekri Mustafa* gibi kimseleri birer örnek saydığını, söylemek istediğini onlara söylettiğini önceden görmüştük. Yaşayan, bir toplum içinde bulunan insan, bütün baskılara karşın, bir yerde sınırlarını genişletme olanağı arıyor. Yasaklar kişinin sınırlarını daraltırken, başka bilinmeyen kişiler ortaya çıkıp, yeni olanaklar yaratıyor. Bunları dilin gelişmesinden, yeni kavramların, deyimlerin bulunup kullanılmasından anlıyoruz. Bu konuda bir iki örnek verme gereği vardır:

"Bektaşi derviş, ramazan ortasında, kentin kıyısındaki gecekondusunda kendi başına kafayı çekiyordu. Bu sırada, oradan geçmekte olan bir sofu, aralık kapıdan rakı kokusunu aldı. Başını uzattı, Bektaşi'yi gördü:

— Bakıyorum, ramazan sana uğramamış erenler! dedi.

Bektaşi, mezesini çiğneyerek yanıt verdi:

— On bir ayın sultanı nazlıdır; konaklara, saraylara girer. Benim tenekeli gecekondumda ne işi var?"[1]

1. Sami N. Özerdim, *Seçilmiş Bektaşi Fıkraları*, T.D.K., 1975, s. 24

***

"Hoca güzel bir rüya görürken uyanınca karısına şöyle demiş:

— Hanım ver şu gözlüğümü, güzel bir rüya görüyordum ama pek seçemiyordum."

***

"Hoca dehşetli susamış. Deniz kenarındaymış o sıra. Eğilip biraz içeyim demiş ki, aman allah, tuzlu su ağzını genzini yakmış kavurmuş. Allah'tan az ilerde buz gibi bir pınar varmış... Görüp koşmuş pınara. Kana kana içtikten sonra, o gün bir hayli dalgalı olan denize doğru bağırmış:

— Ne kabarıp duruyorsun be, su dediğin aha şu pınar gibi olur."[1]

Yukarda geçen üç güldürmecede *gecekondu, gözlük, deniz* sözcükleri görülüyor. İlkin, şu "gecekondu" sözcüğünün çok yeni olduğunu, ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 1940'dan sonra, ortaya çıktığını biliyoruz. Bektaşi güldürmecelerin çok eskilere gittiği de bir gerçek. Bu güldürmecenin yakın yıllarda uydurulduğu, uyduranın da bir Bektaşi olması gerekmediği bellidir. Öteki iki güldürmece de Nasreddin Hoca'nın ağzından çıktığı ileri sürülen *gözlük, deniz* sözcüklerine gelince. Hoca "gözlük" sözcüğünü bilemezdi, gözlük XV. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlamıştır. Üçüncüsü "deniz" sözcüğünü de Hoca bilse bile (ki bilirdi besbelli, duymuştu) denizi gezip gördüğü pek söylenemez. Onun yaşadığı yörelerde ancak göller vardı, deniz yoktu. Nitekim *Nasreddin Hoca*'nın yaşam öyküsünü anlatan kaynaklar onun deniz kıyılarında kurulmuş illere gittiğini bildirmiyor.[2]

"—Gözlük: İşte bu fıkranın *'anadan doğma'* değil de *'sonradan olma'* fıkralardan biri olduğu gün gibi ortada."[3]

1. Erdoğan Tokmakçıoğlu, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, 1971, s. 182, 270.

2. *Meydan Larousse*, Nasreddin Hoca maddesi, yazan Cahit Öztelli.

3. Erdoğan Tokmakçıoğlu, yukarda adı geçen yapıtı, s.70-71.

Nasreddin Hoca'nın yaşadığı dönemde Bursa Türklerin elinde değildi. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bursa Türklerin eline geçmişse de uzun süre elde tutulamamış, ancak 1326'dan sonra kesinlikle Türklerin olmuş, başkent yapılmıştır. Bu yıllarda da *Hoca* yoktu. Bu yüzden *Hoca*'nın sık sık Bursa'ya gelmesi, Mudanya'da denizi görmesi, *Hoca*'nın olduğu ileri sürülen birkaç güldürmecede Bursa adının geçmesi bunların sonradan ortaya konduğunu gösterir. Önceden de söylediğimiz gibi *Hoca*'nın *Timur*'la görüşmesi de sözkonusu değildir. Hoca'nın, Bektaşi'nin bilmediği bu kavramları türeten halk güldürmece eylemini sürdüren, çağın durumuna, toplumun genel davranışlarına göre konuşma gereğinde kalıyor. Güldürmece duyguların boşalması, bilinçaltının bilinçüstüne çıkması biçiminde gerçekleşmeye dönüşüyor. Bu durumda, güldürmece, bir araç niteliğindedir. Eskimeyen, geçmişten geleceğe doğru uzayan, kopmayan, boyuna yeni yeni katkılarla beslenen diri bir araç. Bu diri araç toplumun özünü, gülme konusundaki görüşünü yansıtan bir düşünce ürünü niteliğindedir.

Anadoluda, insanların birbirleriyle karışıp kaynaşması, çağdaş ulaşım araçlarının gelişmesi, yöresel ilişkilerin daha kolay bir düzeye ulaşması sonucu güldürmece alanında yeni yeni buluşlara, bu buluşların yayılmasına yolaçmaktadır. Hoca'nın, Bektaşi'nin yerini daha dar sınırlar içinde kalan yörel güldürmececiler almaktadır. Anadolu'nun birbirinden uzak yörelerinde yeni güldürmececi örnekleri ortaya çıkmaktadır. Yöreler arasında sıklaşan, kalaylaşan ilişkiler, karşılıklı tanışıp kaynaşmalar bu tür güldürmecelerin daha geniş bir alana yayılmasına, yurt düzeyini kaplamasına olanak sağlamaktadır. Bu konuda yazıya geçen güldürmece ürünlerinin en ilginci Karadeniz ya da Laz güldürmeceleridir. Bu güldürmecelerin dilinden, konusundan yeni türetildikleri kolayca anlaşılır:

"Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde kimya laboratuvarında laz profesör öğrencilerine:

— Şimdi yapacağum deneyde tikkatli olmazsam havaya uçaruk. Lütfen yakinuma celun ki beni iyi takip edesunuz."

***

"Tıp fakültesi kliniğinde profesör hastayı öğrencilerine gösterir:

— Beyler, tipik bir skrofulos görüyorsunuz. Burun şişmiş, gözler çarpık, dudaklar sarkık.

Laz hasta alınır:

— Uy doktor, sen sançi dunya cuzeli misun?

Laz doktor hastasına kızar:

— Dort aydur sariluk tedavisi yapayrum sağa da, çinli olduğuni anca bugün söylersun."[1]

Bu güldürmecelerin yeni olduğunu, belli bir yörede uydurulduğunu söylemenin gereği yok. Güldürmecede geçen sözcükler, kurumlar bunu gösteriyor açıkça. Otuz yılı aşmayan bir geçmişi var bu bilim kurumları ile sözcüklerin o yörelerde.

Nasreddin Hoca, Bektaşi güldürmecelerinde güldürücü özün anlamda yoğunlaştığı, bir derinlik bulunduğu açıktır. Güldürmeceyi oluşturan iki öğe vardır: Anlamla öz. Oysa Karadeniz güldürmecelerinde güldürücü öğenin daha çok ağız değişikliği olduğu görülür. Güldürmeceyi okuyan, dinleyen kimsenin karşısına ilk çıkan söyleyişteki başkalık, sözcüklerdeki biçim değişikliğidir. Anlam ikinci dizide yeralır. Bunu bir güldürmeceyi dinleyenin daha ilk sözcükleri duyduğunda gülmeye başlamasından anlarız. "*Ula anlat pağa pakayim*" sözcükleri söylenir söylenmez dinleyende gülme olayı başlar, sonuç beklenmez. Oysa Bektaşi, Nasreddin Hoca güldürmecelerinde durum öyle değildir. Gülme öğesi son sözcüklerde yoğunlaşır. Bu özellik de güldürmecenin çok geniş bir toplum kesimince yaratılmasından ileri gelir. Oysa Karadeniz güldürmecelerinde durum öyle değildir. Bu güldürmecelerin çoğu, dillerinden, sözcüklerden de anlaşıldığı gibi, büyük illerde yaşayan az çok okumuşlarca türetilmiştir. Oysa Bektaşi'de, Hoca'da ağız, söyleyiş bakımından bir yöresellik yoktur. Hangi yöreye, hangi ile gidilse bu güldürmecelere gülünür. Yöresel güldürmeceler pek öyle değildir. Sözgelişi yukarda örnekleri görülen Karadeniz güldürmecelerine çokluk Karadeniz ağzına yabancı olan yörelerde gülünür.

1. *Karadeniz Fıkraları*, Derleyenler: Aka Baldaş-Fevzi Kantar, 1977, s. 80.

Burada bir çelişki görülüyor. Karadeniz güldürmecelerini yaratanların gene Karadenizli oldukları söylenir, bilinir. Oysa bu güldürmecelerde Karadeniz insanını kızdıran, alaya alan bir özellik de görülür. Bu durumda, bir yöre halkının kendi kendini alaya alması, kendi kendine gülmesi neden ileri geliyor? Bunun karşılığını daha önce de görmüştük. Ancak, burada, olaya başka bir açıdan bakma olanağı var. Önceleyin Karadeniz güldürmeceleri iki türlüdür. Biri yukarda örneklerini gördüğümüz türden olanlar. Bu güldürmecelerde geçen "klinik", "profesör", "fakülte", "üniversite", "tipik", "skrofulos", "laboratuvar", "kimya", "teknik" sözcükleri kesinlikle halkla ilgili, halkın günlük konuşma diline girecek türden değildir. İkincileyin bu güldürmecelerin çokluk Karadeniz kıyı illerinde söylenmesi, denizcilikle ilgili olması gelir. Karadeniz güldürmecelerinde geçen iki ilginç sözcük vardır: "Temel", "reis" bu iki sözcük birbirinden pek ayrılmaz. Neredeyse Karadeniz güldürmecelerinin yaratıcısı sayılan bir örnek kişidir bu "Temel reis". Temel adını taşıyan kişinin "reis" olduğuna bakılırsa görevi denizciliktir. Denizciler de boyuna kıyı illerini dolaşan, gezen, gören kimselerdir. İşte güldürmecelerin yaratılmasında, Karadeniz illeri dışında örnek kişi gibi bilinen "Temel reis"in etkisi büyüktür. Bu "Temel reis" *Nasreddin Hoca, Bektaşi* karşılığı yörel bir kişidir. Nitekim "Temel" adının "Karadeniz Fıkraları" adlı küçük yapıttı 200 dolaylarında yinelenmesi bunu gösterir.[1]

Ancak güldürmecelerin pek eskilere gitmediği, çok yakın dönemlerde türetildiği, gözönünde tutulursa, Karadeniz dolaylarında, bu tür düşünce ürünlerinin yeni yeni yeşermeye başladığı anlaşılır. Durum öteki güldürmece yaratıcıları için de (Hoca, Bektaşi bg.) öyledir. Anadolu'da, yöreler arasında kurulan ilişkilerin çokluğu, ulaştırma olanaklarının artışı yeni yeni yaratmalara kolaylık sağlıyor. Bu yüzden güldürmecelerde de, ufak

1. *Karadeniz Fıkraları*, Aka Baldaş, Fevzi Kantar, 1977. Adlı küçük boy yapıtta geçen önem, deney, Münih, Almanya, Volkswavgen, tarım, salon, turist, astronot, uzay merkezi, paraşüt, Birleşmiş Milletler, Kıbrıs'a gitme, yargıç, ortaokul, futbol bg. sözcükler bu güldürmecelerin yakın dönemlerde türetildiğini kanıtlar. Özellikle Almanya ile kurulan işçi gönderme ilişkileri, onlarla ilgili sözcükler çok yenidir.

tefek değişikliklerle, aktarmalar oluyor. Sözgelişi, daha önce *Nasreddin Hoca* ile ilgili olduğu söylenen bir güldürmecenin benzerini Karadeniz güldürmecelerinde buluyoruz:

"Geminin kaptanı ölür. Karadenizlidir diye Hemşinliyi kaptan yaparlar. Bir süre sonra gemi karaya oturur:

— Ne halt ettin kaptan?

— Ne edeyim, teniz pitti."[1]

Bu güldürmecenin, çok daha önceleri, Hoca'nın olduğunu gösteren belgeler vardır. Ancak Hoca'nın denizle, kaptanlıkla pek ilgisi olamayacağı da sözkonusu olmuştu. Demek bir anlatım, bir yöreden ötekine geçerken, değişebiliyor. Bu değişme de güldürmecelerin türetilmesinde bir etkendir. Anadolu'da bu tür değişmelerle ilgili güldürmecelerin çoğalması son dönemlerde görülür. Daha eski dönemlerde ise *Nasreddin Hoca, Bektaşi* örneklerinin geniş bir alana egemen oldukları anlaşılıyor.

Anadolu'da okuyup yazmanın önem kazanması, halkbilgisi varlıklarına gereken ilginin gösterilmesi, güldürmecelerin de birer halkbilgisi ürünü olarak alınması son çağın olumlu olaylarından biridir. Bu bir uygarlık ürünüdür. Bu bir toplumun bütün varlık katları ne denli iyi bilinirse o toplumu oluşturan kişilerin anlaşılması, tanınması daha kolay olur. Toplumu oluşturan kişilerin tanınması, birbirlerini yeterince anlamaları yalnız karşılıklı ilişkileri çoğaltmakla kalmaz, geniş bir birliğin kurulmasına, bir toplum uyumunun sağlanmasına yardımcı olur.

Buraya değin verilen güldürmece örneklerinin belli konularda yoğunlaştığı görülür. Bu konuları da şöyle sıralayabiliriz:

1- Geçimle, günlük geçimi sağlayacak nesneleri kazanmakla, daha doğrusu üretim-tüketimle ilgili konular.

2- Belli toplum katlarının birbirlerine karşı olan tutumlarını, davranışlarını içeren konular. Özellikle varlıklılarla yoksullar, kentsoylularla köylüler, Saraylılarla geniş halk toplulukları.

3- Evlilik yaşamı, karı-koca ilişkileri, çocuklar, sözün kısası bir evi bütünleyen diri öğelerle bağlantılı konular.

4- Uğraşla, günlük eylemlerle ilgili konular. Bunlar arasında yörenin doğal durumu nedeniyle ilgili olanlar çok değişkendir.

1. *Karadeniz Fıkraları*, s.18.

Deniz kıyılarında yaşayanların güldürmecelerinde denizle ilgili olayların, deniz varlıklarının çokluğu göze batacak niteliktedir.

5- Eğitim-öğretimle ilgili konular. Bunların ne denli çağla bağlantılı olduğuna en açık örnek Karadeniz güldürmeceleridir. Yeni kurulan öğretim kurumlarının adlarının geçtiği güldürmecelerin sayısı epey kabarıktır.

6- Kadın erkek ilişkilerine değgin konular. Bunlar evlilik kurumu dışında kalan ilişkileri içeren konulardır. Karadeniz güldürmecelerinde bu türün ne denli ağır, yerici olduğu ilginçtir. En sonra söylenmesi gereken bir sözü Karadenizli en önce, gizlisini kapalısını düşünmeden, söyleyebiliyor.

7- İnançlarla, dinle ilgili konular. Bu konularda söylenen güldürmeceler arasında, gerçekten söylendiği yörenin inanç durumuyla çelişik olanlar, çok yerici nitelik taşıyanlar epeycedir. Sözgelişi, Karadenizliler, genellikle inançlarına bağlı, saygılı kimseler olarak bilinirler. Oysa şu güldürmeceler bu durumlarıyla belirgin bir çelişki göstermektedir:

"Müşkül durumda kalan Temel, tanrıya yalvarır ve sorunu çözüldüğünde tek koyununu kurban edeceğini vadeder. Bir süre sonra işi olur ama koyunu feda etmeye de gönlü razı değildir. Epey düşünür taşınır sonra başını göğe kaldırıp özür diler:

Biz lazuk
Biraz da madrabazuk
(kendini işaret eder)
Ha bu uşağa da yazuk
Attuk sağa bi kazuk.[1]

Tanrı'ya "kazık atmak" deyiminin öyle olur olmaz yerde söylenmesi bir Karadenizli için güçtür. Ancak böyle bir güldürmece de yazıya geçmiş, belgelenmiştir.

"Oflu hocanın bahçesinden gece devamlı meyve çalınır. Hırsızı bir türlü yakalayamayan hoca sonunda koca bir tabelâ yaptırıp bahçeye diker. Tabelâda şöyle yazmaktadır:

'Tanrı her şeyi corur.'

Hoca gece rahat uyur. Sabahtan bakar gene ağaçlar boşalmış ve tabelânın altına şu ilâve edilmiş:

1. *Karadeniz Fıkraları*, s. 27.

'Ama curnalculuk etmez.'"[1]

Bu iki güldürmece nitelik bakımından Bektaşi'ye daha çok yaraşır. Bektaşi geleneği gereğince köksüz inançlara, katılıklara karşı bir davranış içindedir. Güldürmecelerde görülen bu güldürücü öz birliği, bir bakıma, Anadolu insanının neye daha çok güldüğünü gösteren bir belirti olabilir. Ancak bu konuda, özellikle burada, kesin bir söz söylenemez. Anadolu'nun bütün bucaklarında söylenen, bugün için yazıya geçmemiş, bilinmeyen birçok güldürmeceyi toplamak, birbirleriyle iyice karşılaştırmak, üzerinde kesinlikle, çoğunlukla birleşilen öğeleri saptamak gerekir. Şimdilik öyle geniş bir düzeye varan çalışma yapılmamıştır. Yapılmasının ilginç sonuçlar vereceği, yeni insan sorunu ile karşılaşacağı açıktır. Anadolu araştırma, inceleme bakımından sayısız sorunları, ilginçlikleri içeren bir ülkedir. Böyle bir çalışma gülmece sorunlarının arkasından başka türlü insan sorunlarını da ortaya çıkarır kanısındayız. Sözgelişi Anadolu insanı hangi olaylara, hangi toplumsal eylemlere kızar, karşı çıkar?

Anadolu güldürmecelerinde içkiye düşkün, bütün olaylara çok içen bir kimse, bir esrik (sarhoş) gözüyle bakan, daha önce de sık sık adı geçen *Bekri Mustafa*'nın da yeri vardır. *Bekri Mustafa*'nın güldürmeceleri güldürücü öğe bakımından *Nasreddin Hoca* ile *Bektaşi*'ninkiler arasında yeralır. Buna karşılık çok geniş bir alana yayılma olanağı bulamamış bu ürünler. *Bekri Mustafa*'yı da hacıların, hocaların karşısına çıkan, onları alaya alan bir güldürücü olarak görüyoruz.

"Bekri Mustafa, bir gece körkütük sarhoş, Karaca Ahmet mezarlığından geçerken yüksek sesle nâra atar. Bu sırada oradan geçmekte olan devriyeler yakaladıkları gibi Selimiye kışlasına götürürler. Oranın kumandanının huzuruna çıkarırlar. Kır sakallı bir paşa olan kumandan:

— Söyle bakalım, mezarlıklar arasında ne yapıyordun? diye sorar. Bekri hiç istifini bozmadan.

— Fatiha okuyordum, diye karşılık verir. Paşa hiddetle:

— Demek nâra atmak, fatiha okumak mıdır? diye çıkışınca, Bekri:

1. *Karadeniz Fıkraları*, s. 76.

— Hayır efendim, der. Fakat orada yatan bundan anlar.

Bu karşılıktan pek hoşlanan kumandan Bekri'yi serbest bırakır.

***

"Bekri Mustafa keyifli keyifli sokakta dolaşırken devriye onu yakalayıp karakola götürür. Orada bu haksız ve sebepsiz muameleye karşı gelir. Bostancıbaşı der ki:

— Seni buraya getirdiğimizin sebebi, ahali senin besmele ile içki içtiğinden şikâyetçidir.

Bekri bunu işitince, soğukkanlılığını bozmayarak:

— Aman ağa, der, ben içki içerken değil, su içerken bile besmele aklıma gelmiyor.

Bostancıbaşı, bu söz karşısında onu serbest bırakır."

***

"Bekri Mustafa'ya bir gün, hocanın biri sormuş:

— Niye bu kadar fazla içiyorsun?

Bekri gülümseyerek şu cevabı vermiş:

— Öldükten sonra kıyameti beklemek için hayli yıllar geçecek, şimdiden fazla içiyorum ki o zaman aramıyayım.

***

"Zevk ve safa meclislerinin birinde Bekri Mustafa orada rastladığı bir hocaya der ki:

— Bari şu başındaki sarığı çıkar.

Hoca kaşlarını çatarak:

— Yooook bu olmaz. Çünkü sarık imanın alâmetidir. Onu çıkarırsam imanım gider.

Bekri cahil hocanın bu sözünü işitince:

— Hocam, der: Öldüğün zaman da, başında sarık olduğu halde mi mezara gideceksin?

Hoca "hayır" diye karşılık verir. Bunun üzerine Bekri ona şunu der:

— Öyle ise hocam öbür dünyaya da imansız gideceksin."

***

"Bekri bir gün gene göze çarpacak bir halde içmişti. Onu gören devriye yakaladığı gibi doğru kadı'nın huzuruna çıkardı.

Kadı, Bekri'nin sarhoş olup olmadığını anlamak için ona şu sorguyu sordu:

— Senin tanrın kimdir?

Bekri gülümsiyerek şu cevabı verdi:

— Kadı hazretleri, bu sual sana ait değil. Onu kabirde sual melekleri münkir ve nekirler soracaktır.

Kadı, bu hazır cevaplığa gülerek, Bekri'yi affedip serbest bıraktı."

***

"Bekri Mustafa, pazar kayıklarından biriyle Üsküdar'dan İstanbul'a geliyordu. Birdenbire fırtına koptu. Canını pek seven Bekri telâşa düştü. Bunu gören kayıkçı:

— Yolcu ne korkuyorsun Allah büyüktür.

Demesi üzerine Bekri ona şu cevabı verdi:

— Allah büyük amma, kayık küçük."[1]

***

Bekri Mustafa'nın olduğu, onun adına söylendiği ileri sürülen, yararlandığımız kaynağa öyle geçen bu güldürmeceler incelenince, daha önce *Nasreddin Hoca, Bektaşi*'de olduğu gibi bunların da sonradan türetildiği, onun ağzından halkça söylendiği anlaşılır. *Bekri Mustafa*'nın *Dördüncü Murad* döneminde, XVII. yüzyıl başlarında yaşadığı, Saray'a girip çıktığı söylenir. Oysa ilk güldürmecede geçen "Selimiye Kışlası" *Üçüncü Selim*'in padişahlığında, 1800'de yaptırılmıştır. *Bekri Mustafa*'nın onu görmesi olanak dışıdır. Bu tür örnekler, bize, güldürmecelerin birer halk bilgisi ürünü, birer halk yaratması olduğunu bir kez daha gösteriyor.

Bekri Mustafa'nın içki konusunda yoğun bir güldürmece kaynağı olması gelişigüzel bir olay değildir. Toplumda, belli bir ke-

1. Selâmi Münir Yurdatap, *Bekri Mustafa'nın Lâtifeleri,* 1977. Bu güldürmecelerin dili çok bozuk, ancak, kaynakta olduğu gibi almayı, değiştirmemeyi daha uygun bulduk.

simin, doğrudan doğruya içkiyi işlemesi sözkonusudur burada. Bektaşi katı bir inanç uygulayıcısı olan bağnazın karşısına alaycı bir kişi olarak çıkarılmış. Bekri Mustafa ise gene bu katı inançların karşısına bir "içen kişi" olarak çıkarıldı. Onun bütün güldürmeceleri içkiden kaynaklanıyor. Yukarıya alınan örnekler böyle katı bir tutumu yerici, gülünç duruma düşürücü, küçümseyici niteliktedir.

Bekri Mustafa güldürmeceleri, içki konusunda, Bektaşi güldürmeceleriyle atbaşı gider. Bu yanyanalık kimi yerde güldürmeceleri birbirine karıştırır. Bektaşinin olduğu sanılan bir güldürmeceyi *Bekri Mustafa*'da onunkini Bektaşi'de buluruz. Yukarda "Senin tanrın kimdir" sorusunun geçtiği güldürmeceyi Bektaşi'de de buluyoruz.

"Bektaşi'yi çok içmiş görüp yakaladılar, kadının önüne getirdiler. Kadı, onun sarhoşluk derecesini ölçmek için olacak:

— Tanrın kimdir? diye sordu.

Bektaşi, ayılmıştı:

— Bu, kabirde meleklerin soracağı bir sorudur. Sizi ilgilendirmez! dedi."[1]

Bu tür güldürmece karışmalarına başka örnekler bulmak olanağı vardır. Bu durum, güldürmecenin durağan değil değişken olduğunu gösterir. Güldürmece türetmenin de belli bir ortamı, belli sınırları vardır. Toplum içinde geçen olaylar, karşılıklı insan ilişkileri değiştiği sürece güldürmeceler de değişir.

Yukardaki örneklere bakarak *Bekri Mustafa* birdenbire ortaya çıktı diyemeyiz. Nasreddin Hoca'dan Bekri Mustafa'ya gelinceye değin dört yüz yıla yakın bir süre geçmiş aradan. Anadolu insanı bu süre içinde gülmeyi unutmuş, gülmemiş, yalnız "şeriat"ın buyruklarını yerine getirmiş türünden bir yargıda bulunmanın ne anlamı vardır ne de gereği. Durum *Aisopos*'tan Nasreddin Hoca'ya dek olan uzun süre için de böyledir. Öyleyse ortada karşılıksız kalan önemli bir sorun vardır: Bu uzun dönemlerin gülmece ürünleri nelerdir, nerdedir? Gülmece ürünleri yazıya geçmedi diye yok sayılamaz. Bu toplum yapısı ile bağdaş-

1. Sami N.Özerdim, *Seçilmiş Bektaşi Fıkraları*, 1975.

maz. Anadolu insanı boyuna gülmüş, ağladığı da olmuştur besbelli. Gülmece ürünleri halkın belleğinde sürekli olarak yoğurulmuş, yeni bileşimler doğmuş, biçimlenmeler olmuştur. *Nasreddin Hoca-Bektaşi-Bekri Mustafa* çizgisi gülmece ürünlerinin belli doruklarıdır. Halk belleğinde oluşan birikim onların kişiliğinde güldürmecenin son biçimi demektir. Bu bilinen adlar çağların doruklarında gülmecenin belli ışıldakları niteliğindedir. Bu doruklar içinde yalnız Bektaşinin özel bir durumu vardır. O süreklidir, kesintisizdir, çağlar boyunca sürüp giden bir yaratış örneğidir, başka bir özelliği de bir "karşı çıkış" olmasıdır. Bektaşi bir inancın, bir yaşama anlayışının karşısına oturtulmuştur. *Hoca* öyle değildir. İşte Bektaşi'nin sürekliliği, Hoca'nın çağlar boyunca susmuş gibi görünmesinin gerçek nedeni budur. İnançlar, yaşama biçimleri karşısındaki direniş, "karşı çıkış" sürüp gidiyor, bu gidişi örneklendiren Bektaşi'nin de boyuna konuşması, konuşturulması gerekir. Nitekim Hoca'nın sustuğu yerde Yahudi, Ermeni, Arnavut, Karadenizli, Doğu Anadolulu konuşuyor. Oysa Bektaşi'nin konuşmaktan yorulur gibi olduğu kesimde söz Bekri Mustafa'ya düşüyor, halk oylaması gereğince. Onun Saray dışına taşması (İncili Çavuş'a oranla) bundan dolayıdır. Elimizde bulunan yazılı belgelere göre Bekri Mustafa adına söylenen güldürmeceler İncili Çavuş adına söylenenlerden pek çoktur. Bunun tek nedeni de, belli bir ölçüde, Bekri Mustafa'nın Bektaşi'yi izlemesi, onun gülmece beğencini, biraz, yansıtmasıdır.

VII

Güldürmecenin yanıbaşında gelişen, daha dar bir alanda görülen, başka bir düşünce ürünü de yergiye yönelik koşuktur. Bir yandan güldürücü, bir yandan en katı biçimde yerici olan bu koşukların yazarı pek belli değildir. Belli olsa bile kesinlik taşımaz. Çağın, adı çok duyulmuş bir ozanı, bir yazarı ağzından söylenen bu koşukların belli kimseleri amaçladığı ilk okuyuşta anlaşılır. Bir yazın tarihçisi bu konuda araştırmaya giriştiğinde kesin sonuçlara varamaz. Bilinen bir kimsenin, bir takma adla,

söylediğini saptasa bile bunu açıkça yazamaz, açıklayamaz. Anadolu insanı yaşamı boyunca şiiri seven, ilk çocukluk öykülerini masallarını şiir düzeninde dinleyen, şiirle beslenen bir varlıktır. Köy kahvesine gitmeye başladığı yıllardan tutun da, başkalarına öğüt verecek ileri yaşlara gelinceye değin dinlediği, dinlettiği söyleyişler içinde, halk dilinde *koşuk* denen, şiirin özel, önemli bir yeri vardır. Koşuk dinlemek, düşünceleri koşuk ölçüleri içinde söylemek, Anadolu insanının değişmez geleneğidir. Bunun en belirgin örnekleri arasında *Süleyman Çelebi*'nin "*Mevlid*"i, birçok ozanca yazılan, Halife Ali'nin oğlunun öldürüldüğü "Kerbelâ" olayını konu edinen şiirler, gene *Halife Ali*'nin savaşlarını işleyen koşuklar, başka halk öyküleri (Kerem ile Aslı, Köroğlu) türünden yazın ürünleridir. Süleyman Çelebi'nin "Mevlid"i bir yana bırakılırsa yazarları belli değildir. Halk denen yaratıcı güç ağızdan ağıza, dilden dile, yöreden yöreye aktarılan bu düşünce ürünlerine istediği biçimi, dilediği içeriği vermekte kendini bağımsız sayar. Yüce dağ doruklarından yuvarlanmaya başlarken bir yumurta büyüklüğünde olan, kısa bir süre sonra kocaman bir yığın durumunu alan, önüne geleni yıkıp geçen, ezen çığ yığınları gibi boyuna büyüyen bir varlığa benzer bu adsız sansız halk koşukları. İlkin bir tek sevgiliye söylenir nitelikte olan bir koşuk, ağızdan ağıza göçünce, birçok sevgiliye söylenir olur.

Halk bir kimseyi yermek mi istemiş, en sevdiği, en güvendiği ozanın ağzından söyler söyleyeceğini. Aradan geçen zaman süresine bakmaz bile. Ağzını kullandığı kişi çok önceden ölmüş olsa bile, halk onu yaşıyormuş gibi konuşturur, söyletir. Bu söyleyişte geçen sözcüklerin kullanıldığı, doğduğu dönemi bilmediğinden çelişkilere düşer, bu onun için önemli değildir. Önemli olan söyleyeceğini söyleme olanağı bulmasıdır. Yaratıcı güç halkın beğencidir. Halk bir nesneyi sevdi mi onu bütün yaşam alanlarında diri tutar. Giysisine, kaşığına, atının takımlarına, evinin, ahırının uygun yerlerine, sığırlarının alnına, boynuzlarına değişik biçimlerde geçirir, takar, bağlar, işler. Daha da ileri giderek koluna, eline dövme yapar. Bu beğendiği, sevdiği nesne, düşünce ürünü dinle, inançlarla çatışsa bile ona, kendi evre-

ninde, bir yer bulur. Boyasını, oyasını, biçimini değiştirir, özüne dokunmaz, yaşamasını sağlar beğendiğinin. *Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Karacaoğlan* gibi ozanlar adına söylenmiş, yazıya geçmiş koşukların çoğu bu ünlü ozanların değildir. Bu koşuklar üzerinde yapılan çalışmalar sonunda, adı geçen ozanlardan çok sonra, bilinmeyen kişilerce söylenip halk ağzında yayıldığı kesinlikle anlaşılmıştır. Çok eskiye gitmenin gereği yok. Günümüzde bile *Namık Kemal, Neyzen Tevfik* adlarına söylenen çok yakışıksız dizeler, dörtlükler vardır. Bunların ne yazarı billidir, ne de söylenip ortaya atıldığı yöre. Toplumun, kimi nedenlerle öfkesini çeken, tiksintisini uyandıran kişiler için söylenen bu koşuklar ya ilgi görmez, birdenbire unutulur gider ya da çok ilgi görüp kısa süre içinde geniş bir alana yayılır, uzun süre dilden dile söylenir gider. Bu yazarı bilinmeyen koşuklar, çokluk, ilk yazıldıkları gibi de kalmazlar. Ağızdan ağıza geçtikçe değişir, yeni biçimler alır, sevilmeyen başka bir kimse için söylenilecek kılığa sokulur. Ancak bu tür koşuklarda *Nasreddin Hoca, Bektaşi* güldürmecelerindeki güçlü, yoğun güldürücü öğeyi bulma, o inceliği görme olanağı yoktur. Bunların çoğu ağıza alınmayacak nitelikte kabadır.

Bu tür, koşuk biçimli, kaba güldürmece taslaklarının, özellikle toplumda yapılan önemli gelişmeler, ilerici atılımlar döneminde ortaya atıldığı, bunları ortaya atıp gizlice yayanların bütün yeniliklere karşı çıkan gerici çevreler olduğu kısa bir araştırma sonucu anlaşılır. Anadolu'da bu tür yergi niteliğindeki güldürmecelerin çok eskilere götürücü örneklerini bilemiyoruz, ancak orduda, toplum düzeninde köklü bir yenilik yapmaya girişen *İkinci Mahmud* döneminden sonra belli büyükler için söylenmiş olanları, bunlar arasında, son dönemlerde *Atatürk, İnönü* gibi devrimcilerle ilgilileri epeycedir. Ancak bunlar da geniş bir alana yayılamamış, daha çok, gerici çevrelerde kalmıştır. Bu gerici çevrelerin sünnî inançlara körü körüne bağlı topluluklar olduğunu söylemenin gereği yok burada.

Anadolu'da, güldürmecelerle konu bakımından yakınlık gösteren, başka bir düşünce ürünü daha vardır. Bu güldürmeceden uzun, anlatılması epeyce süren öykü türünden bir yaratmadır.

Halk dilinde "mesel" de denen bu tür daha çok güldürücü öykü niteliği taşır. Kimi yörelerde "masal" denen bu öyküler arasında en ilginci "Keloğlan"dır. Güçlü belleği, ince alayları, kötülüklere karşı yiğitçe savaşmaları, gerçekötesi konulardan çok içinde yaşanan evrene bağlılığı, yoksulları koruması, düşkünlere yardımı bg. onun başlıca özelliğidir. Bütün bu örnek alınacak davranışları içinde mutluluğu arayan, sonunda ona ulaşan bir tutumu ağır basar. XVII. yüzyıldan sonra yazıya geçirildiği sanılan "Keloğlan Masalları"nın özünde güldürücü, eğlendirici bir güç vardır. Yiğitlikle eğlendirici öz, güldürücü, sevindirici öğe masalın dokusunu oluşturan ipliklerdir. "Keloğlan"ın başka bir özelliği de güldürücülüğü yanında acındırıcı, acıma duygularını uyandırıcı nitelik taşımasıdır.

"Halk Masalları" adı altında toplanan bu halk yaratmalarının *sevgi, yiğitlik, güldürme* gibi üç konu üzerinde yoğunlaştığı görülür. Önceki bölümlerde değindiğimiz sevgi konusunun güldürücü olmadığı, üzücü, ağlatıcı, acındırıcı, yıpratıcı bir nitelik taşıdığı açıktır. Arap, İran halk öykülerinin etkisi altında kalan bu tür halkbilgisi ürünlerinde seven insan mutsuzdur, acılar, üzüntüler, özlemler içinde kıvranır, yıpranır, kendi kendini yer. Sevgililer birbirine kavuşamaz, mutluluğa eremez, dileklerine ulaşamazlar. Bu tür bir ürünün özünde islam dininin etkisini bulmak güç değildir. Bu yeryüzünün geçiciliği, gerçek yaşamın öteevrende oluşu, *Havva-Adem* olayından beri kişinin mutsuzluğu, suçluluğu, tanrı'ya duyulan özlem bu öykülerde yoğunlaşan acının, üzüntünün ilk nedenidir.

Yiğitlik konusunu işleyen öykülerde de islam dininin etkisi belirgindir. Tek erek tektanrıcı inançları yaymak, ona karşı olanları boyunduruk altına almak, ezmek, ortadan kaldırmak gibi atılımlarla biçimlenir. Bu öykülere, Asya'dan gelen Türklerin getirdikleri, çoktanrıcı inanç varlıkları da biçim değiştirerek karışmıştır. Özellikle "alp" adı altında toplanan kimselerin Anadolu'da "gazi" diye anılmaya başladıkları görülür. "Gazi" Anadolu'ya islam diniyle gelmiş, "din yolunda savaşan kimse" anlamında söylenen bir sözcüktür. Onun eylemlerinde güldürücü öğe yalnız islam olmayanları yenmek, ezmek, egemenliği altına

almaktır. Bu da yaşanan yeryüzü için değil, özlenen öteevren içindir. Bu iki tür öyküde Anadolu insanını güldürecek, toprağa bağlayacak bir öğe yoktur. Ona düşen yalnız özlem duymak, ağlamak, gelecekte bilinmeyen bir mutluluk için yaşadığı sürece acı çekmek, üzüntü duymak, katlanmaktır. Bu insanı yıpratan yaşama tutumunun "*bir lokma bir hırka*" deyiminde dile getirildiği görülür. Bu yeryüzünde neden böyle "bir lokma bir hırka" sorusunun karşılığını gene onu öne süren inanç verir: "Öteevrende tasarlamaya insan gücünün yetmediği yüce mutluluklar, güzel kızlar, oğlanlar, içkiler, yeşillikler, tatlı ırmaklar için." Bu tür inançların birer baskı olduğunu, onlara karşı çıkmanın büyük acılara, büyük üzüntülere yolaçacağını söylemenin burada gereği yok artık. "Battal Gazi" örneği bu konuda yeterlidir. Doğaüstü bir gücün taşıyıcısı olduğu söylenen yiğit "Battal Gazi"nin Anadolu'yla ilgisi yoktur, VII. yüzyılda yaşamış, Bizans'a karşı açılan savaşlara katılmış bir Arap komutanıdır. Anadolu islam dininin yayılma yeri olduktan sonra, bu Arap komutanı da birdenbire benimsenmiş, bir Türk insanı gibi ilgi görmüş, öykülerin başkişisi oluvermiştir. Bu ilgi öylesine derinlere kök salmış ki Türk'ün örnek yiğiti sayılan "alp" bile bile bir yana atılmıştır.

Bu sürekli inanç baskıları toplumda, gittikçe derinleşen, düşünce değişmelerine, yaşama tutumunda çözülmelere yolaçmıştır. Alışılan inancın bırakılmasıyla ortaya çıkan boşluğu yeni benimsenen inançla doldurma yoluna gidilmiştir. Oysa inançlarla yaşama anlayışı arasındaki köklü bağın önemi gereğince bilinmediğinden, toplumda ortaya çıkan sarsıcı bunalımların kökenine de inilememiş, bütün bunalımları giderme çabaları sonuçsuz kalmıştır. Sözgelişi günlük yaşamını sürdürmek, geçimini sağlamak, yeryüzünde mutlu olmak inancı yerini "tanrı için çalışmak, öteevrende mutlu olmak için didinmek bg." almıştır. Bu da yaşama biçiminde bir değişme, bir başkalaşma yaratmıştır. İlk bakışta pek yalın gibi görünen bir inancın kökeninde yoğunlaşan yaşama anlayışı değişirken güçlü bir sarsıntıyı da getireceği bellidir.

İslam dinini yaymak düşüncesiyle ortaya çıkan "gazi" örneği bilmeden üretim-tüketim kurumlarını da değiştirmeye yönelik

girişimlerde bulunmuştur. Bunu bilinçle yapmamış, ancak egemen olduğu yörelerde inançlara dayalı bir düzen değişikliğine yolaçmaktan da geri kalmamıştır. Yaşamın yalnız yönünü değil niteliğini, özünü de değiştirmeye başlamıştır. İmdi "insan yapar" yerine "ne varsa tanrı'dan gelir" yargısı geçince çalışma anlayışında bir değişme başlayıverir.

"Tanrı çalışana verir" deyişinde dile gelen düşünce çalışmayı kişinin emeği dışında bir güce bağlamaktadır. Çalışmayana tanrı'nın vereceği bir nesne yoktur. Öyleyse islam dininin yayılışından sonra Anadolu'da kurulan sayısız tekkeye geçim olanağı sağlayan hangi çalışma alanıdır? Böyle bir alan yoktur. Bütün tekkeler halkın yardımlarıyla ayakta durur. Tekkeye "kul" olanlar verir, tekkede "şeyh", "pir", "derviş" adıyla anılanlar yerler. İmamlar, din görevlileri hangi üretici çalışmayı benimsemiş kişilerdir? Tanrı'nın sözlerini yorumlamak, kendi görüşüne göre başkalarına anlatmak, aşılamak çalışma değildir. Çalışma üretici olma, geçindirici, yaşamı sürdürücü, kişiyi yaratıcı olmaya itici bir eylemdir. Bütün yaşamı başkalarının düşüncelerini, işine geldiği gibi, evirip çeviren, kendisini dinleyenlere yeni, geliştirici, yaratıcı, aydınlatıcı bir olanak sağlayamayan kimsenin yaptığı çalışma değil, boşuna gün geçirmek, başkalarını oyalamaktır. Peygamber Muhammed "bilimi beşikten mezara değin ara, iste" derken anladığı, anlatmak istediği bilim hangi bilimdi? Din görevlisinin anladığı, yaymaya çalıştığı mı, yoksa çağdaş uygarlığı yaratan çalışmalar bütünü mü? İslam dininin insanı inceleyen, insan ölüsü üzerinde ayrıntılı araştırmalar yapan deneyci çalışmaları, hayvanlar üzerinde araştırma yapmayı, resim, heykel bg. yaratıcı çalışma atılımlarını yasakladığı açıkça biliniyor.

Bir toplumda gülme eyleminin tek başına doğup gelişemeyeceğini, birtakım yardımcı oluşumların gerektiğini göstermek için yapılan bu açıklamanın ışığında ortaya çıkan gerçek şudur: Anadolu insanı belli dönemde, başta yaşama düzeni olmak üzere, dıştan gelen inanç baskılarıyla köklü bir değişmeye itilmiş, yeni, sığ, kendisine yabancı bir yaşama tutumunu benimseme gereğiyle karşı karşıya getirilmiştir. Bu baskı toplumu kimi ke-

simlerinde, kısa sürelerle de olsa, az çok başarı sağlamış, toplumda yaratıcı, geliştirici atılımı yavaşlatmış, kimi dönemlerde engellemiştir.

Osmanlı toplumunda gülmeyi, güldürmeyi konu edinen kimi yazılar da vardır. Çokluk "Divan ozanları"nın ellerinden çıkan, genellikle, "Letaif" adıyla anılan bu düşünce ürünlerinde dilin ağırlığı, güldürmecenin yavanlığı, yapmacıklığı ilk bakışta kendini gösteriyor. Çok dar bir yörede kalan, yalnız "Divan Yazını" yöresinde kalan bu tür ürünlerin toplumun geniş katlarıyla ilgisi yoktur. Bu yüzden bunların yayılma, benimsenme olanağı da kalmamıştır.

VIII

Gülmecenin pek seyrek olduğu, bir bakıma bulunmadığı, yaratma alanlarından biri de Bizans kilise müziğinin etkisi altında gelişen "alaturka musikî"dir.[1] Saray çevresinin, varlıklı kimselerin, kentsoyluların oluşturdukları toplum kesiminde ortaya çıkan bu müzik kaynağının çizdiği doğrultuda giderek, boyuna, yerine getirilmesi olanaksız bir özlemi işler. "Divan Yazını" ile atbaşı giden bu müzik bir "Divan Musikisî" olmaktan öteye geçemez. Ezgisi, sözcükleri, düzeni topluma yabancıdır. İslam dininin işlediği özlemi işler, gülmeye uzaktan bile bakmaz. İslam dininin bütün müzik türlerini yasaklamasına karşılık, böyle bir geleneğin yaygınlaştığına karşın, bütün gücüyle kendini sürdüren bu müziğin en çok tutunduğu yer "Mevlevi" kuruluşlarıdır. Çalgısı, oyunu (tarikat kurallarına göre dönme), kimi yerde içkisi ile özleme, acıya, üzüntüye yönelik, yaşamdan kopmuş bir yaratmadır. Öte yandan Bektaşi kuruluşlarında biraz değişikliğe uğramış, ayrı bir nitelik kazanmış, özlemin yanıbaşında sevince, gülüp eğlenmeye de yer vermiştir. Ancak bu da yasaklarla karşı karşıya gelmiş, uzak bucaklar dışında tutunup yayılma olanağı bulamamıştır. Bunun yayıldığı yörelerin Alevi-Bektaşi topluluklar olduğunu söylemenin gereği yok.

1. "Alaturka" sözcüğü "Türke özgü" anlamına gelir.

En büyük bestecisinden en küçük okuyucusuna, uygulayıcısına değin bu "alaturka musikî"nin sevinçle, gülüşle, yaşadığımız yeryüzü mutluluğu ile öylesine sıkı bir ilgisi, bağlantısı bulunmaz. Dinin koyduğu yasağa karşın din duygularını, din konularını da işlemekten geri kalmayan bu yaratma alanında kullanılan çalgıların çoğu da ya Araptan, ya İran'dan alınmadır. Ney, kudüm, tanbur, kanun, ud, nısfıye, zurna, def bg. çalgı araçlarının bir tekinin bile adı Türkçe değildir. Itrî Dede, Sadullah Ağa, Zekâî Dede, İsmail Dede, Haci Arif Bey gibi en ünlü musikî ustaları arasında yapıtlarını özlem konusunda yoğunlaştırmayan bir kişi bulamayız. Bütün yapıtları yalnız düşüncede yaşayan bir sevgiliye duyulan özlemle ağlamaklı bir niteliğe bürünmüştür. Bunlar içinde, gerçek bir kadın seven varsa da, yapıtlarında bu gerçeğin izlerini görme olanağı yoktur. Sevdiği kadınla birlikte yaşasa bile gene bu "gerçekötesi özlem"den kendini alamaz.

Öte yandan Alevi-Bektaşi topluluklarda, daha çok İran Şiilerinde kesin bir biçim kazanan "Kerbelâ" acısı bütün ağırlığı ile ağıtlara dökülür, dinleyen ağlamadan, acıma duyguları sarsılmadan kendini alamaz. Buna bir de Şii topluluğunun "On Muharrem" denen günde düzenledikleri ağlamaklı, gövdesinin şurasından burasından kan akıncaya değin dövünmeli törenleri katarsanız, böyle katı bir yörede gülmenin ne denli güç olduğunu daha kolay anlarsınız.

İslam dininin egemenliği altında bulunan Doğu insanı bir anlamda gülmeyi kendine yakıştıramamış, en çok gülen topluluklarda bile, çırpına çırpına, döğüne döğüne ağlamanın bir inanç gereği olduğu koşuluna bağlanmaktan kendini alamamıştır. Şeriatı, sünnî kuruluşların katılığını en inceden alaya alan, en güzel güldürmeceleri söyleyen bir Bektaşi'nin kendisinden en az bin yıl (çağlar geçtikçe bu yıl sayısı çoğalır) önce geçmiş bir olayın acısıyla kıvranmasını din, inançdışı bir etkiden ayrı olarak yorumlama olanağı yoktur. En çok gülüp güldüren bile bir yerde acının, üzüntünün en derinine kapılmaktan kendini kurtaramıyor. Onun bu tutumu, Peygamber Muhammed'in torunları olan *Hasan* ile *Hüseyin*'e "Kerbelâ" olayında çektirilen acıdan,

Hüseyin'in yürek doğrayıcı bir biçimde öldürülmesinden dolayıdır. *Ali*'ye, *On İki İmam*'a bağlanan bu toplulukların bu acılarını, üzüntülerini bir inanç gereği saymak kaçınılmazdır. Ancak bu acılı, sızılı inancın da islam diniyle bağlantılı olduğu ortadadır. Bu olayı konu edinen sayısız ezgiler vardır.

Yapısı bakımından tek sesli bu müziğin yaşamla uyum sağlamaya elverişli olmadığını anlamak için en ünlü, en çok tutunan ürünlerinden birini dinlemek yeter. Kişi kendini bir ölünün arkasından ağır adımlarla, başı öne eğik, omuzları çökük, kolları yanlara sarkık, gözlerse yere çakılı yürüyor sanır. Bu müziği oluşturan öğeler de bellidir: Özlem, üzüntü, acı, ayrılık, içki. Bu öğelerin yaşamla bağlantısı olmaz, başka bir ülkede, doğaüstü bir yerde yaşadığına inanılan bir güzelin varsayılan bütün davranışları düşünülür de yaşamda geçen olayları çıplak gerçeklikleri içinde dile getirme, müzikle bağdaştırma düşünülmez. Bu müzik bütünlüğü ile bir gelenek ürünüdür. Dinin onu yasaklamasına karşın Kur'an, ezan gene bu müziğin "makam" denen ölçülerinden biriyle okunur. Padişah içkiyi, Şeyhulislam çalgıyı, dinle ilgili törenlerde "hu" çekip dönmeyi, oynamayı yasaklar. Öte yandan Konya'da "Mevlevî Tekkesi"nde bu yasakların bir tekine bile uyulmaz, ona da ne Padişah, ne Şeyhulislâm sesini çıkarır ya da çıkarabilir. Oysa Bektaşi tekkeleri boyuna basılır, darmadağın edilir.

"Alaturka" denen, Türkçesi "Türk işi" olan bu müziğin halkla öyle yaygın bir ilgisi yoktur derken halk müziksiz yaşar anlamı çıkmaz bundan. Halkın kendi yarattığı bir müziği vardır, o da büyük illere, konaklara, Saraya uzaktır, yabancıdır. Halk müziği de çoksesli değil, teksesli bir yapıdadır. Ancak onda yaşamla sıkı, içten bir bağlantı vardır. Bu müziğin yayıcıları, yaratıcıları çokluk, koşuklarını "saz" adı verilen özel çalgı eşliğinde söyleyen, halk ozanlarıdır. Bunlarda gülme, güldürme, eğlenme. alaya alma, yerme, sevgi, özlem, öfke, hınç, döğüş, savaş, atışma, yarışma bg. gündelik yaşamda geçen, insanlarla ilişkileri olan olaylar geniş yer tutar. Daha doğrusu halk müziği bu yaşamla senli benli öğelerden oluşur. Halk müziği, teksesli olmasına karşılık, yöreseldir, bu nedenle de çok değişik türdedir.

Anadolu'nun değişik bölgelerinde, bölgenin ağız özelliğini, beğencini yansıtan halk ozanları, oyuncular, çalgıcılar vardır. Bunların dile getirdiği ürünler de yörenin yaratıcı gücünün niteliğini gösteren birer belge durumundadır. Bu yöre müziğinin çalgıları da yörelere göre değişir. Karadeniz kıyılarında "kemençe", Erzurum, Erzincan, daha doğu illerinde "tulum", "davul", "zurna", "saz", "kaval" bg. genellikle kentsoyluların beğenmeyip dudak büktüğü çalgılar. Toros yörelerinde, özellikle Türkmen topluluklar arasında gene "saz" adı verilen çalgının değişik türleri. Halk çalgıları ayrı bir araştırma konusu olacak nitelikte çoktur. Kaşıktan tutun da davula değin değişen bu çalgı türlerini burada bir bir saymak bu yazının sınırlarını aşar. Ancak bu halk çalgıları içinde, yalnız halkın kullanıp büyük illerde geçerliği olmayan, üçü çok yaygındır: Saz, halk ozanlarının kullandıkları bu çalgının da birkaç türü, türlerin de ayrı adları vardır. Kemençe, Doğu Karadeniz yörelerinde üç tellisi, Zonguldak dolaylarında daha çok tellisi kullanılır, iki türlüdür. Davul-zurna, birbirinden ayrılmayan bu iki çalgı da Anadolu'nun bütün bucaklarında kullanılır, ancak en yaygın olduğu yöreler Doğu ile Orta Anadolu'dur. Düğünler, dernekler, eğlenceler çokluk bu ikili çalgı takımıyla yapılır.

Halk çalgılarının da adları Türkçe değildir. Buna karşılık *çöğür, kopuz* bg. çalgı adları Türkçedir, kimi yörelerde kullanılmaktadır. Halk sazları eşliğinde söylenen türküler, okunan koşuklar, oyunlar uyum, düzen, biçim bakımından daha önce anlatılan büyük illerdeki müzik ürünlerine benzemez. Düzenlenen törenlerde, düğünlerde, çokluk kadın-erkek birliktedir. Oysa büyük illerde, özellikle konak, Saray yörelerinde böyle bir gelenek yoktur. Kadınlar ayrı, erkekler ayrı toplanırlar. Bu toplantılar bir konağın insanları arasında bile "haremlik, selâmlık" denen kadın-erkek ayrılığı anlayışına göre düzenlenir. Burada da şunu belirtmenin yararı vardır: Alevi-Bektaşi topluluklarda kadın için ağır bir baskı olan "kaç göç" geleneği yoktur, sünnîlerde ise kadın-erkek ayrılığı kesindir, bir kadın hangi koşullar altında olursa olsun kocasından başka kimseye yüzünü gösteremez. Oyun oynayamaz, çalgı dinleyemez. Bunları yaparsa da gizli yapar.

Halk eğlenceleri çalgı eşliğinde düzenlenir. Bunların çoğu yılın belli günlerinde, gelenek gereği, kutsanması gereken bir olay dolayısıyla yapılır. Bu olayın nereden, hangi nedenlerle ortaya çıktığı pek bilinmez. Bunda çoktanrıcı dönemlerden kalma inançların etkisi görülür araştırılınca. Bu derneklerde türküler söylenir, çalgılar çalınır, oyunlar oynanır. Kimi yedi gün, kimi üç gün, kimi bir gün sürer. Bu derneklerin büyük kentlerde düzenlenen "bayram" adıyla anılan törenlerle ilgisi yoktur. Bu derneklerde içki, çalgı, oyun bulunması dine, özellikle "şeriat" denen kuruma karşıdır, aykırıdır.

Halk eğlencelerinde çok ilgi duyulan konulardan biri de yiğitliktir. Anadolu insanında vurguncuya, soyguncuya, sömürgene karşı doğal bir direnme eğilimi vardır. Bu eğilimi gerçekleştirmek için atılan yerinde, gerekli bir adım arkasında halkı bulur. *Köroğlu, Dadaloğlu* gibi Saray'a, baskıya, sömürüye karşı direnenlerin, direnmeyi, yiğitliği konu edinen koşuklar düzenlenmesi çağlar boyunca unutulmaması, sevilmesi, bir sevinç, bir eğlence kaynağı olarak yaşatılması bundan dolayıdır. Düğünlerde, yıllık derneklerde bu ozanlardan türküler okunur, oynanır, eğlenilir, gülünür. Böylece gülmeyi, eğlenmeyi sağlayan üçüzlü bir bütün kurulur: *Çalgı-koşuk-ezgi.* Anadolu insanının gülmesini sağlayan bu ücüzlü bütün içinde sanatın, yaratıcı gücün ne denli ağır bastığı, gülüp eğlenmenin bile bir yaratıcılık işi olduğu anlaşılır. Bu üçüzlü bütün kentsoylularda, Saray'da ağlamayı gerektirir neredeyse. "Divan musikisî" dediğimiz ağlatıcı, inletici, yakarıcı ürünün özünü oluşturan acı, üzüntüdür demiştik. Halk müziğinin özünü oluşturan da gülüp eğlenmedir. "Divan musikısî" bir öykünme, Bizans'tan aktarmadır, buna karşılık halk müziği doğaldır, içten geldiği gibi söylenerek belli bir düzene ulaşan yaratma ürünüdür. Bizans müziğinin yurdu kilisedir. Kilise *İsa*'nın çektiği acıları yaşatmayı, yaymayı seven bir kurumdur. Bu nedenle onun bir yaratışı olan müziği de bu nitelikte olacaktır. Oysa halk müziği bir öykünme, bir aktarma ürünü değildir, halkın öz buluşudur.

Gülmek bir yaratma işidir, ancak yaratmayı, ortaya yeni bir ürün koymayı bilen gülebilir. Tektanrıcı dinlerde "yaratma" yal-

nız tanrı'nın egemenliği altındadır. İnsanlara düşen iş onun gösterdiği yolda gitmek, onun buyruklarına uymak, yasaklarından kaçınmaktır. Öykünme kişiyi bir yerde durdurur, gözleri bağlı at gibi dolapla döndürür boyuna. Yaratmada ileri atılım, yeniyi bulma, eskiyi bırakma vardır. Öykünmede aldığını olduğu gibi aktarma, geçmişten geleceğe değiştirmeden taşıma önemlidir. "Alaturka Musikî" değişmeyen, ister Saray'da, ister başka yörelerde olsun "olduğu gibi kalan" bir üründür. Halk müziği gibi yörelere, ağızlara göre değişik türleri yoktur. Bu durum onun gelişmesini, yenileşmesini engellemiştir. Oysa halk müziği teksesli olmasına karşılık, yörelerin ağız ayrılıkları yüzünden, bir yeniliği, yaşama, gerçeğe uygunluğu vardır. Başlıca özelliği de budur. *Karacaoğlan*'ın, *Köroğlu*'nun, *Dadaloğlu*'nun koşuklarını türküleştiren, düğünde dernekte değişik ağızlarla söyleyen halk onlarda yaşadığını, gördüğünü, eliyle tuttuğunu buluyor. Karacaoğlan'ın koşuklarında geçen kız, kadın adları halkın kızına verdiği adlardır. "Elif", "Dudu", "Hatçe", "Fatma", "Selvi", "Döne", "Emine", "Ayşe", "Zeyneb" gibi kadın adlarını bütün halk ozanlarında bulabildiğimiz gibi, bugün, Anadolu'nun birçok yerinde de duyabiliriz. Buna karşılık illerde söylenen kadın adları şöyledir çokluk: Nevnihal, Mihrümah, Dürdâne, Afife, Mahinur, Dürrişehvâr, Fahrünnisa, Nurünnisa, Mehpâre bg. Halkın türküsüne, koşuğuna, müziğine giren insan adıyla kimlik belgesinde yazılı ad değişmiyor. Yaşamda kullanılan türküde, müzikte de geçerlidir. Halkın bütün yaratma ürünlerinde yaşamla bütünleşme vardır. Onun gülmesi, güldürmecesi de bu bütünlükten doğuyor. Öteki Saray yöresinde bu bütünlük yoktur, düşünülenle yaşanan, çalgıyla söylenenle gerçekte olan başka başkadır. Bu nedenle bütünlük olmayan yerde gülmeyi eylemleştiren olanak da beslenecek özü bulamıyor.

"Şeriat"ın bütün yasaklamalarına karşın Anadolu kadını, belli günlerde çalgı eşliğinde oynar, eğlenir. Bu yasağa Saray yörelerinde de uyulmadığı kimi Saray kadınlarının çalgı çalmalarından anlaşılıyor. Nitekim elimizde bu konu ile ilgili şöyle bir fetva vardır: "Bir hâtun sâzende olup, kimi kendinin ve kimi âharın cariyelerine saz ta'lim eylese, kimse ile kavgası olmasa,

mücerred ta'lim etmekle mahallesi halkı mezbureyi mahalleden ihrâca kaadir olur mu?

ELCEVAB: Şer'le kaadirdirler."[1]

Bu yargının (fetvanın) anlamı şudur: "Çalgı çalmayı bilen bir kadın, kimi kendisinin, kimi başkalarının câriyelerine çalgı çalmayı öğretmeye koyulsa, kimse ile döğüşü çekişi de olmasa, yalnız başına çalgı öğretse, mahalle halkı bu adı geçen çalgıcı kadını mahalleden kovabilirler mi?

Karşılık: Din yasası gereğince kovabilirler."

Bu bölümde ele alınan "oyun" sözcüğünden anlaşılan çalgılı, türkülü, "danslı" oyunlardır. Yalnız gülmek için düzenlenen "gölge oyunu", güldürü (komedi) türünden olup "tiyatro"nun ilkel örneği sayılan eğlence oyunları, daha sonra, başka bir bölümde sözkonusu edilecektir.

1. Bk. *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 202.

BİLMECELER

Halk yaratmaları arasında gülme öğesi olan bir ürün türü de *bilmecelerdir*. Çokluk özel toplantılarda, karşılıklı olarak, söylenen bu bilmeceler somut birer gülme aracı, eğlenme gerecidir. Uzun kış geceleri düzenlenen aile toplantılarının diri birer ürünü olan bilmecelerde halkın yaratıcı gücünü görmemek, onun eğlenme konusundaki ince buluşlarını sezmemek elde değildir.

Bu bilmecelerin de yöreden yöreye değiştiği, ağız, söyleyiş özellikleri yanında anlam başkalıkları taşıdığı görülür. Birçok halkbilgisi ürünleri gibi bilmecelerin de kimlerce türetildiği bilinmez. Bir kişi türetip ortaya atınca, bilmece ondan kopar, onunla ilgisini keser, bütün toplumun ortak ürünü oluverir. Bütün bilmecelerde ortak olan öz bir soru niteliği taşımaktır. Ortaya atılan bilmece bir soru biçimindedir, bunun ne anlama geldiğini bilmeceyi çözümleyenin vereceği karşılık belirler. Örgüsü kapalı bir yapıdır bilmece. Karşısındakinin anlayış gücünü (zekâsını) sınava çeken bir özelliği vardır.

Bir kuşum var
Guduğundan yumurtlar

biçiminde düzenlenen bilmece "tüfek" ya da "tabanca" anlamındadır. Onda geçen "guduk" sözcüğünden Karadeniz kıyılarında türetilmiş olduğu anlaşılıyor. "Guduk" bu yöre insanının dilinde "gaga", "burun" karşılığıdır. Bilmecelerde geçen böyle sözcüklerden nereli olduklarını anlama olanağı vardır. Öteki dil varlık-

ları gibi bilmeceler de yörenin ağız özelliklerini yansıtır yapıdadır.

Bilmecenin tek amacı eğlenmek, güzel güzel, tatlı tatlı söyleşmek, birbirinin anlayışgücünü sınava çekmektir. Bu sınava çekmede yeni yeni bilmeceler türetme olanağı da belirir. Bakarsınız duyulmadık bir bilmece çıkar ortaya. Bu tür bilmece türetiminde örnek alınan bir başka bilmece olduğu gibi bir doğa varlığının özelliği, bir olayın niteliği de olabilir. Bu durum bilmecenin yapısı, doğuşu ile ilgili olduğundan burada üzerinde durmanın gereği yoktur[1].

Bilmecelerin en belirgin özelliği yüzde yüz "yerli" olmalarıdır. Bütün yazın, düşünce ürünlerinde bir aktarma bulunabilir, bilmecelerde ise böyle bir durum, açık bir dış etki olmaz. Bilmecelerde geçen bütün öğeler yöre insanının yaşamında yeri olan varlıklardır.

Amcam gelir bize bize
Çanakları dize dize

İnsan ayağı, "ayak" karşılığı söylenen bu bilmecede dış etki aramanın ne yeri var, ne de gereği.

Altı süttür içerim
Üstü çayır biçerim
Ortası cennet

"Koyun" anlamında söylenen bu bilmecede bütün öğelerin doğal olduğu görülür. Bilmecede yeralan üçüncü dizenin pek de gereği yok gibi. Bunun sonradan bir ekleme olduğu belli. İlk iki dize bilmeceyi bütünlüğe ulaştırıyor. Söyleyen, karşısındakini daha derince düşündürmek ya da biraz şaşırtmak istemiş izlemini uyandırıyor.

Ak sakallı dervişler
Bizim köye gelmişler
Biraz horon oynamışlar
Sonra dönüp gitmişler

1. Bilmecelerle ilgili ayrıntıla bilgi için bk. İ. Zeki Eyuboğlu, *Anadolu İnançları*, 1974, İstanbul, s. 235'den sonra.

İnce bir koşuk izlenimi uyandıran bu bilmecede sorulanın karşılığı "kar"dır. Bu bilmecede geçen "horon" sözü de bunun bir Karadeniz işi olduğunu gösteriyor. Anadolu'nun başka yörelerinde "horon" denen oyun türü yoktur.

Biz biz idik biz idik
Yüz bir tane kız idik
Gece oldu dizildik
Sabah oldu silindik

"Yıldız" anlamının gizlendiği bu bilmecede de bir koşuk izlenimi vardır. İşte Anadolu bilmecelerinin özelliklerinden biri de budur: Şiirleşme. Anadolu insanı gibi şiire düşkün az bulunur yeryüzünde. Bütün duygularını, düşüncelerini, özlemlerini, öfkesini, hıncını, şiirle dile getirmeyi çok mu çok sever Anadolu insanı. Sayısız bilmece üretmesinin nedenlerinden biri de bu özelliği olsa gerek.

Bilmecelerde Alevi-Sünnî anlayışı gibi ikiye bölünme olayını saptamayı gerektiren bir neden bulamayız. Bütün halk yazını ürünlerinde açıkça karşımıza çıkan bu ikiye ayrılma, bu inanç uyuşmazlığı nedense bilmecelerde silinir gider. Ancak şurası kesinlikle biliniyor ki din adamları bu tür eğlenceleri sevmez. Oysa bilmecelerin söylenip eğlenildiği toplantılarda sazlı, sözlü oyunların da oynandığı gerçektir. Kadınların çalgı çalıp oynamalarının yasaklandığını, böyle bir kadının oturduğu yöreden kovulmasının bile gerekli sayıldığını bir önceki bölümde gördük.

İslam dini eğlenmeyi değil, tapınmayı, boyuna tanrı'nın adını anmayı, yalvarıp yakarmayı buyurur. Bu buyruğa göre de bilmece söyleyip eğlenmek yasak olmasa, suç sayılmasa bile yakışıksız, iğrenç sayılır.

Bilmecelerin sürekli olarak türetildiği onlarda geçen kimi sözcüklerden anlaşılmaktadır:

Bize bir misafir geldi
Yeşil mantolu siyah düğmeli
Kırmızı entarili

Bu bilmecede geçen "manto" sözünden, onun, yeni olduğu anlaşılıyor. "Manto" sözcüğü Türkçeye Tanzimat döneminden sonra girmiş, halk arasında ise Cumhuriyet döneminde yayılmaya başlamıştır.

Lâstik gibi uzanır
Bırakınca kıvranır.

"Yay" karşılığı olan bu bilmecede görülen "lâstik" sözü Türkçeye yakın dönemlerde girdiğine göre bu da yenidir.

Bu örnekler bir gülme aracı olan bilmecenin kimi halkbilgisi varlıkları gibi belli bir çağda durmadığını, günün olayları içinde, boyuna türetildiğini, Anadolu insanının bu alanda da yaratıcı gücünü sürdürdüğünü kanıtlar.

DİVAN ŞİİRİNDE GÜLMECE-YERGİ

Pek dar bir yörede kalmasına, belli bir toplum kesiminin anlayabileceği bir dilde ortaya konmasına, karşın güldürmeyi alayla, yergiyle karıştırıp kaynaştıran bir yazın türü vardır. Genellikle "Divan Yazını" diye adlandırılan bu yaratma ortamının ürünü olan bu tür doğuşundan bırakılışına değin halk düzeyinde yayılma, benimsenme olanağı bulamamış, yalnız Arapça-Farsça karışımı bir yazın dili kullanan kimselerin oluşturdukları yörede kalmıştır. Türk yazınında "hicv-hiciv" adıyla anılan bu türün ilk yaratıcıları Peygamber Muhammed'in yaşadığı dönemlerde, bir bakıma ondan da epey önce "Cahiliye" çağında yetişmiş Arap ozanlarıdır. Daha sonra İran'a, Selçuklular, Osmanlılar döneminde de Anadolu'ya "Divan Yazını"na girmiştir. Osmanlı yazınında önemli bir yer tutan bu türün gerek dili, gerek işlediği konular bakımından bir aktarma, Arap-İran yazınına öykünme ürünü olduğu açıktır. Türk yazınında en ünlü örneği *Şeyhî* (öl.1431)nin *Harnâme* adlı yapıtı sayılan bu tür, sonraları halk yazınına da girmiş, ancak dili, niteliği büsbütün değişmiş, yerli denebilecek bir özellik kazanmıştır.

Bir eşek varimiş zaîf-ü nizâr
Yük elinden katî şikeste vü zâr
Gâh odunda vü gâh suda idi
Dün-ü gün kahrile kasvedde idi

dizeleriyle başlayan bu şiir çağının kötülüklerini, bozuklukları-

nı, can güvenliğinin kalmadığını, geziye çıkma olanağının ortadan kalktığını, ülkede bir soygunun, bir vurgunun alıp yürüdüğünü konu edinir. Bu uzun şiiri yazmasını da bir gezide, ozanın, soyulmasına bağlarlar. Ozan başından geçen olayı, çektiği acıyı, üzüntüyü binektaşı yaparak çağının yönetimini yergiye girişir. Tarih, Şeyhî'nin söylediklerinin yerinde, doğru olduğunu, toplum düzeninin bozukluğunu bize somut belgelerle gösterir. Ancak ozanın dili, söyleyiş biçimi bu yerginin geniş bir alana yayılmasını, halkça duyulmasını önlemiştir. Bu nedenle bir güldürme aracı olarak çok dar bir alanda kalmıştır.

Şeyhî'den sonra gene onun diliyle, onun kullandığı kavramlarla sayısız yerici, alaycı şiirler yazılmış, yapıtlar ortaya konmuştur. Ancak onların da başarı alanı pek geniş olamamış, halk kesiminde yaygın bir ilgi uyandırmamıştır. Bunun nedeni yalnız dil değildir. Ozanın bulunduğu yaşama ortamı halka kapalıdır. "Harnâme"de otlakta otlayan büyük boynuzlu, besili öküzler görüp imrenen eşek, onların yanına sokulur, bakar, sonra bilge bir kişiye, bu boynuzların, bu parlak taçların neden böyle olduğunu sorar. Aldığı karşılık eşeğin gözünü açar:

Dün-ü gün arpa buğday işlerler
Aynı otlayub anı dişlerler
Çün bular oldı ol azize sebeb
Verdi ol izzeti bunlara Çalab

öküzler arpa, buğday yerler, otlarlar. Tanrı onlara bu bolluğu bağışladığından böyle ay gibi, yay gibi boynuzları, etli, besili gövdeleri vardır. Eşek bunu duyunca bir köylünün buğday tarlasına girer, tarlanın altını üstüne getirir, otlar, yatar yuvarlanır. Köylü eşeğin buğday tarlasını o duruma getirdiğini görünce, bıçakla eşeğin kulaklarını, kuyruğunu keser:

Bıçağın çekdi kodı ayruğunı
Kesdi kulağını vü kuyruğunı
Kaçar eşek acıyarak canı
Dökülür yaşı yerine kanı

Kulağı, kuyruğu kesilen eşek inleye inleye şöyle der:

Bâtıl isteyüb hakdan ayrıldım
Boynuz umdum kulakdan ayrıldım

Şeyhî'nin bu yapıtında gülmece öğesi az değil, ancak işleniş biçimi, söyleniş düzeni geniş bir alana yayılmasına engeldir. Ele aldığı konu da pek yeni değildir. Öküz, eşek, karga, it bg. hayvanların gülmece öğesi olarak kullanılışı *Aisopos*'a değin gider.

"Divan Yazını"nın sürdürdüğü bu yergi, alaya alma geleneği biraz da kişisel duygulara dayanıyordu. Ozan çağının kötülüklerini, bozuklukları yererken olaylara kendi çıkar açısından bakıyordu. *Şeyhî* yolda soyulmasa "*Harnâme*"yi, *Fuzûlî* kendisine verilen aylığı alsa ünlü "*Şikâyetnâme*"yi yazmayacaktı besbelli. Divan ozanı övgüler sunduğu kapılardan sağladığı gelir kesilince çığlığı basar, açlıktan, değerbilmezlikten, düzenin bozukluğundan, yolsuzluklardan yakınır durur. Bu durumu belgelemek düşüncesiyle XVI. yüzyılın ünlü ozanı *Bâkî*'nin *Kanuni*'den bir çıkar sağlamak amacıyla yazdığı övgüden bir bölümü örnek diye alalım:

Arsa-i bahre girüb cevherimiz arz itdük
Tîğ-veş her birimiz kaldı velî hep üryân
Zillet-ü mihnet ile şimdi temâm üç yıldır
Yaturuz zâviye-i hûcerde bî-nâm-ü nişân
İrdiler pâye-i a'lâya serâser emsâl
Buldular rütbe-i a'lâyi cemî-i akrân

övgünün bütünü, Sultana övgüden sonra iş istemek, gelir sağlamak, bir yere kapılanmak için yalvarıp yakarmakla doludur. Bâkî, üç yıldır boştayız, bütün arkadaşlar büyük görevler aldı, işlerini yoluna koydular, biz umduğumuzu bulamadık, acız, çıplağız, yoksuluz, elimizden tutanımız, değerimizi bilenimiz yok... gibi acındırıcı sözlerle durumunu anlatıp durur.

Divan ozanları Padişahlara, paşalara, büyük görevlerde bulunan kimselere *kaside* (övgü) sunarak çıkar sağlamayı iş edinmiş kimselerdi. Onların bu yolladıkları çıkara da *caize* denirdi. Bu sözcüğün gerçek anlamı *azık, yol yiyeceği, bağış* bg. dir. Bütün "Divan"larda bu tür gelir sağlamayı konu edinmiş övgüler (kasi-

deler) vardır. "Divan"ın ilk bölümüne bunu koymak bir gelenek niteliğindedir.

Kanûnî Süleyman'a bir övgü sunan *Fuzûlî* buna karşılık önemli bir çıkar sağlama yolu bulur. Ancak gerekli işlemler bir türlü bitirilemez, yasal yollardan alınması gereken aylığı alamaz. Bunun üzerine: "Selâm virdüm ruşvet değildür diyu almadılar, hüküm gösterdüm faidesüzdür diyu miltefit olmadılar" diye başlayan ünlü yakınmalığı yazmış, çağının yasal kurumlarını yerin dibine sokmuş, yolsuzlukla, soygunla, vurgunla, hırsızlıkla, "rüşvet"le bg. suçlamıştır. Tanrı'nın selâmını bile "rüşvet" olmadığı için almayan yasal görevliler için söylenebilecek en ağır, en acı sözlerdir bunlar. Ancak bunlar kamu yararına değil de kendi özel çıkarınadır.

Saray çevresinde toplanan bütün ozanların, yazarların genel tutumu böyledir. Padişah, paşalar, büyük görevliler, varlıklılar tavandan tabana doğru aşama aşama dizilir, bütün bunlara Divan ozanlarınca, belli bir dille, belli bir söyleyişle övgüler sunulur, isteklerde bulunulur.

Bu tür övgülerde, yergilerde güldürücü öğeden çok acındırıcı, iç sızlatıcı özellikler görülür. Varlıklı çevreler, Osmanlı kentsoyluları bunları severek okur, gülüp eğlenebilir. Ancak *taşra* denilen başkent dışında bu yazın ürünlerinin adını bile duymayanların sayısı sanıldığından da çoktur.

Divan ozanı, gene özel, kişisel bir olay yüzünden kızdığını, sevmediğini yerer, onunla ilgili hicviye (yergi) denilen yerin dibine batırıcı şiirler düzenler. Bunların da dili, söyleniş biçimi toplumun büyük bir kesimine yabancıdır. Yergide güldürücü, eğlendirici öz vardır, ancak yazıldığı dil bunun geniş bir düzeye yayılmasına engeldir. Divan yazını'nda gülmeyi, güldürmeyi amaç edinerek yazıldığı söylenen bir şiir türü daha vardır ki ona "hezl", çoğul olarak "hezliyat" adı verilir. Amacı gülüp güldürme olmasına karşılık bu türde de incelikten çok ağır, söylenmesi utandırıcı sözler çok kullanılır. Bu türün en seçkin örneklerini verdikleri söylenen *Hevâyî* ile *Sürûrî* vardır. Yer yer güldürücü olan şiirlerinde, genellikle, kolay söylenemeyecek sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülür. Batı'da "*Satyr*" denen türdeki inceli-

ği, derinliği, özlülüğü bunlarda bulamayız. Bu tür şiirlerin de eskilere giden bir geleneği vardır. Duruma göre kimi yerde "letayif", kimi yerde "hezliyat" denen bu tür için *Zâtî* (öl.1546) den bir örnek verelim:

"Mevlânâ Keşfî evvel evlendükde bu fakîr-ü hakîre buluşup evlülükden ziyâde şikâyet eyledi. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, bu evlülük ne güç olurmış, bağrumuzı karardup bilümüz bükdi. Bu sözi işidicek ihtiyârum kalmadı, bedîhaten bu beyti didüm Beyit:

Karardup bağrunı bükmiş bilüni evlülük Keşfî
Görenler benzedür sini iki boynuzlı bir yaya"[1]

Divan ozanı *Emrî* (öl.1575) bir türlü geçinemediği *Bâkî*'yi aralarında geçen bir olaydan dolayı alaya alır, yerer. Çağında "Karga Bâkî" diye anılmasından yararlanarak şu dörtlüğü söyler:

Alaca karga gibi dil bilürsün
Karataguk gibi bülbül olursun
Yiyicek Emrî'nin ağacın amma
Ağustos büceği gibi solırsun

Bu dörtlükte ağır sayılabilecek iki sözcük vardır: "ağaç", "solumak". Ozan bu sözcükleri bir oyun yaparak kullanmış

Taşlıcalı Yahya Beğ (öl.1582) çağdaşı *Hayâlî Beğ*'i (öl.1557) yermek için şu dörtlüğü düzenlemiş.

Bana olaydı Hayalî'ye olan rağbetler
Hak bilür sihr-i halâl eyler idüm şi'r-i teri
Ben şecaat kılıcıyam o işıklar nacağı (bulucu)
Ben savaş güni cerîyem o hemen cerde ceri

Bu dizelerde Yahya'nın çağdaşını kıskanıp yerdiği açıkça anlaşılıyor. "*Hayalî* gibi ilgi görsem eşsiz şiirler yazardım, ben bir yiğitlik kılıcıyım, o bir Bektaşi baltasıdır, ben savaş günü korkusuzum, o ise öteberi toplamakta, dilenmekte yiğittir."

Buna karşı *Hayalî Beğ*'in de şunu söylediği bildirilir:

1. Mehmed Çavuşoğlu, *Zâtî'nin Letâyifi*, 1970, s. 4.

Cefâ taşın ne gam atsa Hayâlî sana alçaklar
Belâgat mîvesin hâsıl iden nahl-i hünersin sen

Yergiye karşı eşit ağırlıkta yergi söylenmiş. "Üzülme alçakların seni taşlamasına, sen güzel yemişi veren bir beceri (s. 137) ağacısın". Divan ozanının tutumunu, şiir anlayışını, yergi (hiciv) beğenisini seven kimselerce bunlar birer gülmece öğesi öğesidir...

Bağdatlı Ruhî (öl.1605) Divan yazınında, özellikle, "yuf" diye biten şiiriyle ün salmıştır. Çağının bozuk düzenini, vurgunlarını, soygunlarını konu edinen bu şiirde ozan bütün coşkusu ile saldırıya geçer. Ancak birdenbire olaylardan sıyrılır soyut bir ortama yükselir, somut olmaktan çıkar:

Yuf hârina dehrin gül-ü gülzârına hem yuf
Ağyarına yuf yâr-ı cefâkârına hem yuf

diyerek yeryüzünün gülüne de, dikenine de, gülbahçesine de, tanıdıklara da, yabancılara da yuf, çeker.

XVI. yüzyıl ozanlarından *Bâkî* yukarda adı geçen çağdaşı *Emrî*'yi alaya alarak, gülüp güldürmek için şu dörtlüğü söylemiş:

Kaldı bucakda eskidi Divan'ın Emriyâ
Söz yok eğerçi bîdel-ü bînazîrdür
Anı Delü Musannif'e bağışla sen hemân
Varsun g...nü silsün o da bir fakîrdür

Bu dizelerde, daha öncekiler gibi, gülme öğesinin ağır sözcüklerde yoğunlaştığı görülür. İşte Divan yazınında gülme, güldürme, eğlenme, alaya alma, kınama, yerme bg. gülmeye yönelik davranışları konu edinen yazın ürünlerinin genel niteliği böyledir. Bu neden böyledir? Neden Divan yazınında bunca inceliğe, derin sözcük oyunlarına, düşkurmalara, geniş düşgücüne karşın yergi, gülmece böyle ağır, kolayca söylenilemeyen sözcüklerle örülür? Bu soruların karşılığını bulmak için İran şiirinin tuttuğu yolu bilmek gerekir. O şiirde de genellikle bir söyleyiş biçimi vardır.

Bâkî'nin çağdaşı sayılabilecek olan ozan *Veysî* (1561-1628)

yaşadığı dönemin yolsuzluklarından, soygunlarından yakınırken şu dizeleri yazmıştır:

Cihanda hırsız-ü yankisiciler kîmdür dirsek
Asesbaşı'yla Subaşı anı tahkîk bilün billâh
Bunulardan dahi zâlimdür efendim kazaskerler
Cihana şimdi rüşvetle harâbe virdiler billâh

toplumun düzenini, can güvenliğini sağlamakla görevli *Subaşı, Asesbaşı* gibi kişiler, en büyük yargı görevini yüklenen *kazaskerler* çalıyor, karşılıksız iş görmüyor. Ozan gülmece öğesini yergiyle birleştirerek içini döküyor, tarih belgelerinden öğrendiğimiz bir gerçeği söylüyor.

Mantıkî Ahmed (öl.1635) çağın ünlü valisi *Öküz Mehmed Paya*'yı şöyle alaya alıp yerer:

Şam'da bilmediler kıymetimi
Hicret etdim Halebüşşehbaye
Harların çifte-i iz'acından
İltica eyledim Öküz Paşa'ya

eşeklerin tedirgin edici çiftelerinden "Öküz Paşa"ya sığındım derken düşündüğü yalnız yermek, küçüksemek olsa gerek.

Divan yazınının bu kapalı çevrede kalması yalnız dili, düşüncesi, işlediği konu yüzünden değildir. Gerçek neden; benimsenen gelenek, örnek alınan Anadolu düşüncesine yabancı uygarlıktır, yaşama koşullarıdır. Bu geleneğin kaynağı Arap şiiridir. Yergide, alayda en güçlü örnekleri verdikleri söylenen VIII. yüzyıl ozanlarından *Beşşar bin Burd, Ebu Nuvas,* onlardan esinlenen İran ozanları Divan ozanlarının öykünmekle övündükleri kimselerdir. Arap-İran dillerini öğrenmek, onlardan örnekler almak Divan ozanı için bir gerekim sayılırdı. Başka türlü şiirde başarı sağlama olanağı yoktu. Nitekim *Sünbülzade Vehbi* ünlü "Sühan Kasidesi"nde:

Fârisi vü arabîden iki şehbâl gerek
Tâ ki pervâz-i bülend eyleye anka-yi sühân

dizeleriyle "şiirin yükseklere uçabilmesi için Farsçadan, Arapçadan iki kanat takması gerekir" diyerek bu görüşü açıklıyor.

Divan yazınında gülme, güldürme olayı yaşamla bağlantılı değildir. Onun özü gereği soyut bir nitelik taşır. Gülünecek konuyu ozan kendi düşünce evreninden, birtakım kavram oyunları yaparak oluşturmaya çalışır. Bu Arap-İran yazını geleneğine uymanın, onu izlemenin doğal sonucudur. Yaşamla bağlantılı gibi görünen, "letayif", "hezliyat" adı altında toplanan güldürücü ürünlerin özünde de belli bir kimseyi, bir tanıdığı, bir yakını yerme, küçük düşürme, alaya alma eğilimi ağır basar. *Zâtî*, *Bâkî* gibi ozanlarda görüldüğü gibi. Aınaç güldürme, güldürmeceden çok *Keşfî, Emrî* adlı kimseleri yermektir. Oysa *Aisopos, Nasreddin Hoca, Bektaşi* örneklerinde belli bir kimseyi yerme sözkonusu değil, toplumda belli bir kesimin tutumu, bir yaşama biçimi, bir inanç geleneği ele alınıp işlenmektedir. Divan ozanının "letayif"ini, "hezliyat"ını konu edinilen kişilerin bulundukları bir toplulukta okuyup söyleme olanağı azdır, buna karşılık Bektaşi, Nasreddin Hoca güldürmecelerini bütün toplantılarda anlatıp gülme olanağı vardır. Divan geleneğinde yerme belli kavramlarla yapılıyor. Bu kavramlarda sövme, genellikle söylenmesi utandırıcı, sıkıntı verici bir nitelik vardır, işlenen konu çokluk "cinsel ilişki"ye değgindir. Bu nedenle de söylenmesi biraz çekingenlik, sıkılganlık yaratır. Divan yazını dışında kalan güldürmecelerde ise böyle bir özellik görülmüyor pek. Bu konuyu daha somut bir nitelikte ortaya koymak için karşılaştırmalı birer örnek verelim:

"Hadımın biri bir tapınağa gidip kurbancı toyun (rahip)u görmüş: Benim için bir kurban kes de tanrı bana bir evlât versin, demiş. Toyun: İşin içinde madem ki kurban var, dua edeyim, edeyim ama sen erkeğe benzemiyorsun ki, demiş." *(Aisopos).*

"Hoca'ya:

- Karın ev ev gezip sürtüklük yapıyor, demişler. Biraz mukayyet ol kendisine.

Rahmetli:

- Olur, demiş, rastlarsam söylerim." (Nasreddin Hoca).

***

"Kahvede, ahlâk bozukluğundan söz ediliyor, bu gidişle dünyanın altının üstüne geleceği söyleniyordu.

Bekteşi'ye de düşüncesini sordular. Esneyerek:
- Belli olmaz, dedi, ola ki altı üstünden iyi çıkar." *(Bektaşi)*

***

"- Ola Temel, habu çirkin kariyla niye evlendun?
- Goruniși çirkin ama, içi çok temiz, huyu cuzeldur.
- Oyleysa tersyuz et onu." *(Karadeniz Fikraları).*

***

"Amasiyyelü bir şa'ire var idi, Mihri Hatun dirlerdi, İstanbul'da olurdı, karımış gitmiş ere varınamışdı, bâkire idi. Paşa Çelebi dirler bir aziz var idi, Eba Eyyub-i Ensâri medresesinün müderrisi idi, bir gün Mihri Hâtuni istemiş ki ala, hâtun idine. Ol dahi kayil olmamış. Ben dahi işitdüm, bu kıt'ayı didüm Kıt'a:

İşitdük istemiş Mihriyi Paşa
O pîre kendüyi râm eylesün mi
O miskin bunca yıl oruc tutuptur
Eşek s....iyle bayram eylesün mi

Bu kıt'ayı işidüp, Mihri Hatun merhume ziyâde safa sürüp, nolaydı bu kıt'ayı ben dimiş olaydum, dimiş." *(Zâtî'nin Letayifi'nden).*

Yukarıya alınan beş güldürmecenin aşağı yukarı konuları birbirine yakın, yorumları da öyle. Oysa ilgiyle bakınca, aralarında büyük bir söyleyiş ayrılığının bulunmasına karşılık, ilk dördünde insanı tedirgin etmeyen, katkısız bir güldürme özünün bulunduğu, beşincinin, Divan ozanınınkinde ise söyleyiş biçiminin, konuyu bęlli bir yere getirerek gülme öğesini kabalaştırma eğiliminde olduğu görülür. Bu örnekleri verirken Divan ozanını kötülemek için özel bir seçim yapılmamış, öyle bir yola gidilmemiştir. Yalnız konuların elden geldikçe eş olmasına, belli bir yerde yoğunlaşmasına ilgi gösterilmiştir. İlk dört örnek, genellikle, toplumun bütün kesimlerinde söylenen, söylenebilen, duyulan düşünce ürünlerindendir. Divan ozanından alınan örnek ise toplumun belli bir kesiminde, başkent İstanbul'da, Osmanlı toplumunun seçkinlerinin toplandıkları yerde söylenmiştir. Bu

örnekler kimlerin neye, ne biçim güldüklerini açıkça göstermekte, toplum kesitleri arasında görülen olaylara bakış ayrılığını gözler önüne sermektedir.

Konunun daha kolay aydınlanması için, olaylara başka bir açıdan bakalım: Divan ozanları, yazarları belli bir eğitim, öğrenim aşamasından geçmiş, okumuş, çağının geçerlik taşıyan bilimlerini az çok öğrenmiş kimselerdir. Çoğu Arapça, Farsça bilir. O dillerde yazılmış yazın ürünlerini okuyabilir. Ancak gülmecede, yergide bilgi yeterli değildir boyuna. "Gülmece ve yergi, edebiyat türleri arasında, başarılması ayrı koşullara bağlı, ayrı nitelik taşıyan ince bir sanattır. Her şeyden önce, gülmece yazarı, çevresine alaycı bir açıdan bakacak karakterde olmalı, karşılaştığı olaylarda ilişilecek sivri ve çukur noktalar bulan anlayış keskinliğinde, kavrayış üstünlüğüne sahip bulunmalı, yakaladıklarını ustaca anlatabilmelidir. İçtenlik ve sanat kaygısı, onda aranacak başlıca nitelikler arasındadır.... Gülmece ile yergi arasında, nicelikten çok nitelik ayırımı vardır. Gülmecede amaç şaka ve alaydır... Yergi bu sınırları aşar, başka nitelikte görülür. Daha çok kişileri amaç tutan yergide, deyiş sertleşip keskinleşir. Yalnız dokunmakla kalmaz, yerine göre tırmalar, yaralar, sataşır, saldırır... Ancak sövmede bile bir incelik bulunabilir... Divan edebiyatında (ki) gülmece ve alay değil, rahatsız edici kaba bir taşlama ve sataşmadır... Hecv (yergi) ise... çoğunlukla yerme değil, saldırma, ağız dolusu sövmedir. Bu yoldan hiçbir ölçü ve sınır tanınmaz. Sövme ne denli ağır olursa, hecv o oranda etkili sayılır. Birçok usta şairler, kalemlerini bu çirkefe bulaştırmaktan çekinmemişlerdir. Nef'i'nin babasını yerme ile başlayan *Siham-ı Kazası, Bahai-i Küfrî, Havaî, Tıflî, Tarzî* ve *Sururî*'nin divanları, açık saçık (müstehcen) manzumelerle (koşuklarla) doludur... Hepsi de din adamı kılığını taşıyan ve ağır başlı olması gereken bu sarıklı, cübbeli, bıyıklı, sakallı, evli barklı, çoğu yüksek aşamalara ulaşmış kişilerin, bugün bir tulumbacının bile çekinmeden söyleyemeyeceği bu 'müstehcen' sözleri nasıl olup da kalemlerinin ucuna getirebildiklerine şaşmamak elde değildir. Öyle kıt'alar vardır ki, dört mısra içinde bütün bir ailenin şerefi ve namusu ayaklar altına alınmıştır... Bunun nedenini top-

lum hayatının kısırlığında ve özelliğinde aramak gerekir. Toplumda kadının yeri olmaması, erkekleri zevklerinde ve eğlencelerinde yalnız ve başbaşa bırakmış, kendi aralarında toplanıp şakalaşan erkekler, yanlarında çekinebilecekleri kadın olmadığı için, kaba saba konuşmayı, karşılıklı sataşmayı, bu yolda yazılanları okumayı görenek haline getirmişlerdir. Kadınlar, okuyup yazma bilmedikleri için, bunları görüp okuyacak durumda değillerdir."[1]

Divan yazını alanında, günümüzde, en yetkili kişilerden birinin bir incelemesinden aktarılan bu açıklamaya eklenecek bir sözümüz yoktur. Bir yazın ürününün ortaya çıkışında ozanların, yazarların bulundukları çevrenin ne denli önemli olduğu kolayca anlaşılıyor. Yazın ürünlerinin anlaşılması, açıklanması toplumdan ayrı kalmış, ona önem vermeyen, bir anlayışla, bir yöntemle yapılamaz. Divan ozanının, bütün ölçülerin dışına çıkan, toplum içinde geçerli olan saygı kurallarını tanımaması, ağzına geldiği gibi konuşup yazması yaşanan toplum düzeniyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Buna bir de kullanılan, şu kolay anlaşılmayan dili eklersek, sorun biraz daha aydınlığa kavuşur. Kişi kendini gizleme, bütün toplum yüzeyine çıkmama olanağını bulunca, kendini alabildiğine bağımsız, bütün kurallardan boşalmış sayıp özünü ortaya koyar. Yazın ürününün anlaşılmasında bu tutumun etkisi, katkısı büyüktür.

Divan yazınında gülmece, yergi, güldürmece ürünlerini incelerken toplumu oluşturan öğeleri öne almamızın, yazın yaratmalarına böyle bir görüş açısından bakmamızın nedeni budur. Daha önce de söylendiği gibi, amaç Divan yazınını kötülemek, ozanlarını, yazarlarını yermek değildir. Onların yaşadıkları ortamda, hangi düşünme koşulları altında, hangi nedenlerle gülmeceye, yergiye yöneldiklerini, bu iki türlü yazın ürününden ne anladıklarını gözler önüne sermektir.

Anadolu insanının yaşama anlayışı ile benimsediği tutum Divan geleneğinin dışında kaldığından, bu ayrılık, bütün kurumlarda kendini gösterir. Toplum yapısı gereği olan bu durum

1. Agâh Sırrı Levend, Divan Edebiyatında Gülmece ve Yergi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, *Belleten*, 1970, s. 37-40.

belli kesimlerin düşünme doğrultusunu yansıtır. Yüksek, varlıklı bir kesimin ağzını kullanan, beğencini dile getiren Divan yazınının geniş bir alana yayılamaması yalnız dilinin karmaşıklığından, yapmacıklığından dolayı değildir. Dil önemli bir etkendir, ancak tek neden değildir. Dille gelen düşüncenin, evrene bakışın, inanç varlıklarının da etkinliği besbellidir. Osmanlı toplumunun bu mutlu azınlık kesimi olaylara tavandan bakmaya alışmış, tavandan tabana inmeyi değil de tavandan başka bir tavana sıçramayı iş edinmiş bir topluluktur. Arada bir yaşamla ilgili olaylara değinilirse de bu sürekli olmayıp geçicidir. Doğal olaylar, gerçek olgular tavanda oluşan soyut düşünce ürünlerinin bir yansıtma, aktarma aracı olmaktan öteye geçemez. Bu nedenle Divan yazınında Arap, Acem örneği sövgü, yergi, övgü bulunur da *Nasreddin Hoca, Bektaşi* güldürmeceleri türünden örnekler bulunmaz. Divan yazınından, onun geleneğini sürdürenlerden alınan örneklerin özünde yergi, alay öğesinin, sövmenin ağır bastığı açıkça görülüyor. Bu konuda ortaya konan bütün ürünlerin belli yazarları vardır da halkın dilinde beslenip gelişmiş, yöreye göre biçimlenmiş örnekleri yoktur.

Divan yazını, güldürmecesi, alayı, eğlencesi, müziği, düzyasısı, yergisi, övgüsü, sevgisi, beğenci, sevinci Osmanlı toplumunun belli bir kesiminin, mutlu azınlığın uygarlık ürünüdür. Bu ürün kendi içine dönük, dışa, geniş halk topluluğuna kapalı, kendi kendisiyle sınırlı bir bütündür. Onunla kendinden başka bir toplum varlığı ne açıklanabilir, ne anlaşılabilir. Bu kendi kendisiyle sınırlı mutlu azınlığın dini, inancı, toplum kurumları "şeriat" denen, kaynağını Arap düşüncesinde bulan kuruluşun denetimi altındadır. Onunla bağdaşmayan, onun gösterdiği doğrultuda gidemeyen bir toplumun, bir kurumun yaşama olanağı da birtakım kısıtlamalar altına alınmıştır, buna olanak denilebilirse. Bu yaşama anlayışı bir "ortaçağ" düzenidir. Halk denen geniş topluluk, kendi yaratma olanakları içinde, bu kısıtlı, sınırlı düzenin dışına çıkabildiği oranda ilerleme, gelişme gücü bulmuştur.

Divan şiirinde incelik, anlayış gücünün güzel, gerçekten bir yaratma değeri taşıyan buluşları yok mudur? Buna olumsuz bir

karşılık verilemez. Yüzlerce yıl, kapalı bir çevrede de olsa, kendi varlığını sürdürmüş, sayısız ürünler ortaya koymuş bir yazın türünde böyle ince, güzel yaratmalar vardır. Ancak bunlar kişiseldir, belli bir yörenin beğencini dile getiren, gene belli bir yörede yaşayanlar için söylenmiş izlenimini uyandıran yazın varlıklarıdır. Bu tür şiirler içinde, özellikle, bağnazlara karşı söylenenler ayrı bir değer taşır.

Mey men'ini eyleyüb şiâr ey vâiz
Dutdun reh-i ta'n-i-îşk-ı yâr ey vâiz
Terk-i mey ile mahbûb idüb cennet içün
Şerh eyle ki cennetde ne vâr ey vâiz

Fuzûlî bu dörtlüğünde içkiyi, güzel sevmeyi, sevip eğlenmeyi din adına yasaklayan kişiye: Boyuna içkiyi yasaklarsın, Güzel sevmeyi suçlama yolunu tutmuşsun, Cennet için güzeli, içkiyi bırakmamız için Söyle bakalım cennette ne vardır? diyor. Ünlü İran ozanı *Ömer Hayyâm*'ı (XI-XII.yy) andıran bu söyleyiş, bağnazlığa karşı bu alaycı tutum Divan şiirinin birçok ozanınca benimsenmiş, işlenmiştir. Sünnî bir kurumun başında bulunan *Şeyhulislâm Yahya* (XVII.yüzyıl) bile üstüne aldığı görev anlayışıyla bağdaşmayan açık yürekli, korkusuz bir tutumla bu koyu bağnazlığın karşısına çıkar:

Nâsuh ko biraz kâm alalım bezm-i cihândan
Ayâğımızı kesme bizim kûy-i muğândan
İyş eyleyelim bâde vü mahbûb ile dâim
Tâ bezm-i cihân vire nişân bâğ-ı cenândan

dörtlüğünde: "Ey din konusunda öğütler verip duran bırak bizi de şu dünyada mutlu olalım, meyhanecinin yolunu bize yasaklama, içelim sevgiliyle eğlenelim boyuna, bu dünya bize bir cennet olsun" demektedir.

Divan yazının bu tür ürünlerinde, çok ağır, yerici bir dille de olsa, kimi yergilerinde incelik görülür. Ancak, yukarda da belirtildiği gibi, bu kapalı bir yörede kalır, halk denen kalabalığın beğencine en küçük oranda bir katkıda bulunmaz, yarar sağlamaz.

Divan yazınının bu gülmece anlayışı çok değişik yönler gösterirse de öz bakımından öyle kalır. Daha sonra görüleceği üzre bu türlü gülmece, olayı, olduğu gibi almaktan değil de, gönül istediği gibi görmekten, doğmaktadır.

Divan yazınında, yergi türünün en güçlü ozanı sayılan *Nef'i* (XVII. yüzyıl) kızdığı kimseyi, çok ince bir söyleyişle, kendi türünde başarılı bir şiir deyişiyle, yerin dibine batırır. Ancak bu da toplumu değil yalnız kendini ilgilendirir:

Bize Tâhir Efendi kelb demiş
İltifatı bu sözde zâhirdir
Maliki mezhebim benim zîrâ
İ'tikadımca kelb tâhirdir

dediği törtlükte çok ince bir söz oyunu vardır. Arapça olan "tâhir" sözü "arınmış", "temiz" anlamına gelir. İslam dininde dört mezhebten biri olan "Maliki" inancına göre köpeğin içtiği su ile abdest alınır, köpek temizdir. Kendisine kelb (köpek) diyen *Tâhir Efendi*'yi böyle bir söz oyunu ile yeriyor, ona "köpek sensin" diyor.

Şeyhulislam Yahya Efendi (öl.1644) çağdaşı *Nef'i* için:

Şimdi hayli sühanveran içre
Nef'i mânendi var mı bir şâir
Sözleri seb'ai muallakadır
İmreilkays kendidir kâfir

dörtlüğünü söylemiş. Dörtlükte: "Günümüzde birçok ozan içinde *Nef'i* gibi yok, sözleri Arap şiirinin en seçkin örneklerinden olan *Yedi Aşkı* gibidir, kendi de bu şiirleri yazanların en büyüğü sayılan İmreilkays'dir, ancak ne yazık ki kâfirdir." *İmreilkays*, islam dininden önce yaşamış, puta tapıcı bir Arap ozanı olduğundan "kâfir" sayılır.

Çağdaşının bu dörtlüğüne *Nef'i*'nin verdiği karşılık:

Bize kâfir dimiş müfti efendi
Dutalım ben diyem ana müselman
Varıldıkta yarın dîvân-i Hak'ka
İkimiz de çıkarız anda yalan

gibi alaylı, ince bir dörtlük düzeninde yergidir. Ozan "müftü efendi bize kâfir demiş, ben ona müslüman desem bile yarın tanrı katına varınca ikimiz de yalancı çıkarız" diyor. Ancak bu inceliği Divan şiirinde çok az buluruz. Nitekim *Nef'i* günün birinde kızdığı, öfkelendiği *Şeyhulislâm Yahya Efendi*'yi şu dizelerce yerin dibine sokacaktır:

Kısmet diye Ekmekçi gibi zâlim-i dûnun
Çalmakla nice altının oldun mu sen ihya
Bir müfti-i islâma bu zillet yaraşır mı
Olsun sana lânet ulema kırması *Yahya*

bu dörtlükte Yahya Efendi; hırsızlıkla, bir soyguncunun altınlarını çalmakla, bir müftüye böyle alçaklık yakışmaz bg. demekle suçlanıp yeriliyor. Önceki dörtlüklerde ki incelik, gülmece öğesi bunda yok.

Tıflî (öl.1660) nedense *Nef'i*'yi yermede çağdaşlarından geri kalmaz şu dörtlüğünde:

Nef'i-yi rû-siyehin niydüğüni hep bildik
Kendi çingânedir amma babası Kürd-i pelîd
Şimdi bildirdi dahi Âl-i Resul'un buğzun
Ulemâ düşmeni hınzîr Yezid ibn-i Yezid

Nef'i'yi "kara yüzlü, çingene, babası kaba Kürt, Peygamber soyundan gelenlere, bilginlere düşman, domuz Yezid oğlu Yezid" diye niteleyip yeriyor. Bu dizelerde de, önceki gibi, gülmece öğesinin yerini ağır bir sövgü almış.

Divan yazınında sövgü-yergi-gülmece birbirine karışmış, birini ötekinden ayırma olanağı kalmamıştır. Verilen örneklerin, daha sonra da ele alınacağı gibi, gülmeceden çok uzaklaştığı, Divan yazınında gülmece denince böyle bir tür anlaşıldığı görülmektedir. Örneklerin çoğaltılması özü değiştirmez. *Nasreddin Hoca, Bektaşi* çevresinde toplanan, yoğunlaşan gülmece türü Divan yazınının dışında kalmış, Divan ozanları onların adlarını bile anmak istememiş, istemişse alay olsun diye öyle yapmış, verilen örneklerin içerdiği bir doğrultuda, beğenç geleneğini sürdürmüştür.

XVIII. yüzyıl sonları ile XIX.yüzyıl başlarında yaşayan, *Hu-*

ban-name (Güzeller Kitabı), *Zenan-Name* (Kadınlar Kitabı) gibi gülmeceli yapıtları olan Divan ozanı *Enderunlu Fazıl* (öl.1810) *Zenan-Name*'de bir annenin kızına verdiği öğütleri anlatırken:

Destgâh kurma alub eve taze bir uşak
Bez çözgücüde çözme kızım kimseye kuşak
Vay başına olursan eğer yüzü yumuşak
Eyler biri göbeğinin altını iki şak
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncıl ol

....

Kız kaç yanımda vızlama sivrisinek gibi
Fink vurma iki yanına kırmak köçek gibi
Yire geçer arından erin köstebek gibi
Ayak bağıyle sonra kalırsın eşek gibi
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol

....

Erlerle etme pencerelerden alış veriş
Dâdina gâhi yardım edib sen de gör ki iş
Yağ bağlasın yüreği ninenin karış karış
Tek dur küçükten evde oturmaklığa alış
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol

ozan, annesinin ağzından kıza öğüt verirken, eve genç bir delikanlı alıp tezgâh kurma, yüzü yumuşak olma, pencereden erkeklerle kırıştırma bg. sözler söylerken güldürücü bir etki bırakıyor okuyucuda ancak, bunun, bir derinliği yok. Şiirin ölçüyle sağlanan uyumu içinde sözleri sıralayıp geçiyor. Annenin bu öğüdüne öfkelenen kız başlıyor konuşmaya:

Sözün tutarsam ey bunamış ger yetişmeyim
Sen yat babamla her gece de ben sevişmeyim
Bir dahi ben de nâfile mukbahta pişmeyim
Bir bildiğime uğramayayım hiç alışmayım
On beş yaşında kendime bir oynaş arayım

....

Didi koduyle geçdi bütün yaz ile kışım

Dâvâci gitdi Bursa'ya yok gayri bir işim
Yapıştı kaldı birbirine iki apışım
Çikmazdan evvel abo a kız yirmi yaş dişim
On beş yaşında kendime bir oynaş arayım

içini dökerken, kızın, kullandığı sözcükler de öyle ince, gülmece özüyle dolu değil. Dizelerde geçen konuşma güldürücüdür, onda ki güldürücü öz de annenin öğütlerinde görüldüğü gibi.

Bu tür gülmece ürünlerinde, ozan anlattığı olayı aşamıyor, olayın ötesinden kalıcı, kişinin düşünme yetisini çalıştırıcı bir ses getiremiyor. Dizelerin okunuşu bitince gülmece olanakları da birden tükeniyor.

GÜLMECE - TAŞLAMA

Buraya değin gülmece konusunda değişik kaynaklara dayanarak örnekler verip açıklamalar, yorumlar yaptık. Güldürmecenin, Anadolu'da ilk yazılı kaynaklarına gitmeye, geçmişten geleceğe doğru uzayan bir bağın varlığını göstermeye, değişik toplum kesimlerinde güldürmece türlerini saptamaya çalıştık. Bundan sonra vereceğimiz örnekler genellikle halk yazınında görülen koşuk biçimli güldürmecelerle ilgilidir.

Halk yazınında biri Alevi-Bektaşi kuruluşlara bağlı, öteki bağımsız iki türde güldürücü, alaycı koşuk düzenlenmiştir. Bu koşukların içerdiği konular, genellikle, ikiye ayrılır. Birinde inançla, din gelenekleriyle ilgili örnekler, ötekinde yalnız alaya alma, yerme, gülünç duruma düşürücü nitelikte yazın ürünleri bulunur.

Halk arasında yaygın olan, kimi toplantılarda çalgı eşliğinde belli bir uyuma göre okunan, bu açık Türkçeyle yazılmış koşukların başlıca özelliği bir anlam bütünlüğü taşıması, belli bir konuyu işlemesidir. Yerici, güldürücü, alaya alıcı, eğlendirici bir özü bulunan bu koşukların kimine "şathiye" denmiştir. Arapça alaya alma, gülüp güldürme anlamına gelen bu "şathiye" sözü, sonradan, kimi araştırıcılarca birer tasavvuf kavramı sayılmış, bu tür koşukları yalnız belli tarikatlara bağlı ozanların yazdıkları ileri sürülmüştür. Oysa tasavvufta "şathiye" diye bir kavram olmadığı gibi, bu tür koşukları yalnız tarikatçı ozanların yazabilecekleri biçiminde bir gerekçe, bir gelenek de yoktur. Genellik-

le "şathiye" sayılan bu tür koşukları yazanların çoğu Alevi-Bektaşi olduklarından, bağnazlıkla "şeriat"ın koyu baskısıyla alay ettiklerinden böyle bir yargının doğduğunu sanırız. Türk yazınında sünnî kurumların ağır baskısını duyanlar genellikle Alevi topluluklardır. Onların böyle koşuklar düzerek yakınmaları, baskılara karşı direnmeleri geniş ilgi görmüş, halk kesimince tutulmuş, benimsenmiştir.

"Şathiye" bir koşuk türü değildir, ayrı bir ölçüsü, ayrı bir biçimi yoktur. Tasavvuf kavramlarının sözlüktekinden ayrı, değişik bir anlamda kullanıldıkları, tekke yöresinde yeni bir kavram düzeyi oluşturdukları açıkça bilinir. Bir sözcük, tasavvufa, sözlükteki anlamı ile girmez pek. Bu "şathiye"nin de sözlük anlamı dışında özel bir anlamı olmadığı gibi, ayrı bir kavram niteliği de taşımaz. Türk yazınında en açık örneklerini Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Kazak Abdal bg. ozanlarda bulduğumuz koşuklar birer gülmece, güldürmece, ince alay niteliğindedir. "Şathiye" sözünü de bu anlamda anlamak gereği vardır. Batı yazınında bunun örneklerini ilkçağdan beri bulmaktayız. Bir kimseyi, bir konuyu, bir inancı inceden inceden alaya almak, gülünç duruma düşürmek, bu nedenle başkalarını güldürmek özelliği olan bu tür ürünler yalnız onları yaratan kişilerin değil, yetiştikleri düşünce ortamının, birer bireyi oldukları ulusun da güldürmece konusundaki yaratıcılığını, beğencini, başarı aşamasını gösterir.

İşlenen konunun ayrı olup, yaratıldığı toplumun inanç ile düşünce özelliğini göstermesi, ele alınış biçimi, çatısının kuruluşu başkadır diye öteki uluslarda benzerinin bulunmadığı ileri sürülemez. "Her yiğitin kendine göre bir yoğurt yiyişi vardır" atasözü bütün bilim sorunlarının çözümünde geçerli değildir. Bir yiğit yoğurt yerken benimsediği yönteme göre ne savaşabilir, güreşebilir, ne de oyun oynayabilir. Bu yiğit bir bilginse ele aldığı sorunlara bilimin gerektirdiği yöntemlerle bakabilir, yoğurt yediği yöntemlerle değil. Türk yazınında ortaya çıkan kimi sorunların çözümünde de bilimin gerektirdiğini yapmak, uygun yöntemlerden yararlanmak kaçınılmazdır.

Yâ ilâhî ger suâl itsen bana
Cevabum işbudurur anda sana

....

Rızkunı yiyüb seni aç mı kodum
Ya yiyüb öynuni muhtac mı kodum
Kıl gibi köpri gerersün geç diyü
Gel seni sen tuzağumdan seç diyü
Kıl gibi köpriden âdem mi geçer
Ya düşer ya tayanur yahut uçar

....

Terazi korsun kasavet dartmağa
Kasd idersün beni oda atmağa
Terazi ana gerek bakkal ola
Ya bazergân tacir-ü attar ola

Yunus Emre, ilk bakışta anlamsız gibi gelen, başka bir şiirinde gülmeceyi daha yoğunlaştırır, şiirin özünü onunla oluşturur.

Çıkdum erik dalına anda dirdüm üzümi
Bostan ıssı kakıyup dir ne yirsin kozumı
Uğrılık yapdı bana bühtan eyledüm ana
Çerçi de geldi aydur kanı aldın gözüngi
Kerpiç koydum kazana poyraz ile kaynatdum
Nedür diyü sorana bandum virdüm özüni
İplik virdüm cullaha sarup yumak itmemiş
Becid becid ismarlar gelsün alsun bezini
Bir serçenin kanadın kırk katıra yükletdüm
Çift dahı çekemedi söyle kaldı yazılı
Bir sinek bir kartalı salladı urdı yire
Yalan değül gerçekdür ben de gördüm tozunı
Bir küt ile güreşdüm elsüz ayağum aldı
Güreşüp basamadım göyündürdi özümi
Kaf tağından bir taşı şöyle atdılar bana
Öylelik yola düşdi bozayazdı yüzümi
Balık kavağa çıkmış zift turşusın yimeğe
Leylek koduk toğurmuş baka şunın sözüni
Görsüze fısıldadum sağır sözüm işitmiş
Dilsüz çağırup söyler dilümdeki sözümi

Bir öküz bugazladum kakıldum serekodum
Öküz ıssı geld(i) aydur buğazladun kazümı
Bundan da kurtulamadum nidesini bilmedüm
Bir çerçi de geld(i) aydur kanı aldun gözümi
Tosbağaya sataşdum gözsüz sepek yoldaşı
Sordum sefer kancaru Kayseri'ye azimi
Yunus bir söz söylemiş hiç bir söze benzemez
Münafıklar elünden örter mani yüzüni

Bütün karşıt durumları içeren, olmazı olur gibi gösteren bu dizelerde ozanın üstü kapalı bir olayı anlatmaya çalıştığı, derin bir tasavvuf anlayışını yansıttığı söylenemez. Değişik yorumlara yolaçan, üzerinde uzun uzun düşünülüp tartışılan bu şiirde pırıl pırıl bir alay, bir gülmece, bir eğlence vardır. İçinde tasavvufla ilgili tek bir kavram bile yoktur. *Yunus Emre*, bu konuda benzerlerini daha sonra kimi ozanlarda göreceğimiz, bir gülmece örneği vermiştir. Dizelerde geçen sözcüklere başka anlamlar yüklemeye kalkınca birdenbire şiirin özünü oluşturan gülmece öğesi ortadan kalkar, şiir bir sözcükler yığını durumuna gelir. Ozanın ne söylediğini aramanın gereği yok. Böyle bir arama, kişiyi, şiirden uzaklaştırıp birtakım düşler kurmaya, uydurmalar yaratmaya yöneltir.

Bir sinek bir kartalı salladı urdı yire
Yalan degül gerçekdür ben de gördüm tozunı

dizelerinde sineğin kartalı yere çalışını, ozanın bu olayın gerçek olduğunu, yerden kalkan tozlarını görüşünü başka bir anlamda kavramaya kalkınca anlam değil anlamsızlık ortaya çıkar. Dizelerin güldürücü, alaycı özü yokolur. Bu öz yokolunca da dizelerde ilgiye değer bir özellik kalmaz. İş yoruma kalınca bu dizelerden: "Bir derin düşünceli, gerçeği kavramış derviş bir kaba sofuyu, bir bilgisizi yerden yere çaldı, bu çalış sırasında ortalık toza dumana büründü, bilinç dağıldı, yeryüzü karardı, göz gözü görmez oldu, işte dervişlik, kendini tanrı'ya verme böylesine güçlü bir öz oluşturur... bg." anlamlar, yorumlar türetilir. Bu da kişinin kendi kendini aldatmasından öteye geçemez.

Aisopos'da hayvanların karşılıklı konuşmaları ne denli ola-

ğan sayılırsa, onlarda görünüşten başka bir anlam arama gereği yoksa, *Nasreddin Hoca* güldürmecelerinde gerçeğin ne olduğunu aramaya kalkmanın saçmalığı neyse, *Yunus Emre*'nin bu dizelerinde birtakım yorumlara girişme de öyledir.

Anadolu halk masallarında, halk öykülerinde böyle olağandışı durumlar çok görülür. Özellikle dinle ilgili savaşlarda kimi yiğitlerin başarıları inanılacak türden değildir. "Hazreti Ali" adı altında yaratılan savaş olayları, yiğitlikler, başka islam büyüklerinin başlarından geçtiği söylenen doğaüstü olaylar, "Dede Korkud" masallarında görülen insanüstü başarılar halk yaratıcılığının somut birer örneğidir. Bu tür yaratma örneklerini ozanlarda görünce başka başka yorumlara girişmenin de anlamı yoktur. *Yunus*'un bu dizelerinde anlam aramaya kalkanların *Halife Ali* ile ilgili "Hayber Kalesi Cengi" adlı halk öyküsünde de böyle davranmaları gerekirdi, oysa onda yoruma sapılmıyor. Bu tutum yazın araştırıcılarının sorunları oldukları gibi değil de kendi düşündükleri gibi anlayıp anlatmaya çalışmalarından doğuyor. *Yunus Emre*'nin bu dizelerinde tanrı'ya, sünnî anlayışının ileri sürdüğü inanca karşı bir direniş, bir kişiliğinin bilincine vararak ayaklanış, bir gülmece, eğlenme vardır. Bu eğlenme ister bağnazlığa, ister şeriat kurallarına, ister tanrı'nın özüne karşı olsun, ozanın tutumunda bir değişiklik yapmayı gerektirmez. Daha önce Bektaşi güldürmecelerini yorumlarken gördüğümüz tutumu bu dizelerde de buluyoruz. Bektaşi ramazan dolayısıyla kendisine yapılan bütün saldırıları, sataşmaları çok ince alaylarla, öteevrende neler olduğunu bilmediğimizden kendimizi boşuna aldatmanın bir anlamı olmadığını ileri sürmekle, yanıtlar, güler, güldürür. *Yunus Emre*'nin dizelerinde de bu alaycı, güldürücü öz bütün çıplaklığı ile çıkıyor ortaya. Şeriatın tanımladığı tanrı'ya karşı geliyor, alaylı bir dille yergiye girişiyor.

Yunus Emre bu alaycı, güldürücü dili üstü kapalı bir anlamda kullanmak istemiyor. Dizelerde anlam, ozanın söylemek istediği, açıktır. Kaba saba inançlara, gereksiz yorumlara karşı bir eğlenme, bir gülme davranışı içindedir ozan. Tanrı'da bulunmayan nitelikleri, tanrı'nın yapmak istemediklerini, yapmadıklarını ona yükleyen inançlarla açıkça alay ediyor. Tanrı'yı bir düşünce ürü-

nü değil de bir "korku varlığı" olarak anlayan inancın karşısına, tanrı'ya birtakım sorular yönelterek, onunla insanı yüzyüze getirerek çıkıyor.

Anadolu insanında bu tür düşünmenin gerçeği saptıran anlayışa karşı direniş, onu alaya alma, gülünç duruma düşürme eğiliminden doğduğu bellidir. Daha sonra görülecek bir örnek başka bir ozanın alaya almayı doğaya aykırı olaylar dizisi içinde ortaya koyar. Güldürücü öğeyi tanrı'nın karşısına çıkmakta değil de olması olanaksızı olanaklı göstererek biçimlendirir.

Kerpiç koydum kazana poyraz ile kaynatdum
Nedür diyü sorana bandum virdüm özüni

dizelerinde gülmecenin yoğunlaştığını, olayın olanaksızlığında, insanı aşan, doğaya aykırı düşen bir tutumda biçimlenen özde buluruz. Bu konuda gereken yol açılmış, aydınlatılmıştır. Sonradan gelenler bu yolda yürümeyi iş edinmiş, yeni yeni buluşlarla gülmeceyi geliştirmişlerdir. Türk halk yazınında, özellikle şiir türünde, bu konunun işlenişi bir ozanlar topluluğu oluşturmuş, ayrı bir çığır niteliği kazanmıştır. Bunun gelişigüzel bir olay olduğu ileri sürülemez. Halk ozanları, kendi düşünce ortamlarında, bir gelenekle beslenerek bu türü bilinçle yaşatmış, sürdürmüşler. Anadolu'da Türkçe şiir söyleme, yazma olanağı doğduğu dönemden beri bu akımın kesilmediği, boyuna yenilenip geliştiği görülür. Özellikle saz denen çalgı eşliğinde şiir söyleyen ozanların bu türün gelenekleşmesinde etkisi, katkısı büyüktür. Çağdan çağa, bir elden başka bir ele geçe geçe süregelen bu şiir geleneği; yalnız gülmecenin değil Türkçenin gelişmesine, Anadolu'da bir şiir dilinin oluşmasına, kaynaklarını eski Anadolu dinlerinde bulan yeni bir inancın doğmasına, yayılmasına da yardımcı olmuştur. Öte yandan halk katında şiir sevgisinin biçimlenmesi de bu yazın geleneğine bağlıdır. Yazında "şiir" kavramı dışında kalan, ancak kendi içinde özel bir ölçüsü olan, "mani" türünün gelişmesinde de başlıca etken bu "şiir sevgisi"dir denebilir.

Bu alaylı konuyu işleyen ozanlar arasında en etkili, en açık örnekleri verdiği söylenen *Kaygusuz Abdal* (XIV.yüzyıl sonu,

XV.yüzyıl başı) daha kesin bir davranış içindedir. Bu ozanın koşuklarında gülmece öğesi çok açık bir alay, bir eğlenme niteliği taşımaktadır. Kimi yazın araştırıcıları bu koşukları dinle, inançlarla bağlantılı alaycı birer tasavvuf ürünü saymışlarsa da böyle bir yorumu yerinde gösterecek bir özellikleri, nitelikleri olmadığı daha önce söylendi.

Kaplu kaplu bağalar
Kanatlanmış uçmağa
Kertenkele derilmiş
Diler Kının geçmeğe

***

Kelebek ok yay almış
Ava şikâra çıkmış
Tonuzları korkutur
Ayuları kaçmağa

***

Kazzaza balta koydum
Çervişin deremezem
Çuval çayırda gezer
Seğirdüben kaçmağa

***

Ergenenin köprüsü
Susuzluktan bunalmış
Edirne Minaresi
Eğilmiş su içmeğe

***

Allahımın dağında
Üçbin balık kışlamış
Susuzluktan bunalmış
Kanlı ister göçmeğe

***

Leylek koduk doğurmuş
Ovada zurna çalar
Balık kavağa çıkmış
Söğüt dalın biçmeğe

***

Kelebek buğday ekmiş
Manisa ovasına
Sivrisinek derilmiş
Irgad olup biçmeğe

***

Bir sinek bir devenin
Çekmiş budun koparmış
Salınıban seğirdir
Bir yâr ister koçmağa

***

Bir aksacık karınca
Kırk batman tuz yüklemiş
Gâh yorgalar gâh seker
Şehre gider satmağa

***

Tonuz düğün eylemiş
Ayuya kızın vermiş
Maymun sındı getirmiş
Kaftan gönlek biçmeğe

***

Deve hamama girmiş
Dana dellâklık eder
Susığri natır olmuş
Nöbet ister çıkmağa

***

Kaygusuz'un sözleri
Hindistan'ın kozları
Bunca yalan söyledin
Girer misin uçmağa[1]

Bu koşukta geçen sözcükler içinde tasavvufla ilgili, tasavvuf kavramı olan bir tek yok. Konu ister üstü kapalı, ister açık olsun gülmece, alaya alma, eğlenmedir. Bütün olaylar doğaya aykırı bir eylem olarak ortaya konmuş. Gülmecenin yoğunlaştığı yer de bu doğaya aykırı eylemlere geçmeye kalkıştır. Kaplumbağaların uçması, kertenkelenin ayaklanıp Kırım suyunu geçmesi, kelebeğin yay alıp domuzları, ayıları korkutması, çuvalın çayırda gezmesi, köprünün susaması, minarenin eğilip su içmesi, dağda balıkların susuzluktan bunalıp kaçmak için kanlı (kağnı) istemesi bg. olayların gerçekle ilgisi olamaz. Ozan alaya almanın, gülünç duruma getirmenin özünü bu doğaya aykırı tutumlarda bularak koşuğu düzenlemiş. Dilin yalınlığı, akıcılığı, söyleyiş kolaylığı, günlük konuşma niteliğinde oluşu anlaşılmasını kolaylaştırıyor. Anadolu'da konuşulan, Saray dışında kalan Türçe de bu niteliktedir.

Kaygusuz'un bu koşuğunda çok önemli, çok ilginç bir yergi vardır. Hayvanları konuşturma, insan gibi davrandırma, başka bir söyleyişle "insanlaştırma" Anadolu'da çok eskilere giden, örneklerini *Aisopos*'da bulduğumuz bir düşünce geleneğidir. *Aisopos* da *Kaygusuz*'dan en az 2000 yıl önce yaşamıştır. Elimize geçen, daha önce birkaç örnek verdiğimiz, yapıtında hayvanları konuşturup bir gülmece, alay, eğlence niteliği taşıyan öyküler yarattığını görmüştük. Onun düzyazı ile, Grek dilinde yaptığını *Kaygusuz* koşuk biçiminde Türk dilinde yaptı. Aradan geçen 2000 yıllık süre gülmece, eğlence, alay konusunda yaygınlaşan tutumu, yaratma anlayışını değiştirmemiş. *Kaygusuz* kendinden çok önce gelen *Aisopos*'un yazılarını okumuş, onları örnek almış, onlardan esinlenmiş denemez. Ancak bu geleneğin kendinden çok önce başladığını eskiden beri Anadolu'da söylenegelen

1. Abdulbaki Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet,* 1953, s. 44-46. (Varlık Yayınları, İstanbul).

bu tür öyküleri, güldürmeceleri duyup dinlediğini ileri sürmeye de bir engel yoktur.

Türk yazınında, *Kaygusuz Abdal*, ortaya koyduğu bu tür ürünlerle bir benzeri daha bulunmayan, yeni bir kişidir, bir ozandır. Onun güldürücü nitelik taşıyan koşukları belli bir çıkar, yarar yüzünden düzenlenmemiş, kişisel düşünceden, çıkardan uzaktır. Yukarda görülen örnekte ne belli bir kişi, ne de kişisel bir nitelik vardır. Olsa olsa bu koşuk bağnazların oluşturdukları bir topluluğu alaya alma, gülünç duruma düşürme, eğlence konusu yapma amacı güdebilir. Onda da kişisellik yoktur.

Bir kaz aldım ben karıdan
Boynu da uzun borudan
Kırk abdal kanın kurutan
Kırk gün oldu kaynadırım kaynamaz

***

Sekizimiz odun çeker
Dokuzumuz ateş yakar
Kaz kaldırmış başın bakar
Kırk gün oldu kaynadırım kaynamaz

***

Kaza verdik birkaç akça
Eti kemiğinden pekçe
Ne kazan kaldı ne kepçe
Kırk gün oldu kaynadırım kaynamaz

***

Kazı koyduk bir ocağa
Uçtu gitti bir bucağa
Bu ne haldir hacı ağa
Kırk gün oldu kaynadırım kaynamaz

***

Kazımın kanadı selki
Dişi koyun emmiş tilki

Nuh Nebi'den kalmış belki
Kırk gün oldu kaynadırım kaynamaz

***

Suyuna biz saldık bulgur
Bulgur Allah deyi kalgır
Be yarenler bu ne haldır
Kırk gün oldu kaynadırım kaynamaz

Kaygusuz Abdal bu koşuğunda, gene geleneğe uyarak, adı çok geçen, anlayışsızlığın, dar görüşlülüğün bir simgesi olan "kaz"ı ele almış işlemiş. Alayetme, eğlenme, gülünç duruma düşürme, gülmece öğeleri koşuğu baştan sona değin bir bütünlük içinde doldurmuş. Ozanın biraz da bağnazları diline doladığı, onları alaya aldığı izlenimini uyandırır bir özellik seziliyor koşukta. Ancak, egemen anlam, gene alaydır, gülmecedir. Önceki koşukla bir birlik oluşturduğu ilk okuyuşta anlaşılıyor. Ozan, başka bir koşuğunda, tasavvufa yatkın bir konuyu işlerken bile gülmece öğesini öne alıyor, gerçek düşüncesini bir gülmece niteliğinde ortaya koyuyor:

Ben bu aşka düşeli
Bu sakalı kırkarım
Dost ile bilişeli
Bu sakalı kırkarım

***

Ben kırkarım o biter
Çimende bülbül öter
Usta berber der yeter
Bu sakalı kırkarım

***

Ben çalarım tanbura
Giyinirim tennûre
Hak çerağın uyara
Bu sakalı kırkarım

***

Kaba sakal istemem
Hep kesile gam yemem
Hiç kısa uzun demem
Bu sakalı kırkarım

***

Sakalımla başımı
Bıyığımla kaşımı
Hak onara işimi
Bu sakalı kırkarım

Kimi Alevîler saç, sakal, bıyık, kaş gibi dört tüylü yeri tıraş ederler. Tekke dilinde "çar darb" denen bu gelenek açıktır. Ozan:

Sakalımla başımı
Bıyığımla kaşımı

dediğine göre bu geleneğe uyarak "çar darb" denen dörtlü tıraşı uyguluyor. Oysa koşuğun dili, söyleniş biçimi bu geleneği ikinci sıraya itiyor, gülmece öğesi ağır basıyor. Koşuk okunurken bir geleneğe göre yazıldığı, bir geleneği uyguladığı nerdeyse düşünülmüyor, anımsanmıyor bile.

XVI. yüzyıl Bektaşi ozanlarından olduğu bilinen Azmi Baba, gene bu konuda, uzunca bir koşuk düzenleyerek katı bağnazlığın tanrı'da var saydığı birtakım gereksiz nitelikleri ele alarak gülmece türünde tanrı'yı, bağnazların anladıkları tanrı'yı, kınamaya koyuldu. Onun dili de Kaygusuz Abdal'ın diline yakın bir açıklıkta, yalnız konuyu işleyişi, düşüncelerini söyleyişi, alay edişi daha kesin bir düzeye ulaşmış, daha korkusuzca davranmış.

Denizleri yarattın sen kapaksız
Suları yürüttün elsiz ayaksız
Yerleri temelsiz göğü dayaksız
Durdurursun aceb iskâncı mısın

***

Kullanırsın kanadsızca rüzgârı
Kürekle mi yaptın sen bu dağları
Ne yapıp da öldürürsün sağları
Can verüb alırsın sen cancı mısın

***

Kazanlarda katranların kaynarmış
Yer altında balıkların oynarmış
On bu dünyâ kadar ejderin varmış
Şerbet mi satarsın yılancı mısın

bu dizelerde dile gelen düşüncenin arkasında ne olduğunu gülmece, alay bütün çıplaklığı ile kendini gösteriyor. Kaba sofunun, bağnazın gözünde korkutucu, suçların en ağır bir biçimde karşılığını verici olarak nitelenen tanrı'yı en güçlü sayılan yerinden vuran ozanın tek dayanağı gülmecenin keskin dilidir. Bu dörtlüklerin içerdiği alaycı, yerici düşünce de bir gelenek ürünüdür. Anadolu insanının çok eskilere, çoktanrıcı dönemlere giden, insan kılıklı tanrılarla, tanrıçalarla karışıp kaynaştığı çağlardaki gelenekleri dile getiren inanç tutumu burada da seziliyor. Anadolu insanı kendi biçiminde düşündüğü tanrıları, tanrıçaları kimi eylemleri yüzünden alaya alıyor, gülünç duruma düşürüyor, gerektikçe de yeriyordu. Bunu öğrenmek için mitoloji yapıtlarını şöyle bir okuyup geçmek yeter de artar bile.[1]

Anadolu'da ilkçağdan beri süregelen bu tür gelenekleri öğrenmek için, Türk ozanlarının, uzun boylu çalışmalara giriştikleri, ilkçağın bu konuyla ilgili yazın ürünlerini okuyup aydınlarını tanıdıkları düşünülemez. Bunu daha önce de söylemiştik. Ancak, Anadolu'da, bugüne değin üzerinde durulmayan, önemsenmeyen bir gerçek vardır: Anadolu insanı, okumuşuyla, okumamışıyla, geleneklerle aydınlanan, geleneklerden çok bilgiler edinen, bu konuda yalnız söylencelerle, kulaktan kulağa, ağızdan

1. Bu konuda geniş bilgi için bk. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1972, İstanbul.
a) Otto Seemann, *Mythologie der Griechen und Römer*, 1895, Leipzig.

ağıza aktarılagelen öykülerle yetişen bir varlıktır. Bunun en canlı örneğini okuyup yazma öğrenmeden çok başarılı, çok yeni, çok özgün koşuklar söyleyen halk ozanlarında buluruz. İster halk ozalarında, ister yalnız tekke yöresinde yetişen, kimi koşukları halk ağzında söylenir olan başka ozanlarda olsun, alayla yerginin birbiriyle yanyana yürüdüğü, özellikle dinin gereksiz, anlamsız yasaklarına karşı söylenen koşuklarda alayın bu saçma tutuma yöneldiği görülür.

XVII. yüzyıl Bektaşi ozanlarından olup koşukları geniş bir düzeye yayılan, kimi saz ozanlarınca "üstad" sayılan ünlü *Kazak Abdal*'ın söylediği şu koşukta yergi ile alay gülmecenin belli bir inanç tutumuna karşı yoğunlaştırıldığını gösterir:

Eşeği saldım çayıra
Otlaya karnın doyura
Gördüğü düşü hayıra
Yoranın da anasını

***

Münkir munafıkın huyu
Yıkdı harab etti köyü
Mezarına bir tas suyu
Dökenin de anasını

***

Dağdan tahta getirenin
Iskatına oturanın
Mezarına götürenin
İmamın da anasını

***

Derince kazın kuyusun
İnim inim inilesin
Kefenin diken iğnenin
Dikenin de anasını

***

Müfisiddin bir de gammazın
Malı vardır da yemezin
İkisin meyit namazın
Kılanın da anasını

***

Kazak Abdal nutkeyledi
Cümle halkı taneyledi
Sorarlarsa kim söyledi
Soranın da anasını [1]

Bu koşukta işlenen konu "şeriat"ı çok katı, yaşam gerçeklerine aykırı, anlamsız bir baskı aracı olarak uygulayan bir tutumdur. Halk katında "kötü", "ortalığı karıştırıcı", "ara bozucu", "kışkırtıcı", "bağnaz" olarak nitelenen kimseleri *Kazak Abdal* alaylı, yerici bir dille niteliyor, nitelerken de gene halk ağzını, halk dilini kullanıyor. Ozanın Bektaşi olması "şeriat" karşısında biraz daha gerçekçi, biraz daha yaşama, yeryüzüne bağlı olmasını gerektirdiğinden inançlarına aykırı düşeni, us ölçüleriyle bağdaşmayanı alaya alması, yermesi doğaldır. Daha önce koyu birer "sünnî" olan *Yavuz Selim*'le *Kanuni Süleyman*'ın Alevilere karşı olan tutumlarını, düşüncelerini, kendilerinden örnek vererek, açıklamaya çalışmıştık. Bir Bektaşi ozanı olan *Kazak Abdal* ile benzerlerinin tutumunu yadırgamamak gerekir. Nitekim "eden bulur" diyen atasözümüz de vardır bu konuda.

Kazak Abdal yalnız bağnazları, katı kimseleri alaya almakla kalmıyor. Kendini beğenmişleri, sonradan görmeleri, köyden ile inince eski yaşamını yerenleri, unutanları da ele alıyor, gereğini yapıyor gönlünce. Öte yandan yerginin, alayın dönüp dolaşıp gene bağnazları elealdığı, onları unutmadığı da koşuğun akışı içinde sezilir.

Ormanda büyüyen adam azgını
Çarşıda pazarda insan beğenmez
Medrese kaçkını softa bozgunu
Selâm vermeğe dervişan beğenmez

1 Sadettin Nüzhet Ergun, *Bektaşi Şairleri ve Nefesleri, c.1-2,* 1965.

***

Âlemi taneder yanına varsan
Seni yanıltır bir mes'ele sorsan
Bir cim çıkmaz eğer karnını yarsan
Camiye gelir de erkân beğenmez

***

Elin kapusunda kul kardaş olan
Burnu sümüklü hem gözü yaş olan
Bayramdan bayrama bir tıraş olan
Berber dükkânında oğlan beğenmez

***

Dağlarda bayırda gezen bir yörük
Kimi tımarlı sipahi kimi serbölük
Bir elife dili dönmeyen hödük
Şehristana gelir ezan beğenmez

***

Bir çubuğu vardır gayet küçücek
Zu'mu fasidince keyf götürecek
Kırık çanağı yok ayran içecek
Kahveye gelir de fincan beğenmez

***

Yaz olunca yayla yayla göçenler
Topuz korkusundan şardan kaçanlar
Meşe yaprağını kıyıp içenler
Rumeli Yenicesi duhan beğenmez

***

Aslında neslinde giymemiş hâre
İş gelmez elinden gitmez bir kâre
Sandığı gömleksiz duran mekkâre
Bedestana gelir kaftan beğenmez

***

Kazak Abdal söyler bu türlü sözü
Yoğurt ayran ile hallolmuş özü
Köyden şehri gelse bir Türkün kızı
İnci yakut ister mercen beğenmez

İlk bakışta ozanın "Yörük", "Türk" denen bir topluluğu yerer, gülünç duruma düşürüp alaya alır gibi olduğu sezilir. Ancak "medrese kaçkını", "softa bozgunu" deyimleri konunun yalnız bir topluluğu değil, sonradan görme bir kimsenin davranışlarını da içerdiğini aydınlığa çıkarıyor. Bir araştırıcı için, önemli olan, gülmecenin, yerginin, alayın yapısıdır burada. Ozan, yaşam biçimini değiştirerek, eski günlerini unutan bir sonradan görmeyi diline dolarken onun değişik durumlarını, geçirdiği yaşam aşamalarını unutmuyor, bir bütünlük içinde ele alıyor. Osmanlı toplumunda yönetici topluluğun, Saray çevresine, çokluk taşrada göze girmiş, yaranmış, dalkavukluk, yardakçılık etmiş kimselerden oluştuğu bir gerçektir. *Baltacı Mehmed Paşa, Öküz Mehmed Paşa, Yedi Sekiz Hasan Paşa* bg. okur yazar bile olmadıkları söylenir. Özellikle Kanuni Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa soygun, vurgun, çalıp çırpma konusunda, adam boğmakta (Kanuni'nin buyruğu ile Şehzade Mustafa'yı boğdu?) somut bir örnektir.

Osmanlı toplumunda "hoca" denen görevlilerin dini yorumlama, uygulama biçimleri, tarih boyunca, Anadolu insanına, Alevi-Bektaşi topluluklara kan kusturmuştur. Anadolu'nun değişik yörelerinden İstanbul'a, Medrese'ye gelip kapanan yıllarca şunun bunun sırtından geçinen, sonra da Anadolu'ya kaçıp halkı soymaya, vurguna başlayan bu "mollalar" topluluğu, bu "medrese kaçkını softa bozuntuları" çok ilginç bir konudur.[1]

Kazak Abdal, Osmanlı toplumunu sarsan bu kanlı, karışık olayların en azgın döneminde yaşamıştır. Bu nedenle "medrese kaçkını", "softa bozgunu" sonradan görmeleri alaya alması, yer-

1. Bu alanda çok geniş bilgi için bk. Prof. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyanları"*, 1975. Bu yapıtta medrese kaçkınlarının yarattıkları olaylarla ilgili pek çok belge vardır.

mesi doğaldır. Yukardaki koşuğa bu açıdan bakmak, onun, daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur.

Medrese kaçkını softa bozgunu
Selâm vermeğe dervişan beğenmez

dizelerinde anlatılmak istenen tarikatçıları, dervişleri küçümseyen, dinden ayrılmış, sapkın sayan sünnî inanca bağlı kimselerdir ayrıca. Medreselilerin dervişlere karşı derin bir öfke, hınç besledikleri Osmanlı tarihinde sürüp giden çok belirgin bir tutumdur. *Kazak Abdal*'ın koyu bir Alevi olduğu göz önünde bulundurulursa sünnî inancın katılığına karşı çıkışı daha kolay anlaşılır.

Yaşadığı dönem konusunda kesin bilgi olmayan, ancak XVII. yüzyıl ozanı olduğunda, anlaşmaya varılan, şimdilik öyle benimsenen *Karacaoğlan*'da da gülmece niteliğinde dizeler vardır. Öteki ozanlarda gördüğümüz keskin alayi, yergiyi *Karacaoğlan*'da bulamayız. Onun tuttuğu yol böyle bir koşuk türüne elverişli olmayabilir.

Nuh'un gemisine bühtan edenler
Yelken açıp yel kadrini ne bilir
O Süleyman kuş dilini bilirdi
Her Süleyman dil kadrini ne bilir

***

Arap atlarında olur fırkalar
Kimi sarhoş yürür kimi ırgalar
Gübreliğe inip konan kargalar
Has bahçede gül kadrini ne bilir

***

Dünya benim diye zenginlik satan
Helâl ekmeğine haramlar katan
Sonradan sonraya beyliğe yeten
Zâlim olur il kadrini ne bilir

***

Karac-oğlan der ki belim büküldü
Ağzımın içinde dişim döküldü
Nuh Nebi'nin haddesinden çekildi
Saz çalmayan tel kadrini ne bilir

Karacaoğlan'da da çağından yakınma, sonradan görme, kendini beğenmiş, değer bilmez, anlayışsız, bilgisiz kimseleri alaya alma, yerme eğilimi görülüyor. O da, kendinden önce gelenlerin açtıkları, geleneğe uymuş bir bakıma, onun da bu çorbada tuzu vardır.

Güldürücü koşuklar içinde başkalarını değil, kendi başından geçen olaylar nedeniyle, kendini konu edinen ozanlar da vardır. Ozan kendini koşuğa konu edinirken güldürücü öğenin gücünü arttırmak için değişik eylemlere girişmiş görünüyor. Gerçekte bu olacak iş değildir. Aşağıda birkaç bölümünü sunacağımız "Esnaf Destanı" adlı koşukta ozan 39 ayrı işte çalıştığını, bunların bir tekinde bile başarılı olamadığını, yıkım gördüğünü ileri sürüyor. Koşuğu okuyunca bunu alay olsun, eğlence olsun diye yaptığı anlaşılır. XVIII. yüzyıl halk ozanlarından olan *Âşık Kâmil* bu ünlü koşuğunda başından geçenleri şöyle sıralar:

Nalband oldum kırdım nalın çoğunu
Bir katır nalladım dinle oyunu
Meğer acemiymiş bilmem huyunu
Çenemi tepdirdim nalın sökerken

***

Berber oldum doldu dükkâna iller
Şer'an tıraş eder kel başı berber
Ağustos gelince pek kokar keller
Usandım başını tıraş ederken

***

Hamamc(ı) oldum hamam göçtü başıma
Tellak oldum bak şu benim işime
Çuldan bir kese pek gitti hoşuma
Yağır ettim birin kese sürerken

Avcı oldum kuşlar havaya uçtu
Hırsız oldum kemend boynuma geçti
Gemici oldum gemim engine düştü
Hele ben kurtuldum tekne batarken

***

Balıkç(ı) oldum balık ağa girmedi
Asla dört paraya elim ermedi
Dilenci oldum kimse para vermedi
Büyük kapılarda boyun eğerken

***

İmam oldum kaba sofu çoğaldı
Eski beynamazlar camiye döküldü
Lerze oldu bir gün cami yıkıldı
Abdestli abdestsiz namaz kılarken

***

Ben bu san'atları birbir dolaştım
Tekrar gelip şâirliğe bulaştım
Kâmilî mürşidin destine düştüm
Tekye-i aşk içre çille çekerken [1]

Ozan, bu dörtlüklerde güldürücü öğe olarak başarısızlık'ı seçmiş. Girdiği bütün işlerde dilediğini yapamamış, başarısızlığa uğramış, sonra ozanlığa dönmüş, "aşk tekkesi"ne kapanmış. Girdiği işlerde biraz başarılı olduğunu söylese gülmece öğesi ortadan kalkacak. Bu durumda da koşukta tad kalmayacak. Son dörtlükte "Tekrar gelip şairliğe bulaştım" derken inceden inceye "şairlik"i de yermekte, biraz üstü kapalı olarak şairlik elinden bir iş gelmeyenlerin tutacakları bir yoldur, demek ister gibi bir söyleyişi var. Bunu dizelerin arkasında gizlemeye çalışır gibi görünüp açığa vuruyor. Bu söyleyişte Nef'i'nin:

1. Buraya kimi bölümlerini aktardığımız bu destanın bütünü için bk. M. Fuad Köprülü, *Türk Saz Şairleri,* 1962 Ankara, s. 458-461...

Ben bu hâletle tenezzül mü ederdim şi're
Neyleyim kurtulamam tab-ı heves-nâkimden

dizelerini anımsatan bir anlama vardır. *Kâmilî*'nin *Nef'i*'yi okuyup ondan etkilendiğini söylemek istemiyoruz, iki ozan arasında özellikle "şairlik" konusunda bir düşünce benzerliği olduğunu belirtmeye çalışıyoruz. Halk ozanı elinden bir iş gelmediği için şiir söylemeye başlamış, Divan ozanı *Nef'i* de gönlünün isteğine karşı duramamış. "Ben şiir yazacak ölçüde küçük işlerle uğraşacak kimse miyim, neyyelim gönlümün eğiliminden kurtulamıyorum" diyor *Nef'i*.

Divan ozanları halk ozanlarını, halk ozanları divan ozanlarını genellikle anlamaz. Birinciler ikincileri beğenmez, alaya alır üstelik. Buna karşın, az da olsa, kimi konularda bu iki ayrı yaşama anlayışını benimsemiş ozan topluluğu arasında bir yakınlaşma, birleşme olur. Bu toplumun yapısı gereğidir. Kimi ilişkiler eş doğrultuda düşünmeye olanak sağlar. Divan ozanlarına özenerek şiir yazan *Aşık Ömer, Gevheri, Dertli, Bayburtlu Zihni* gibi halk ozanları olduğu gibi halk ağzıyla türkü yazmaya özenen divan ozanı da vardır, *Nedim*'in bir türküsü buna örnektir. Daha sonraları *Ziya Paşa* bu yolda koşuklar düzenlemiştir.

Gülmecenin, alayın, eğlenmenin daha geniş bir yazın alanına yayıldığı, birçok halk ozanınca benimsendiği dönem XVIII. yüzyıl bitimi ile XIX. yüzyıldır. Bu dönemde değişik konular ele alınarak gülünç duruma sokulur. Özellikle bağnazlığın arttığı, gericiliğin, sünnî baskıların yoğunlaştığı XIX. yüzyıl halk ozanlarının çok ilgi gördükleri, Anadolu'nun dört bucağına yayıldıkları bir dönemdir. Kahvelerde, küçük toplantılarda koşuklarını, çokluk, sazının eşliğinde okuyan bu halk ozanlarının da bu bağnazlarla, katı inançlılarla uğraştıkları, onları alaya aldıkları görülür. Çalgının, türkü söylemenin, oyunun din bakımından sakıncalı olduğunu, kahve, boza, tütün içmenin bile yasaklandığı, bu konuda nice "fetva"nın verildiğini Şeyhulislam Ebussuud Efendi ile onu izleyenlerden öğreniyoruz. Bu baskı ağırlığını çağlar boyu sürdürmüş, XIX. yüzyılda daha da ağırlaşmıştır. Buna karşı halk ozanlarının ince ince alaya alışlarını, yerişlerini, gülünç duruma düşürüşlerini gösteren sayısız örnek

vardır. XIX. yüzyılın ünlü halk ozanlarından *Derdli* (öl.1848) bu konuda, çalgının yasaklanması gerektiği, inancına karşı çok etkili bir alaylama düzenlemiştir:

Telli sazdır bunun adı
Ne Âyet dinler ne kadı
Bunu çalan anlar kendi
Şeyten bunun neresinde

***

Abdest alsan aldın demez
Namaz kılsan kıldın demez
Müftü (Kadı) gibi haram yemez
Şeytan bunun neresinde

***

Ardıç ağacından kolu
Venedik'ten gelir teli
Be Allah'ın şaşkın kulu
Şeytan bunun neresinde

***

İçinde mi dışında mı
Burgusunun başında mı
Göğsünün nakışında mı
Şeytan bunun neresinde

***

Dut ağacından teknesi
Kirişten bağlı perdesi
Behey insanın teresi
Şeytan bunun neresinde

***

Derdli gibi sarıksızdır
Ayağı da çarıksızdır
Boynuzu yok kuyruksuzdur
Şeytan bunun neresinde[1]

1. *Âşık Derdli*, Haşim Nezihi Okay, 1960

Derdli Alevi-Bektaşi inançlarına bağlı, içli, bir ozandır. "Şeriat"ın katı yasakları karşısında işi alaya alacağı, gülmece söyleyeceği, bağlı bulunduğu topluluğun bir geleneği niteliğindedir. Kimi katı dinciler çalgının yasaklanmasını içinde "şeytan"ın bulunmasına bağlarlar. Onlara göre çalgının içinde konuşan "şeytan"dır. İnsanları şaşırtmak, eğlenceye yöneltip dinden, imandan saptırmak için "şeytan" sazın içine saklanmış, oradan güzel sesler çıkarır boyuna. Bu söylenti bugün bile Anadolu'da çok yaygındır. Bu nedenle kemençe çalmayı bırakmış, hacca gitmiş, yaptıklarını, işlediği suçları bağışlatmak için kendini namaza vermiş nice kimseler vardır. *Dertli,* bu konuyu alarak; "şeytan"ın çalgının neresinde olduğunu sorup karşılık isteyen bir tutumla yergisini, alayını, güldürücü düşüncelerini sergiliyor.

Ozanın dili, söyleyiş biçimi, düşüncelerinin açıklığı yerginin, alayın etkisini çoğaltıyor. Özellikle "şeytan"ın yerini soran dizelerdeki somut örnekler insanı daha da güldürüyor. Bu alay, bu yergi katı bir inanca karşı olmasa böylece etkili bulunmazdı bir bakıma.

Derdli'den daha genç bir halk ozanı olan *Erzurumlu Emrah* (öl.1885) yergi, alaya alma konusunda *Derdli*'nin izini sürer. Onun yukarıya alınan "şeytan bunun neresinde" dizesiyle biten koşuğuna bir benzerini düzenler. Burada bu koşuğu önce kimin yazdığı araştırılacak değil. Ancak yaş bakımından *Derdli*'ye öncelik tanıma eğilimindeyiz. *Emrah* da bir tarikat kişisidir, onun da inanç baskısından, bağnazlıktan, bilgisiz hacılardan, hocalardan yakındığını, inceden inceye alaya aldığını, gülünç düşürdüğünü görüyoruz.

Haleb'den gelmiştir dalı
Öter bülbül gibi dili
Yemen'den alınır teli
Şeytan bunun neresinde

***

Aşkın nârına dalmışım
Mürşid-i kâmil görmüşüm
Dersimi pîrden almışım
Şeytan bunun neresinde

***

Tarikata bende oldum
Tâliblere bir bir sordum
Hakîkat yolunda kaldım
Şeytan bunun neresinde

***

Er isen yolunu göster
Gizleme kendini göster
Er olandan nişan ister
Şeytan bunun neresinde

***

Müfti gibi yalan demez
Söyler dili dolan bilmez
Hâkim gibi haram yemez
Şeytan bunun neresinde

***

Ali üryandır ceddimiz
Mürşid-i kâmil kendimiz
Tarîkat yolu bendimiz
Şeytan bunun neresinde

***

Tarîkat yolu bend oldu
Söyleyen *Emrahî* oldu
Derde sırrım yürek doldu
Şeytan bunun neresinde[1]

Emah gülmeceye tarikat açısından bakıyorsa da alaya aldığı kimseler gelenek dışında kalmıyor. Bir önceki şiirde görülen toplum sorunları, özellikle yargıç (kadı), din görevlisi, müftü bg. gibi kimseler burada da yermenin odağını oluşturuyor.

Ozan yargı görevi yapanların para yediklerini, çıkar sağladıklarını söylüyor açıkça. Osmanlı İmparatorluğunda bu yolsuz-

1. Eflâtun Cem Güney-Çetin Eflâtun Güney, *Erzurumlu Emrah*, 1960.

lukların başlangıçtan beri sürüp gittiğini, para yedirmeden iş gördürmek olanağı olmadığını daha önce *Fuzûlî*'de yana yakıla söylemiştir. Burada *Emrah*'ın o yakınma, yerme geleneğini sürdürdüğü açıktır.

Bu konuyu işleyen, daha önce de bu konuda örnekleri görülen, bu tür koşuklardan Anadolu insanının bir yaşam boyu kimlerle uğraştığını, kimlerin yerilmesinden, alaya alınmasından kıvanç duyduğunu öğreniyoruz. Bir topluma gülmek, eğlenmek gibi en doğal davranışlar yasak edilirse, o toplumu oluşturan bireyler inançların baskısı altında tutulmak istenirse, bu türden doğal fışkırmalar da önlenemez. Alay, eğlenme, yerme, gülünç duruma düşürme gibi konuları işleyen ürünler böyle ortamda kolay doğar, hızla yayılır. İslam dininin doğuş yıllarında *Peygamber Muhammed*'in şiiri kötülemesi, ozanları yermesi de bu tür alaylara, eğlenmelere konu olmasından dolayıdır. Arap ozanları onu alaya almış, yermişti. O da acı alaylardan, yergilerden kurtulmak için ozanları yalancılıkla, büyücülükle, halkı kandırmakla suçlamıştı. Oysa yukardaki yerme, alaya alma örnekleri Türk halk ozanlarının yalan söylemediklerini, tarih biliminin de bu olayları kanıtlarla doğruladığı göz önünde tutulunca, gösteriyor.

Seyrani (öl.1866) halkın yakındığı konuları ele almada geleneğe uyarak somut bir örnek vermiş, konunun eskimediğini, yapılan vurgunun, soygunun sürüp gittiğini ortaya koymuştur.

Mahkeme meclisi icad olduğu
Çeşme-i rüşvatın akmaklığından
Kazâ belâ ile âlem dolduğu
Kazların kadıya uçmaklığından

***

Kadının rüşvatla hüccet yazması
Sonra dönüp yine hükmün bozması
Yıkılan binânın birden tozması
Asıl sermâyenin topraklığından

***

Asıl sermâyeyi niyabetleri
Emvâl-i eytamdır ticaretleri

Dâvet-i rüşvata icabetleri
Sıdk ile gönlünün alçaklığından

***

Bülbülün aşkıdır dalda öttüğü
Çobanın südedir koyun güttüğü
Toprağın Hâbil'i kabul ettiği
Şüphesiz yüzünün yumşaklığından

***

Dünyadan ahrete gidip gelmemek
Olmasa iktiza eder ölmemek
Balık baştan kokar bunu bilmemek
Seyranî gafilin ahmaklığından[1]

Ozanın burada ele aldığı konunun gene yargı işleri üzerinde yoğunlaştığı görülüyor. Görevi "adalet dağıtmak" olan kadı (yargıç) işi düşenlerden açıkça çıkar sağlıyor, yasalara aykırı isteklerde bulunuyor, başka türlü iş görmüyor. Oysa kadı "şeriat" kurallarına göre iş gören, yurttaşların sorunlarını çözen bir kimsedir. "Şeriat" ise "rüşvet"i kesinlikle yasaklamış, ağır bir suç saymıştır. Kadı ise bunun karşıtını yapıyor, din adına, tanrı adına baktığı işlerde dinin de, tanrı'nın da koyduğu yasaklara aldırmıyor. Ozan, bu dizelerde, alayı kötü bir geleneğin, din adına yapılan bir soygunun, vurgunun, çalıp çırpmanın yaygınlığını sayıp dökerek okuyanı güldürüyor. Gülünen durum, gerçekte, ağlanacak bir olaydır, ancak ozanın söyleyiş biçimi, dili işi acınmayı gülmeye dönüştürüyor. "Kazların kadıya uçması" koşuğun en güldürücü yeridir. Öteki dizelerde dilin biraz ağır oluşu, Arapça, Farsça sözcüklerin kullanılışı ilk bakışta güldürücü öğeyi yumuşatıyor. Üzerinde biraz durulunca gülmenin bütün dizelere yayıldığı anlaşılıyor.

Yukarki dizelerde işlenen konunun başlıca özelliği toplumsal oluşu, belli bir kimsenin değil de, toplumu oluşturan bütün kişiler için geçerli bulunuşudur. Kadılık (yargıçlık) toplumsal bir kuruluştur, kamu görevi yapan bir kurumdur. Bu nedenle bütün bireyleri ilgilendirir.

1. Haşim Nezihi Okay, *Seyranî, Hayatı ve Şiirleri,* 1963, İstanbul.

Balık baştan kokar bunu bilmemek
Seyranî gafilin ahmaklığından

dizelerinde bu vurgun, soygun geleneğinin, çıkarsız iş görmeme olayının devletin en yüksek kurumlarında bile görüldüğünü kanıtlıyor. Bunun örneklerini daha önce, *Kanunî Süleyman*'ın damadı *Rüstem Paşa*'nın karanlık yollarla kazanç sağladığını anlatırken görmüştük. XVIII. yüzyılın ünlü Divan ozanı Ragıb Paşa'nın bile İstanbul'a getirilip satılan koyunlardan yasalara aykırı gelir sağladığı söylenir. XVII. yüzyıl başlarında yaşayıp *Sultan Dördüncü Murad* ile *İbrahim*'e devlet işlerinin ne denli bozulduğunu, yasalara aykırı davranışların, soygunun, çıkarın alıp yürüdüğünü, halkın soyulduğunu bildirir bir yapıt düzenleyen *Koçi Bey* bu konuda somut bir örnektir. "*Koçi Bey Risalesi*" diye anılan bu belgede şöyle denir: "Şefaat ile veya rüşvetile sakın kadılık vermeyesin."[1]

Celâlî (öl.1868) adlı bir halk ozanında gülmecenin başka bir örneğini buluruz. Toplumun değişik kesimlerinde çalışan, genellikle, "esnaf" adı altında toplanan kuruluşları, onlarda çalışanları konu edinen uzunca bir koşuğunda *Celâlî* gülmeceyi bir niteleme düzeyinde ortaya koyar. Onun bu tutumu da yeni değildir. Divan yazınında "Şehrengiz" denen bir türün halk yazınına uygulanmasıdır. Şimdi *Celâlî*'nin bu uzun koşuğundan birkaç bölüm alalım:

Berber dilberinin çekilir nazı
Örücü dilberinin hoştur elfazı
Hamamcı dilberinin çoktur beyazı
Ruhların benzettim gökteki aya

Berber, örücü, hamamcı delikanlılarını niteleyen bu dizelerde gülmece bir anlatıma bürünmüştür. "Dilber" denen bu delikanlıların yüzleri ay'a benzetilir, güzellikleri açıklanır.

1. *Koçi Bey Risalesi*, Zuhurî Danışman, 1972, s. 129. Bu yapıtta ele alınan konular o dönemde devlet kurumlarında yapılan yolsuzluklar, düzen bozukluğu, bütün işlerin çıkar karşılığı görülmesi, baskı, soygun bg. toplumsal sarsıntıları doğuran olaylardır.

Terzi dilberine alındı canım
Kazzaz dilberine arttı figanım
Dellak dilberi aldı dermanım
Başlayınca beni uğuşturmaya

***

Demirci dilberi demir kaynatır
Kalaycı dilberi kıçın oynatır
Mehter dilberi usul-dânâdır (yöntem bilir)
On iki makamı sokar zurnaya

***

Canbaz dilberinin gördüm boyunu
Dülger dilberinin aldım huyunu
Kalafatçı dilberinin ziftle oyunu
İşledikçe üst baş döner muşambaya

***

Urum dilberleri rumuzdan bilir
Yahudi dilberi aşımdan alır
Tüccar dilberi pek kurnaz olur
Çalışır üç beş para kapmaya[1]

Ozan gördüğü delikanlıları (dilberleri) anlatırken, onların genel tutumlarını, görünüşlerini, davranış biçimlerini, kendisi üzerinde bıraktıkları etkileri dile getirip güldürücü bir ortam yaratıyor. Bu türün çok eski bir geleneği vardır. Halk şiirine çok sonraları girmiştir. Divan yazınında en yaygın, en ünlü örnekleri "şehrengiz" adı altında verilmiş, bunlar arasında *Mesihî* (öl.1512), *Zati* (öl.1546) gibilerin "Edirne Şehrengiz"leri, Taşlıcalı *Yahya Beğ* (öl.1582)in "İstanbul Şehrengiz"i, *Lâmii Çelebi* (öl.1532) ile *Aşık Çelebi* (öl.1572)nin "Bursa Şehrengiz"leri ilgi toplamıştır. Bu tür yapıtların konuları bir ilin erkek, kız, kadın güzellerini, özellikleriyle, eğlenceli bir dil kullanarak, anlatmaktır. Ancak, Divan yazını diliyle yazılan bu yapıtların anla-

1 Mehmet Halit Bayrı, *Halk Şairleri Hakkında Küçük Notlar*, 1973, s. 40-41

şılması biraz güçtür. Kullanılan Arapça, Farsça, Türkçe karışımı ağdalı dil gülmece öğesini dar bir çevrede sınırlandırır.

Bu yazın türünde toplum sorunlarının yeri yoktur, işlenen tek konu güzeller (dilberler) onların özellikleri gibi "sevgi" doğrultusunda olan niteliklerdir. Durum halk yazınında da böyledir. Bir özenti, bir öykünme ürünü olan bu tür yapıtlarda bir yenilik de pek bulunmaz. Bu yüzden halk arasında yayılma olanağı da yoktur. Halk arasında yayılma olanağı bulan yazın ürünlerinin halkın anlayışına, duyuşuna uygun düşmesi gerekir.

Celâlî, toplumun bir kesimi, "esnaf güzelleri" denen delikanlıları konu edinmiş, onların özelliklerini işlemişti. Onun elealdığı konunun karşıtını, kadınları da *Tokadlı Nuri* (öl.1882) adlı ozanın koşuğunda buluruz. *Nuri*'de de güzelleri anlatırken nitelikleri, genel davranışları üzerinde durma ağır basar. Ancak ister *Celâlî*'de, ister *Nuri*'de olsun anlatılan genellikler dış görünüştür. Kişinin içini, gerçek kişiliğini anlatma, açıklama sorunu ne Divan şiirine girmiştir, ne de halk şiirine. Alaya alınan, gülmece konusu yapılan bütün insanlar birer "görünüş varlığı" olarak düşünülür.

Kamu milletleri beyan edeyim
Yadigârım olsun ahbab, yârâna
Anların vasfını birbir söyleyim
Dikkat etsin, atılmasın yabana

***

Arab'ın dilberi, diken ateşi
Gencini sararsan yıkılır kaşı
Her ne matlûb etsen bitirir işi
Hîç eziyet vermez anı sarana

***

Urum'un dilberi gayet cilveli
Kâkülünden gitmez asla bir eli
Genç, koca demeyip hemen sevmeli
Kırk yaşında döner o nev-civâna

***

Ermeni dilberi tiz gelir geçer
Gençlikte yanaşmaz, âlemden kaçar
Bir gün olur Felek çarhına sıçar
Kıllanır her yanı, döner ormana

***

Arnavud dilberin giydiği çuha
Ve lâkin gömleği olur muşamba
Her ne matlûb etsen bitirir amma
Çirkin kokar, sıklet verir ihsana

***

Boşnak'ın dilberi bacasız kuyu
Ve lâkin ziyâde sert olur huyu
Aklı kısa amma, uzundur boyu
Şaka bilmez, öyle ateş-zebâne

***

Elekçi dilberi Osmanlı harcı
Anın haraccıya tükenmez borcu
Kırk kapı dolaşır, olur sılacı
Hub lisanlar döker bunca insana

***

Yahudi dilberi insan şeytanı
Yanaşmaz insana soğuktur kanı
Ohşalayıversen kaçar külhānî
Turf(a) olurum deyi gelmez îmâna

***

Tatar dilberinde çok hesnâ çıkar
Bir yanın yapmadan, bir yanın yıkar
Beygir eti yemiş elbette kokar
Sâmâsında vardır birkaç nişâne

***

Kürd'ün dilberleri yüze gülücü
Sanarsın âdeta halden bilici

Eksik etmez yandan eğri kılıcı
Sarılınca çeker vurur kafana

***

Çerkes'in dilberi âfitâb-cemâl
Sanki kametleri bir serv-i nihâl
Güzellikte dersen bir Yûsuf-misâl
Hublukta gelmemiş misli cihâna

***

Türk'ün dilberidir gayetle inad
Şehir dili bilmez lisanı kubad
Kelâmında eder Türk'lüğün isbat
Hayvan gibi gözün diker samana

***

Şehir dilberleri gayet ser-firâz
Bir hüsn-i dakıktır bulmaz inkırâz
Akl ile her derde onlar çâre-nâz
Mukabil olurlar hûr-i gilmâna

***

Gürcü'nün dilberi yosma-kıyâfet
Pâdişâha lâyık sâhib-zerâfet
Müjgânla emretsen eder itâat
Bitirir hizmeti o ârifâne[1]

Bu uzun koşukta gülmece öğesini dış görünüşleri, kadın-erkek ilişkileri bakımından, davranışların oluşturduğu görülüyor. koşuklarını, genellikle, bir çalgı eşliğinde söyleyen "saz şairleri" Köy kahvelerinde, illere geldiklerinde "gurbetçi kahveleri"nde oturur, çevresine toplananları eğlendirmek, söyleşip gülmek için koşuklarını belli bir düzene göre okurlar. Bu koşuklar ya sevgiyle (aşkla) ilgili ya da böyle yergili, alaylı, gülmeceli bir niteliktedir. İşlenen konuların, az çok, yaşamdan seçilmesi dinleyenleri ilgilendirir, koşuğun yayılmasını, ağızdan ağıza

1. M. Fuad Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, 1962, İstanbul, s. 572-574.

başka saz ozanlarınca benimsenip söylenmesini sağlar. Bu tür koşukların ramazan gecelerinde çok ilgi toplaması, kahvede toplananları eğlendirici, güldürücü ya da duygulandırıcı (sevgiyi işleyen türünde) olması yüzündendir. Ancak, sünnî toplulukların bu tür koşuklara ilgi duymadıkları da bir gerçektir. Bu nedenle halk şiirinin Alevi yörelerde daha geniş bir alana yayıldığı, gelişme olanağı bulduğu görülür. Nitekim bu çalgı eşliğinde koşuk düzüp söyleyen ozanlarda genellikle Alevidirler.

Burada, önemli bir konuyu belirtme gereği vardır: Alevi topluluklarda, kahveler dışında, çalgı eşliğinde söylenen koşukları kadınlar, kızlar da dinleyebilirler. Özellikle köy düğünlerinde, şölenlerde okunan bir yazın ürünlerini dinleyenlerde kaç-göç yoktur. Durum illerde pek de öyle değildir. Sünni topluluklarda uygulanan kaç-göç kadınların köyle koşukları dinlemelerine engeldir.

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında *Ruhsatî* (öl.1910) gülmeceli koşuklarda iki ayrı konuyu işler. Biri kişinin yaratılışı, genel davranışları ile ilgilidir. Kişinin özü, içvarlığı, belli ölçüler içinde, bu tür koşuklarda dile getirilir. Kendi kendine duyulan aşırı güvenç, usuna, becerikliliğine karşı aşırı inanç koşuğun odağını oluşturur. Eline gelen bütün işleri başaracağına inanan, halk deyimiyle şu "mangalda kül bırakmayan" kimseler *Ruhsatî*'nin koşuklarında, burada verilen örneklere göre, açıkça belirir. Ozan bu aşırılığı kolay bir söyleyişle, açık bir niteleyişle gülmeceye dönüştürür.

İkinci tür koşuklarda kötülükler, dengesizlikler, çalıp çırpmalar, düzensizlikler, vurgunlar, soygunlar anlatılır. Burada ele alınan bu tür koşuklardır. Ozanın gerçek kişiliğini belirten öteki "sevgi konulu" şiirleri bu çalışmanın sınırları dışındadır.

Hele bir düşün ki güzümün nuru
Bu kadar parayı sana kim verdi
Bağzı fukaraya bulma kusuru
Mesti kundurayı sana kim verdi

***

Anadan doğunca kürkün var mıydı
Üryân gelmedin mi börkün var mıydı
Torba torba mecidiyen var mıydı
Tükenmez parayı sana kim verdi

***

Kuş tüyü döşekte yattın uzandın
Haftada bir çeşit geydin özendin
Âferin aklına sen mi kazandın
Şu tompu tarlayı sana kim verdi

***

Dinle *Ruhsatî*'yi ne deyem sana
Sana bir öğüttür sanma ki çene
Çalışmayla verse verirdi bana
Bu köşkü sarayı sana kim verdi[1]

Bu dizelere, daha önceki koşukların ışığında, bakılırsa gene vurgun, soygun, yasadışı kazanç bg. olayların işlendiği, kendine güvenmenin bir göz boyama, bir aldatmaca olduğu anlaşılır kolayca. Ozanın söyleyişinde "çalışana tanrı verir" sözleri üstü kapalı olarak ele alınıyor. Varlıklı bir kimsenin bu sözlerin arkasına sığınmasının bir oyun olduğu ileri sürülüyor.

Çalışmayla verse verirdi bana

dizesi açıkça bir soygunu, vurgunu dile getirerek alaya almanın odağını oluşturuyor. Sen, bir yolunu bul, çal çırp varlıklı ol, sonra da "ben çalıştım tanrı da verdi" deyiver. Bu doğru, gerçek bir açıklama değildir, demek istiyor ozan. Yaşadığı dönemde sürüp giden vurgun, soygun, yoksulu ezerek çıkar sağlama, sömürü düzeninin sonucudur bu. Bu nedenle bu dezelerde bir toplum olayı işlenmektedir.

Sana bir destan yaptım ki
Yaşasın Seyyid Efendi

1. *Ruhsatî*'den alınan bu örnekler için bkz. *Ruhsati Hayatı ve Şiirleri*, Eflâtun Cem Güney-Çetin Eflâtun Güney, 1963, İstanbul.

İntizâr etmeğe kıyamam
Şişesin Seyyid Efendi

***

Bana eyledin düzeni
Ölçtün özeni özeni
Yerin katran kazanı
Pişesin Seyyid Efendi

***

Herdem gezersin kasdına
Niçin kem satan dostuna
Kasap sekleri üstüne
İşesin Seyyid Efendi

***

Babanı katmam sayıya
Dayın benzettim ayıya
Kendi eştiğin kuyuya
Düşesin Seyyid Efendi[1]

Bu koşukta "Seyyid Efendi" denen ya da adı "Seyyid" olan birisi yeriliyor, yermenin konusu onun yaptığı yolsuzluklar, yakışıksız işler, ozana karşı giriştiği kötülükler olmalıdır. Üstelik "seyyid" sözcüğü Peygamber soyundan gelenlere verilen bir sandır. Divan yazınında böyle bir kimsenin yerilmesi, alaya alınması söz konusu değildir. Peygamber soyundan gelen bir kimseye;

Kasap sekleri (köpekleri) yüzüne
İşesin Seyyid Efendi

gibi sözler söylemek büyük bir suç sayılır "şeriat" geleneklerine göre. Osmanlı yönetiminde peygamber soyundan gelenlere suç işleseler bile dokunulmaz. Oysa ozan kızınca bu gibi yasaklara,

1. *Ruhsati*'den alınan bu örnekler için bkz. *Ruhsati Hayatı ve Şiirleri*, Eflâtun Cem Güney-Çetin Eflâtun Güney, 1963, İstanbul.

dokunulmazlıklara aldırış etmiyor. Bu eski geleneği de yıkan Ruhsatî olmuştur denebilir halk yazınında.

Kadı işi yarım görür
Hükümetler baştan savur
Bayı müftü fetvâ verir
Kuru fetvâya düşmüşler

dizelerinde ozanın kadıdan, müftüden, hükümetten, görevlilerden yakınması daha önceki söylediklerinde direndiğinin kanıtıdır. Ozan, ikinci koşuğunda, "Seyyid Efendi"yi yererken, alaya alırken biraz kişisel bir işten dolayı öfkelenmiş görünüyorsa da öteki koşuklarında daha yaygın olaylara, kamuyu ilgilendiren konulara değindiği anlaşılıyor.

Sümmâni (öl.1913) kendinden önce gelen halk ozanlarının izinden yürüyerek, yaşadığı çağın, bozukluğundan, düzensizliğinden alaylı, yerici bir dille yakınır. Onun da gülmeceyle ilgili koşukları yaşadığı toplum düzeninde, görev aşamalarında gördüğü olaylar çalıp çırpma, yüzsüzlük, başı boşluk, baskı bg. konulara değinir. Gülmece yer yer bir yergi niteliğine bürünür, bir yakınma giysisi içine girer.

Dinleyin vasfedem devrânı demi
Cihan halkı şimdi hep dara kaldı
Değilsin müneccim bulunma zanda
Neden fehmedersin dildâre kaldı

***

Milletse ahlâktan hep oldu beri
Kimsede kalmadı nâmûs eseri
Bir dahi bozuldu çarhın çenberi
Düzeltme gökteki hünkâra kaldı

***

Hanidir hürriyet hani mürüvvet
Kimi der adâlet kimi müsâvât
Herkes kendi fikrin eyler rivâyet
Âkıl dânâ kimse kenâre kaldı
***

Elbet baş gösterir sâhib-i zaman
Tâ burc u eflâke dayandı efgan
Gamdan âzâd olan sabî vü sıbyân
Onlar da ağladı hep zâra kaldı

Kişinin çağından yakınması, düzenin bozukluğundan sızlanması halk katında çok eskilere dayanan bir gelenektir. Ancak ozanın söylediklerini tarih doğruluyor. Onun yaşadığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu en acı günlerini görmüş, *İkinci Abdulhamid*'in baskıları altında inlemişti. Ozanın söylediği "hürriyet", "müsâvât", "adâlet", "millet" kavramları bu dönemin ürünleridir. Bu koşuğun sonunda:

Millete aydınlık derdin merhemi
Bizi halk eyleyen Gaffâr'a kaldı

dizeleriyle ulusun kurtuluşunu, aydınlığa kavuşmasını yalnız tanrı'dan beklediğini söylemekten kendini alamıyor.

Bu son birkaç ozandan alınan örneklerde, eskilerde bulunmayan, bir yenilik, bir özellik vardır. Bu ozanlar toplum sorunlarına daha açık bir tutumla eğiliyorlar. XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunun geçirdiği çalkantılar, sarsıntılar, ortaya çıkan yenilik düşünceleri, ilerici atılımlar halk ozanlarını da etkilemeye başlamıştır. Daha önce adı geçen *Koçi Bey Risalesi*'nde ele alınan düzen bozuklukları bu ozanlarda çağdaş bir anlayışla ortaya çıkıyor. Ozanlar, kendi kişisel sorunları yanında, toplum sorunlarını da ele almaktan sevinç duyuyor. Bu bir ilerleme, halk ozanları adına, bir gelişme, bir aydınlanma belirtisidir. Ozan, bir yerde, doğrudan doğruya Devlet denen kuruluşun karşısına geçiyor, ona birtakım sorular soruyor, onu yeriyor kendi anlayışınca. Artık gülmece, yergi bir toplum sorunu üzerinde odaklaşıyor.

Sen de bildin ben bu derde düşmüşsam
Hükmedip üstüme gelirsin fâre
Isıtmanın alevinden yanmışsam
Zemmedip üstüme gelirsin fâre
***

Nerden geldin behey zâlim bu dağa
Gözlerin bakıyor sol ile sağa
Sanki kâreyledim geldim ben bağa
Yedin de fesimi gülersin fâre

***

Kediler kalbinden seni dilerler
Seni yer de ağzın burnun silerler
Köye gitsek üstümüze gülerler
Yedin de fesimi gülersin fâre[1]

Koşuk olarak kaldığı bir yayla evinde fesini yiyen fareye yazdığı bu koşuk bir gülmece niteliğindedir. Ozan sıtmaya yakalanınca bir evde konuk olma gereğini duymuş, gece fare fesini yemiş. İnsan ister istemez gülüyor. Oysa anlatılan düpedüz bir olaydır. Ancak anlatım özelliği güldürücüdür. Gülme öğesi olayın özünde saklıdır. Bu da halk yazınının bir özelliğidir.

1. Haşim Nezihi Okay, *Sümmâni Hayatı ve Şiirleri,* 1963, İstanbul. Bu koşuğun bütününü almadık, daha uzundur.

YERGİ-GÜLMECE

Buraya dek verilen örneklerde görüldüğü gibi, genellikle, gülmecenin bir alaya alma, belli toplum sorunlarına değinmeden, belli bir toplum kesimini gülünç duruma düşürme eğiliminde olduğu konusu ele alınmıştır. Özellikle XIX. yüzyılda gülmecenin yeni bir nitelik, yeni bir yön kazandığı görülür. Halk yazını dışında kalan, "Tanzimat" diye adlandırılan dönemle onu izleyen sürelerde gülmece yergi ile karışarak yeni bir bütünlük içinde ortaya çıkar. Osmanlı topluluğunun, yavaş yavaş, Batı uygarlığı ile tanışması onun etkisi altında kalmasına, kimi düşünce ürünlerinin Türkçeye aktarılmasına yolaçmıştır. Bu dönemde halk yazınıyla atbaşı giden, Divan geleneğini sürdürürken halka yönelik bir şiir anlayışını benimseyen, bir tutum vardır. Bu tutum, Divan yazınında olduğu gibi yalnız kişisel öfkelere, kırgınlıklara dayanmaz. Toplum yöneticilerinin beğenilmeyen davranışlarını, toplum yararına yermeyi, alaya almayı, böylece gülünç duruma düşürmeyi konu edinen bu şiir türünün, görüş olarak, kaynaklandığı yer Batı düşüncesidir. Daha çağın ortalarına doğru, *Şinasi*'nin *La Fontaine*'den, sonra *Ahmed Vefik Paşa*'nın *Moliére*'den yaptıkları güldürücü, eğlenceli çeviriler vardır. Bu ilk yazın ürünleri bile Osmanlı toplumunda yeni bir anlayışın, yeni bir gülme öğesinin öncüleridir.

XIX. yüzyıl Türkiye'sinde, sayıları az da olsa, Batı anlayışına yönelik aydınların yetişmesi gülmece ürünlerini de, Batı'da olduğu gibi kişisel değil, bir toplum sorunu olarak ele almayı

sağlamış, yazın ürünleri toplumsal konulardan beslenecek bir varlık niteliğine bürünmüştür. Divan yazınında, güldürücü öğe, kişisel yergiye dayanıyordu. Oysa yeni dönemde bu kişiselliğin yerini toplumsal sorunların aldığı görülür. Batı'dan yapılan oyun çevirileri, onlara özenerek *Namık Kemâl, Abdulhak Hamid* gibi ozanların yazdıkları oyun yapıtları, çok sınırlı, az içerikli de olsa, toplumun bir yanını yansıtıyor, toplumda ilgi uyandıran bir konuyu işliyordu.

Bu dönemde, bir yandan eski yazın geleneğini sürdürenler, bir yandan Batı yazınından esinlenenler gibi iki karşıt tutumlu aydın topluluğu ortaya çıkmıştır. Eski geleneği sürdürenlerde toplum sorunları pek önemsenmez. Eski şiirin suyunca gidilir, yergiler, övgüler eski şiir akışı içinde ortaya konurdu. Buna karşılık ötekiler için bütün yazın türlerinin konusu, kaynağı toplum olaylarıydı. Bunda başarı oranı az olsa bile, yeni bir anlayışa yönelme bakımından, benimsenen tutum ilginçtir. Bütün yazın türlerine, kimi halk ozanlarının koşuklarına bile, Osmanlı aydınına yabancı kavramlar girmeye başlamıştır. "Reis-i cumhur", "ehali-i fazl", "adalet", "müsavat", "hürriyet", "cemiyet", "istiklâl", "istibdat" bg. sözcükler Batı etkisiyle ortaya atılan, birer toplum olayını yansıtan, düşünce ürünleridir. Bunları birer toplum kavramı olarak Osmanlı aydınınında bulma olanağı yoktur. Bu kavramları kimi yazarların düzyazılarında, kimi ozanların koşuklarında bol bol buluruz. O dönemin toplum anlayışına, yönetim düzenine karşıt olan, onun içeriği ile bağdaşmayan bu kavramların, daha sonra örneklerle gösterileceği gibi, yergilerde, gülmecelerde boyuna kullanıldığını gösteren somut belgeler vardır elimizde.

Kişisel yergi, kişisel alay yerini bu yeni tutumla toplumsal oluşuma bırakmış, böylece daha etkin bir nitelik, daha geniş bir yayılıp benimsenme olanağı bulmuştur. Gülmece biri şiirle, biri de oyuna uygulanan öteki yazın ürünleriyle kısa bir süre içinde güçlenmiş, başta bulunan güçlü yöneticilere bile sıkıntılı düşler gösterir olmuştur. Artık, canı istediğini bir buyrukla öldürten padişahın yerini yargı örgütleri almaya başlamıştır. Özellikle ünlü "Tanzimat Fermanı" bu yeni tutumun en belirgin örneğidir.

Mustafa Reşid Paşa'nın geleceğinden korkarak, çoluğu çocuğu ile, evinden çıkarken, görüşerek okuduğu bu ünlü buyruk Osmanlı toplumunda yeni bir görüşün ışıklandığına kanıttır. Toplumda görülen bu özlü değişmeler yazında, toplum kurumlarında, etkili olmuş, gazeteler, dergiler çıkmaya başlamış, ele alınan konular toplum sorunlarına değgin olaylar olmuştur. Oysa Divan geleneğinde böyle bir tutum, toplum sorunlarına yönelik bir anlayış yoktu. *Koçi Bey* gibi aydınların uyarıları da, yayın araçlarının olmayışı yüzünden, yalnız Saray çevresinde birkaç kişi arasında kalmış, istenen sonucu vermemiş, beklenen etkiyi gösterememiştir.

Bu dönemde görülen başarının başlıca kaynağı dil ile basındır. Dil, yavaş yavaş, halkın anlayabileceği bir niteliğe kavuşma olanağı bulmuş, basın araçları düşüncelerin geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Padişah için söylenen bir söz, öne sürülen bir öneri, bir uyarı Saray'dan önce halkın kulağına gitmeye başlamış, toplumda olup bitenleri halk da duyma kolaylığı bulmuştu.

İşte, toplumda görülen bu değişme kısa bir süre içinde başta şiir olmak üzere, bütün öteki yazın ürünlerini etkilemiş, gelenekçi sorunların bırakılıp çağdaş konuların ele alınmasına yol açmıştır. Değişme bir bütün olarak toplumun ayrı ayrı kesimlerini etkisi altına almış, gülme öğeleri bile yeni buluşlarla beslenmiştir. Değişme belli bir doğrultuda değil, geniş bir yüzeyde gerçekleşme yoluna koyulmuştur. Artık, XIX. yüzyıl insanı XVI. yüzyılda ki soydaşı gibi gülmüyor, çağın getirdiği yenilikler onun gülme biçimini de etkileyip değiştirdi. Eskiden yalnız gölge oyunu, onu da gizlice, korka korka, görmeye giden, onunla gülenin yerini bu dönemde Moliére'in yapıtları almış. Batı ile tanışma, Osmanlı toplumunda yeni bir gülme, eğlenme, alaya alma, yerme olanağı yaratıverdi.

XIX. yüzyıl Türk yazınının başka bir özelliği de halk şiirinde işlenen konuların bir genel geçerlik kazanması, yeniliği benimseyen bütün ozanlarca ele alınmasıdır. Halk ozanının söylediği ile yenilikçi ozanın söylediği birbirini tutar niteliktedir. Daha önemlisi küçümsenen, alaya alınan halk ozanlarının değer

kazanması, onların kullandıkları ölçülerin uygulanmasıdır. Yeniyi sevmekle birlikte halk şiirinin tadına varamayanlar da yok değildir. Özellikle *Namık Kemal,* bütün yenilikçi atılımlarına karşın, *Yunus Emre*'nin tadına varacak beğenci bulamamıştır. Oysa Ziya Paşa halk ozanlarının dilini, ölçüsünü, söyleyişini benimsemiş, onlara öykünerek şiirler yazmıştır. Bu alanda pek başarılı olmasa bile tutumu ilginçtir.

Akşam olur, güneş gider şimdi buradan,
Garip garip kaval çalar çoban dereden
Pek körpesin, esirgesin seni Yaradan,
Gir sürüye, kurt kapmasın, gel kuzucağım!
Sonra yârdan ayrılırsın, ah yavrucağım!

Bu dizelerin ölçüsü "hece", dili öztürkçedir, halk ozanlarının kullandıkları dildir. Bu dili kullanan, halka yönelen yalnız *Ziya Paşa* değildir. Yaşadığı çağ, Batı ile olan yakınlık, toplumun geçirdiği çalkantılar böyle bir atılımın gerekçesini yaratmıştır. Nitekim bu gerekçeye *Şinasi* (öl.1871) nin de uyduğu görülür.

Eşi yok bir güzeli sevdi beğendi gönlüm
Kıskanır kendi gözümden yine kendi gönlüm

Dizelerinde *Şinasi* besbelli *Karacaoğlan*'ın ölçüsünü değilse de dilini kullanmıştır. Bu ister bilinçle, ister gelişigüzel bir tutum olsun, bir yenilik atılımıdır. Çağ, olumlu düşünenler için bunu gerektirmektedir.

Ziya Paşa, Namık Kemâl gibi ozan aydınlar, Batı düşüncesiyle kurdukları ilişki sonucu, Osmanlı yönetiminin bozukluğunu, baskısını, çağın gerisinde kaldığını anlamışlar. Bunu yazılarıyla, şiirleriyle yansıtmışlar. Padişahı yermekten, alaya almaktan korkmamışlar. Ancak bunları yaparken yukarda görülen dizelerin dilini kullanmamışlar, gene Divan dilinin etkisinde kalmışlar. Bunu kullandıkları çağdaş kavramlara karşın yapmışlar.

XIX. yüzyılda insanın değişik durumlarını, niteliklerini birer özellik bütünlüğü içinde ele alan, alaycı, güldürücü bir dille işleyen *Yenişehirli Avni* (öl.1883) dili bakımından eksiksiz bir Divan ozanıdır. "Mir'ât-Cünûn" (Delilerin Aynası) adlı yapıtı adın-

dan da anlaşılacağı üzere bir gülmece (mizah) dergisidir. Dilinin ağırlığından dolayı tutulmamış, yalnız o dille yazanlar arasında kalmıştır. Bu yapıtın "Nasihat Delisi" başlıklı bölümünden birkaç dize okuyalım:

Var idi bir de nasîhat delisi
Va'az dîvânesi gayret delisi
Ağlamış çehreli sofî-i gazûb
Bir gülünç yüzlü mürâi-i kezûb
Bir kucak torla sakal tâ-be-miyan
Semeri eğri burun tâ-be-tavan

....

Câhil ol rütbede nâdân budala
Ki demiş hakkına bâzı zürefâ
Sa'ysız tâ bu kadar cehl olmaz
Cehlin ol mertebesi sehl olmaz

Dizeler böyle bir dille sıralanıp gider: "Bir öğüt delisi vardı, konuşmayı seven, çaba göstermeyi seven bir deliydi, asık yüzlü ağlamış öfkeli sofu idi, ikiyüzlü, gülünç göbeğine değin bir torba sakalı olan bir kimseydi. Semeri eğri burnu tavana değerdi, bilgisiz, öylesine de anlayışsız, budala. Onun için kimi ince duygulu kişiler, çalışmadan bu oranda bilgisizlik olmaz, bilgisizliğin bu aşaması da bir yanılma sonucu kazanılmaz demişlerdi." Bu dizelerde gülme öğesi vardır, ancak dilin ağırlığı bunu örtüyor. Okuyucu, gülebilmek için, önce dilini öğrenme, ozanın ne dediğini anlama gereği ile karşı karşıya geliyor. Oysa güldürmecenin özü ilk okuyuşta, ilk dinleyişte anlaşılmayı gerektirir. Kolay anlaşılan, inceliği kolay kavranan bir nesneye gülünür. Kişi, bilmediği bir dilde yazılmış, bir güldürmece karşısında gülemez.

Gene bu dönemde, *Şinasi*'nin Fransız ozanı *La Fontaine*'den çevirdiği güldürücü birkaç dize alalım:

Gördünüz mi sizi şimdi ediyorlar dâvet
Bu ziyâfette aceb yok mu bana bir hizmet
Bunda kalsın yükünüz tek ininiz siz aşağı

Arkanızdan gelirim olmağa tavla uşağı
Eşek attı yükünü yerlere kendin kuyuya
Tilki mirâs yedi tâ ana rahmet okuya

Bu bölümde eşeği kandırıp kuyuya atlatan tilkinin öyküsü var. Eşek suda yüzünün yansıdığını görünce sevinir, tilki de onu, yükündeki yiyecekleri yemek için kandırır, kuyuya atlatır, eşek ölür, tilki yiyeceklere konar.

Şinasi'nin çevirdiği dizeleri ilk okuyuşta anladığımız için gülebiliyoruz, *Yenişehirli Avni*'ninkiler için böyle diyemeyiz. Gülmece dönüp dolaşıp söylenenin anlaşılmasında düğümleniyor.

Bu dönemde Batı'dan böyle çeviriler yapılıyor. Ancak yapılan çeviri biraz yüzeyde kalıyor, Türk aydınının tutumunda, düşünme biçiminde köklü bir değişiklik, özlü, yaratıcı bir gelişme olanağı doğuramıyor. Türk aydını başka düşünüyor, başka türlü davranıyor. Beğenip çevirdiği ile kendi yazdığı birbiriyle çelişiyor.

Türkiye'de, biri halkın özünden gelen, öteki Divan yazını geleneğini sürdüren, üçüncüsü de Batı'dan çevrilen yapıtlarda aktarılan bir gülmece karışımı ortaya çıktı. Divan geleneğini sürdüren de kişisellik olduğu belli. Halkın özünden doğanla Batı'dan aktarılanda, daha çok, bütün toplumu ilgilendiren bir özellik vardır. Toplumu ilgilendiren gülmecelerin yayılma olanağı, ötekilere oranla, daha çok. Halkın yarattıkları belli bir çağda sıkışıp kalmıyor. Bir yandan yayılıyor, bir yandan da geleceğe aktarılıyor. Kişisel olanlarda bu yayılma, aktarılma olanağı yok. Ayrıca halkın yarattıkları boyuna değişiyor, ortama göre yeni yeni besinlerle gelişiyor, büyüyor. Kişisel olanlar ise ne büyüyor, ne de bir değişme gücü bulabiliyor. *Nasreddin Hoca*'nın, *Bektaşi*'nin, *Bekri Mustafa*'nın güldürmeceleri boyuna çoğalır da Divan ozanının, onu izleyenlerinkiler olduğu yerde kalır. Bu konuda ozanlarınki yazıya geçmiş, yazarı belli olduğundan somut, kesin belge niteliğine kavuşmuştur, gibi, bir yargı geçerli değildir. Bugün ne Yunus Emre adıyla söylenen koşuklar yüzde yüz onundur, ne de Pir Sultan Abdal'ın diye bilinenler kesinlikle onun elinden çıkmıştır. Bu tür değişmeler XIV. yüzyılda yaşadıkları bilinen, koşukları "cönk" denen yazılı belgelerde topla-

nan halk ozanları için de olağandır. Halk kendinden olanı, kendi düşüncelerini, duygularını dile getireni benimseyince ilk biçimi ne olursa olsun kendi gönlünün uyarınca söylemekten kaçınmıyor.

XIX. yüzyılda Batı'nın etkisiyle Türkiye'de görülmeye başlayan duygu, düşünce değişmelerinin en yaygın olduğu alan yazındır. Toplum kurumlarında yenilik, geçmişe bağlılığın ağırlığı nedeniyle, yazına oranla çok yavaştı. Yazın alanında, tiyatroda görülen değişmeler doğrudan doğruya bir düşünceyi benimseme yoluyla oldu. Ozan beğendiğini yarattığında yansıttı. Özellikle tiyatroda *Shakespeare, Moliére* etkisi belli bir toplum kesiminin gülme beğencini değiştirecek nitelikte olmuş, Batı'ya öykünme, neredeyse bir gösteriş, bir çalım niteliğine bürünmüştür. Nitekim bu dönemden sonra söylenen güldürmecelerde yeni kavramların yeralması bir beğenç değişmesinin varlığını gösterir. Beğenç değişmesinin içeriği düşünce, yaşama anlayışı değişmesiyle eşdoğrultuludur. Bunu somut bir örnekle ortaya koymak için, Batı yergi anlayışına öykünen, o türde alaylı, gülmeceli şiir düzenleyen *Ziya Paşa* (öl.1880) nın "*Zafernâme*" adlı yapıtından birkaç bölüm okumak yeter. *Ziya Paşa* bu yapıtında çağının ünlü devlet adamı *Ali Paşa*'yı, çevresindekileri üstü kapalı bir dille, *Rabelais*'nin (öl.1553) "*Gargantua*" adlı yapıtında yaptığının bir benzeri ile, yapmaya çalıştı. *Ziya Paşa*'nın ünlü Fransız yazarının düşünce düzeyine, yaratıcılık aşamasına ulaştığı söylenemez, onun yetiştiği ortamda böyle bir başarı ürünü beklenemez. Ancak yapmak istediği, bu ünlü Batı aydınının açtığı yoldadır.

Kime ne kendisinin karnı ya aç ya toksa?
Çok mudur parmak atıp her işe burnun soksa?
Geri versin diyelim zatına bunlar çoksa;
Kendinin gayret-i milliyesi koymaz, yoksa
Çekilir yük mü bu mihnet kişi olsa hammal!

....

Bezm-i adline müsavi çakıcı, tamburacı,
Meclisinde bir olur lâgutacı, usturacı,

Tanımaz çizmeci ya losturacı, mosturacı,
Öyle nazik ki, eğer şapkalı bir kunduracı
Evine gelse eder ta kapıdan istikbal.

....

Oratörler, avukatlar yanına gelse eğer
Onu ilzâmda elbette kalırlar muztar.
Bu değildir yalınız zât-ı şerifinde hüner
Öyle bir cerbeze-i nutku da var kim eder
Hasmının hakkı dahi olsa elinde ibtal.

Ziya Paşa, bu dizelerinde başka bir konuyu işler görünerek *Ali Paşa*'yı ele alıyor, onun yaptıklarını sıralayarak, yergiye, alaya girişiyor. *Ali Paşa*, ozana göre, görevinde başarılı olamamış, Osmanlı Devleti gerilemekten kurtulmak şöyle dursun, bu gidişini azıcık bile yavaşlatamamış. *Ali Paşa*'nın özelliklerini, görevini, yaptığı işleri, giriştiği eylemleri bilmeyen bu dizelerden, istenen anlamı çıkaramaz. *Rabelais*'nin adı geçen yapıtında söylediklerini de, o dönem Fransa'sının durumunu, yönetim bozukluğunu bilmeyenler kolay kolay anlayamazlar. *Ziya Paşa*'nın *Rabelais*'i iyice okuyup incelediğini bilemiyoruz, ancak, şiirlerinde onun gülmece öğelerinden, özellikle alaya alış biçiminden esintiler vardır. Avrupa'da bulunduğu yıllarda *Rabelais*'den seçmeler okumuş olabilir ya da Türkiye'ye dönünce onunla ilgili yazıları okuma olanağı bulabilir. Bütün bu varsayışlar *Ziya Paşa* Batı'dan esinlenmedi, *Rabelais* ile ilgisi yoktur, onu tanımamıştır bile, demeye yetmez.

Ten-i nâzendesi ne nâzik igen pek ne de kart,
Kendine mani-i azm olmadı, kânun ile mart,
Ona nisbetle cebandır şücean-i Ispart
Askere verdi kumandayı misâl-i Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde general.[1]

Bu dörtlük, Ziya Paşa'nın, "*Zafernâme*"de kimi ele aldığını, ne denli karşılaştırmalar yaparak yerdiğini, alay ettiğini, gülünç

1. *Ziya Paşa'nın Şiirleri*, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1967, s. 83-89.

duruma düşürdüğünü gösteriyor açıkça. *Bonapart, şücean-i Ispat* (Isparta yiğitleri), *general, kumandan* sözcükleri *Ali Paşa*'nın yaptığı işlerle yakından ilgilidir.[1]

Ziya Paşa'nın yakın arkadaşı, bir süre ülkü birliği ettiği ozan *Namık Kemal* (öl.1888) gülmece öğesini yergi, alaya alma bütünlüğü içinde, yarı batılı, yarı Divan geleneğine bağlı bir şiir anlayışı ile birleştirerek biçimlendirir.

Zabtiyede müş'ir olıcak nâsezâ teres
Çok ehl-i iffeti yüzü üstü sürükledi
Âfâkı tuttu velvele-i sıyt-ü şöhreti
Bekçileri dahi yola koydu düdükledi

Şefik Paşa'nın gece bekçilerine düdük vermesi üzerine söylenen bu dörtlükte gülmece öğesi "düdüklemek" sözcüğünün iki anlamlı olmasındadır. İlk üç dize birer ağır yergi, daha doğrusu birer sövmedir. Onlarda gülmece özelliği yoktur dense yeridir.

Yağmaya başladı güz bârânı
Müjdeler teşne-dilân-ı vatana
Ger çıkıb kavl-i etibba sadık
Sadr-i Ali geberirse bu sene
Dinleyin nutkumu ey vârisler
Vermeyin pâre mezâr-ü kefene
Nâş-i murdarını seylâba atın
Sürütürler köpeği öldürene

Ali Paşa'yı ağır bir dille yeren bu dizelerde, ozan: Güz yağmurları başladı, yurdun gönlü susamışlarına muştular olsun, doktorların söyledikleri doğru çıkarsa Ali Paşa bu yıl ölecek, ey onun yakınları dinleyin sözümü, kefene, mezara para vermeyin, iğrenç leşini suya atın, köpeği öldürene sürütürler, diyor. "Köpeği öldürene sürütürler" bir atasözüdür. Ozan buna dayanarak Paşa'yı yererken gülmece yapmaya çalışıyor, yergiye bir gülmece niteliği vermek istediği belli.

1. Ali Paşa'nın yaşamı için bk. *Meydan Larousse*, İ. M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*

Münif Paşa (öl.1910) kendisi gibi bir Osmanlı paşası olan çağdaşı *Raif Paşa*'nın köseliğine dayanarak:

Üç tuğlu vezir olurmuş evvel
Üç tüylüsü şimdi oldu peydâ
Üç tuğ ile üç tüyü kıyas et
Devlet ne imiş, ne oldu hâlâ

diyerek üç tüyle, bir san olan üç tuğ'u karşılaştırıp dizelere bir alay, bir gülmece özelliği vermeye çalışmış.

XIX. yüzyıldan önce güldürmecenin kişisel olduğunu, karşılıklı konuşmalar, atışmalar sırasında bile yergiye, küçük düşürmeye, alaya almaya yöneldiğini daha önce söylemiş, bir iki örnek vererek, onun niteliğini göstermeye çalışmıştık. Elimize geçen yazılı belgelere göre, bu tür güldürmecelerin çokluk, tanınmış kimseler arasında geçen konuşmalarla ilgili olduğu bellidir:

"... Şair Nabi'nin bulunduğu şehirde, kadı bir hayrat abdesthane yaptırmış ve şair Nâbi'ye bir tarih beyti söylemesini rica etmiş.

Koca şair, bir abdesthaneye tarih beyti yazmak istemediğinden kadıyı başından savmış. Fakat inadçı kadı, şâire ısrar edince Nâbi dayanamayarak şu tarih beytini yazmış:

Kadı yaptı kademgâhı mazarrat kalmasın tende,
Dedi târihini Nâbi sıçam hayratına ben de."[1]

Bu güldürmece Divan yazını geleneği çerçevesi içinde olduğundan niteliğini açıklama gereği yok, daha önce böyle örnekler görmüştük. Burada, konuya yeniden dönmenin amacı, XIX. yüzyılda, bu geleneğin yeniden büyük görevlerde bulunan kimselerce sürdürülmesinin, yalnız Divan geleneğine bağlı ozanların arasında kalmayışının, bir daha ortaya konmasıdır. Şöyle ki:

"Üsküdar'da, hazırcevaplıkla tanınmış olan *Aziz efendi* bir gün eşeğine binmiş, köşkünden çarşıya doğru gidiyordu. Hüdaî dergâhından çıkarak Doğancılara doğru giden Şair *Kâzım Paşa* ile karşılaştı. Her vakitki gibi lâtife yapmak isteyen *Aziz efendi,* eşeğine hitapla:

1. Hilmi Yücebaş, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi,* 1976, s.190.

- Öp paşa babanın elini!

Deyince, *Kâzım Paşa* elini hemen eşeğin ağzına doğru götürdü ve sonra da gülerek:

- Aziz ol! dedi..."[1]

Bu iki güldürmece arasında yerme, söyleyiş, benzetme, öz bakımından büyük bir yakınlık, bir biçim özdeşliği vardır. İkisinde de karşılıklı yerme, küçük düşürme ağır basıyor. Güldürmece incelikten çıkıp sövmeye dönüşüyor.

Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal üçlüsünde görülen gülmece örneklerinin bir yandan toplum sorunlarıyla ilgili, bir yandan da kişisel olduğu anlaşılıyor. Oysa, az önceki örneklerde, yergi gene kişisel bir nitelik kazanıyor, toplum sorunlarıyla bağlantısı kopuyor. Bu çelişkiliğin kaynağını, XIX. yüzyıl insanının bir yanıyla geçmişe, bir yanıyla Batı'nın etkisiyle çağına yönelik olmasında buluruz. Geçmişten kopmama, çağın etkisinden de kurtulamama. XIX. yüzyıl Türk toplumu, yaşama anlayışı bakımından kesin bir çizgiye varamamış, düşünce sarsıntıları, görüş çalkantıları içinde bir o yana, bir bu yana gidip geliyor. Yazı dilinin eskiliği, bu konuda yeniliğin çok ağır yürüyüşü, çağdaş görüşleri karşılayacak bilgi kavramlarının yeterli olmayışı bu sarsıntıyı, bu çalkantıyı az da olsa sürdürüyor, büsbütün önleyemiyor. Bu nedenle gülmece öğesi bir yerde kökten değişiyor, başka bir yerde eskinin saldırısından kendini kurtaramıyor. Kökten değiştiği yerde, dil bakımından yüzde yüz olmasa bile, anlayış bakımından, olaylara bakış yönünden, eskiye arka çevirme, geçmişten kopma gerçekleşiyor. Öte yandan *Moliére, Shakespeare* gibi büyük aydınlar, çokluk, onların düşüncelerini yansıtmaya, aktarmaya yetmeyen bir dille çevriliyor.

Namık Kemal'in yenilik yanlısı, özgürlük, bağımsızlık yolunda çalışan, korkusuz bir ozan olduğu inancı yaygındır. Kimi çağdaşlarının çıkar için dalkavukluk, yardakçılık etmelerine dayanamaz, onları en ağır bir dille yerer:

Edepsizlikte tekleriz
Kimi görsek etekleriz

1. Hilmi Yücebaş, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi*, 1976, s. 190.

Hak'tan da ümîd bekleriz
Ne utanmaz köpekleriz.

***

Gitme vatan gavgasına
Yetiş rütbe yağmasına
Daldık dünya safasına
Ne utanmaz köpekleriz.

***

Biz bakmadan sağ-ü sola
Düşman girdi İstanbul'a
Vatan'ı sattık bir pula
Ne utanmaz köpekleriz.

Bu dörtlüklerde, onun, çağında yaşamış çıkarcıların tutumu aydınlığa çıkıyor, ozan yurdunun acıklı durumunu gördükçe sorumlulara ağzına geleni söylemekten kendini alamıyor. Öte yandan, Avrupa'dan yanında bir kadın arkadaşı ile dönen, *Ali Suavi*'yi:

Suavi denilen o küçük adam
Paris'te oturmuş yanında madam
Biz anı adam sandık o da cüdam
Aman yalnız kaldı Mustafa Paşa.

diyerek yermekten kendini alamıyor. Oysa Avrupa'da kalmış, gezmiş, oranın yamaşa düzeyini görmüş bir kimsenin yabancı bir kadınla arkadaşlığı olağandır. Osmanlı toplumunda, din değiştirmiş, yabancı kadınlarla evlenen, birlikte yaşayanların sayısı az değildir. *Namık Kemal*'in bu tutumu bir yanının eski, geçmişe, kendisinin bile özgürlük, bağımsızlık adına değiştirmek istediği, geleneklere bağlılığını gösterir. Bir araştırıcıyı bu tutum çelişkilere düşürebilir. Ozanın gerçek düşüncesinin hangi doğrultuda olduğunu saptamasında güçlükler yaratabilir.

İkinci Abdulhamid döneminde, yaşayan *Eşref* (öl.1911) yergide, kişisel olmaktan çok, toplum sorunlarına yönelik bir tutumun ozanıdır. Dörtlüklerinde yergi ile gülmece içiçedir. Yergi

gülmecenin başlıca öğesidir. Karşıt durumların karşılaştırılmasından oluşan yergilerinde küçümseme, alaya alma, gülünç duruma düşürme, kimi yerde de sövme yanyanadır. Önce bir olay anlatılır, sonra, olayla ilgili tutum (özellikle Padişahın tutumu) ele alınır, yergiye geçilir. Güldürücü öğe, çokluk, dördüncü dizede yoğunlaşır. Dili yer yer eski olan *Eşref*'in buluşları yeni, işlediği konular toplumla ilgilidir. Bu nedenle onda yergi bir gelenek ürünü olmaktan çıkmıştır. Gelenek yerginin kişisel oluşunu gerektirirken *Eşref* bunun dışına çıkar.

Kemâl erbabını mahvettin, alçaklar yetiştirdin,
Terakkî arzu etdikçe bu millet, reh-zen oldun sen
Bozarsın beynini dâmâdın olsa öz kerimenle
Niçin bilmem ki böyle bir kemâle düşmen oldun sen!

İkinci Abdulhamid'in yenilik isteyenleri sürmesi, baskı altında tutması, Namık Kemâl'i zindana attırması dolayısıyla söylenmişe benzeyen bu dörtlükte padişahın gelişmeye, bilgi alanında aydınlanmaya, düşünce özgürlüğüne karşı çıkışı ele alınmıştır.

Uyar her bendi, herbir fi'line Abdulhamid Han'ın
Cezâ Kanunu'nu tatbîka bir maznûn lâzımsa
Yezîd'in cürmü ondan az gelir mizân-i Mahşerde
O dur İblîs'den sonra eğer mel'un lâzımsa

"Kıyamet günü suçlular yargılanacağı kurulda, Halife Ali soyunu öldüren, kan dökücü Yezîd'in suçundan daha ağır bir suçludur Abdulhamid, şeytandan çok kargışlanacak kimse odur, onun her işi ceza yasasının her bölümüne denk gelir", diyen *Eşref* gülme öğesini yergi öğesi ile birleştirmiş.

Ey pâdişâh-i âlem, düşman mısın zekâya
Erbâb-ı iktidarı gördün mü saldırırsın
Asrında kaldı millet üstâdsız, kitapsız
Havfeylerim yakında Kur'an'ı kaldırırsın!

"Pâdişâh, aydınlara, düşünürlerine öylesine karşı ki, nerde görse üzerlerine saldırıyor, ulus öncüsüz, aydınsız kalmış, okuyacak bir kitap yok, yasaklar almış yürümüş, Pâdişâh kitaba öy-

lesine düşman ki yakında Kur'an'ın bile yasaklayacak." Bu çok aşırı, oldukça ince bir yergidir.

Pâdişâhım bir dirahte döndü kim gûyâ vatan
Dâimâ bir baltadan bir şahı hâli kalmıyor
Gam değil amma bu mülkün böyle elden gitmesi
Gitgide zulmetmeğe elde ahâlî kalmıyor!

"Yurt dalları budanmış, baltalanmış bir ağaca döndü, Pâdişâhım ülkenin bu duruma düşmesi, yıkılıp elden gitmesi önemli değil, sonunda senin zulmedeceğin kimse kalmayacak, korkumuz odur."

Bu dörtlüklerde geçen "millet", "ceza kanunu", "vatan" bg. sözcükler daha önce de söylendiği gibi Batı düşüncesinin etkisiyle benimsenmiş, o dönemde yeni, kavramlardır. Divan yazınında bunları bulamayız. XIX. yüzyıl yazınında, özellikle özgürlüğü özleyen çevrelerde çok kullanılan bu kavramların bir uyanış belirtisi olduğu açıktır.

Eşref'in şiirinde gülmecenin *Yunus Emre*'ye uzanan ince bir kolu vardır. Bu da, bize, onun halk denen büyük topluluğa, çağdaşı olan ozanlardan daha yakın olduğunu gösteriyor. Nitekim bir dörtlüğünde *Yunus Emre*'den esinlenerek:

Yunus bunu demişti vaktiyle, geldi çıktı
Moskof ile Japon'lar paylaştılar kozunu
Bir sinek bir kartalı kaldırdı yere çaldı
Yalan değil, gerçektir ben de gördüm tozunu

Son iki dize *Yunus Emre*'nindir. *Eşref*, Rusya ile Japonya arasında geçen savaşta, Japonya'nın Rusya'yı yenmesini (1905) konu edinerek bu dörtlüğü yazmış. Dörtlüğün *hece* ölçüsünde olması da ilginçtir.

Şimdi pek çok tekkeler tenbel yatağıdır bütün
Medrese sâkinleri asker kaçağıdır bütün

dizelerinde tekkelerin işsiz güçsüzlerle, medreselerin asker kaçakları ile dolup taştığını söylerken, o dönemin, toplumsal bir olayını, bir gerçeğini dile getiriyor.

Nedir bu türlü türlü sende ki efsâneler va'iz
Bakılsa senden âkıldır bütün dîvâneler va'iz

dizelerinde de başlangıçtan beri Türk yazınında bir alay, bir yergi konusu olan bağnazlığın canlı örneği "va'iz" ele alınmaktadır.[1] Bu da yergi, gülmece konusunun, belli bir alanda, belli bir doğrultuda sürüp gittiğini gösterir.

XIX. yüzyılda Türk yazınında böyle yergi-gülmece birliğini sürdüren, daha pek çok, ozan vardır. Bunların yergilerinde, gülmecelerinde toplum sorunlarıyla kişisel duygular yanyana yürür. Kiminde kişisel duygu öne geçer, kiminde toplum sorunlarına değgin düşünce ağırlık kazanır. Çoğunluk gene kişisel duygudadır. Aşağı yukarı bu çağın bütün ozanlarında gülmece ile ilgili dörtlükler, dizeler bulunur. Dil eski yeni arası, işlenen konularda ozanların kendi buluşları pek yoktur. Divan yazınında olduğu gibi bulunan yeni bir konu, bütün ozanlarca, benimsenir, başka yaratmalara yönelinmez. Şiirde kullanılan ölçü "aruz"dur. *İkinci Abdulhamid,* çevresindekiler, yandaşları, onların düşünceleri, tutumları bütün ozanları ilgilendiren ortak konulardır. Bütün yergilere, gülmeceler, sövüp saymalar bu padişah ile çevresine yöneliktir. Ozanlarda başka bir arama eğilimi yoktur. Bu tutumun, Osmanlı toplumunun, yeni bir yaşama düzeyine girmekte oluşundan, yöneticilerin bu çağdaş eylemi durdurma çabalarından doğduğu bellidir. Bu yeni yaşama anlayışı, dar bir yörede kalsa bile, güçlüdür, yüreklidir, geleceğe yöneliktir. Yöneticilerin baskısı arttıkça yerginin, gülmecenin de arttığı, yoğunlaştığı, daha ağır bir dille biçimlendiği görülür. Buna karşın suya sabuna dokunmayan, yalnız özel durumları konu edinen gülmece ürünleri de vardır. Bunlar halk yazını çizgisi üzerinde yürüyen, gelişen yaratmalardır.

Edib Harabî (öl.1917) bu dönemde halk koşuklarında özellikle Alevi-Bektaşi ozanlarında elealınan konuları işleyen ürünler verdi. Onun şiirlerinde *Kazak Abdal, Kaygusuz* gibi ozanların gülmece anlayışlarına yakın bir söyleyiş var. Bu yakınlık da *Edib Harabî*'nin alevi oluşu yüzündendir.

1. Eşref'ten alınan örnekler için bk. *Bütün Eşref*, derleyen F. Uzun, 1964.

Debboyda tükenmez mi bu gavga-yi fasulye
Zannım ki sürer mahşere dâvâ-yi fasulye
Bir gün yemesem gözlerimin hiç feri kalmaz
Âlâ oluyor kış günü çorba-yı fasulye
Yârâb nola huşk olmaya hiç sayf-ü şitada
Bânîde vü bâkî ola tarla-yi fasulye
Sanma yalınız ekline mecbûr Lazistan
Yayıldı bütün âleme sevda-yi fasulye
Bilmem bu ne hikmet ki senin hâmen Edibâ
Hâhişle yazar yazsa ger imlâ-yi fasulye

Halk ağzında "fasulyenin nimetten sayılması" biçiminde bir söz vardır. Anadolu'da çok bol olması, ucuz olması onun için böyle bir deyimin türetilmesine yolaçmıştı. *Edib Harabi'*de bu deyimin içeriğine uygun olarak görevli bulunduğu "Bahriye debboyu"nda fasulya üstüne böyle bir gazel yazmış. Fasulyenin gerçek bir "nimet" olduğunu, özellikle kış günü çorbasının tatlılığını, onunla ilgili "dava"nın "kıyamete" dek süreceğini, bütün yurtta onun sevilerek yendiğini bg. anlatıyor. Şiir bütünü ile bir güldürücü nitelik taşır. "Aruz" ölçüsüyle yazılan şiir biçim olarak Divan geleneğini sürdürür, ancak içerdiği gülmece öğesi yeni sayılabilir.

Evvel beni asla hiç bilmez idi
Şimdi ahbab olduk bildi züğürtlük
Yanıma uğrayıp hiç gelmez idi
Bize mihman oldu geldi züğürtlük

***

Merdane gezerdim kahraman idim
Cömert oğlu cömert bir insan idim
Elim tutulmazdı pehlivan idim
Eyvah ayağımı çeldi züğürtlük

***

Ocağımda incir ağacı bitti
Edib bu züğürtlük canıma yetti
Beş para kalmadı hepsi de bitti
Kesenin dibini deldi züğürtlük

Edib Harabî'nin halk koşukları ölçüsüyle yazdığı dizelerde tek düşünce sıkıntılı durumun, geçim darlığı çekişini güldürücü, alaycı bir dille anlatmaktır. Kimseye çatmıyor, çağından yakınmıyor, gene de güldürücü öz bütün açıklığı ile kendini gösteriyor. Bu koşuk bir yakınmadır, gülünç bir yakınma.

Bir zaman camiye devam ederdim
Aklımca sanırdım müslüman oldum
Va'iz dinlemeğe her gâh giderdim
Me'mul ederdim ki zi-iman oldum

***

Sonra puthaneye eyledim devam
Baktım ki Muhammed orada imam
İmameyn masuman cümlesi tamam
Eski taatıma peşiman oldum

***

Gördüm ki Muhammed Dede Babadır
Kıble kendi namaz niyaz ondadır
Ben de secde ettim emr-i Hudadır
Harabî yeniden müslüman oldum

Bir Alevi inancını dile getiren, camiye gitmekle insanın müslüman, puthaneye gitmekle gâvur olacağı sanısıyla alay eden bu koşuk da halk yazını geleneğine uygun bir niteliktedir. Peygamber Muhammed, torunları birlikte puthaneye gitmiş, Muhammed puthanede imamlık ediyormuş. İlk bakışta dince suç, "küfr" sayılması gereken bu dizelerde ileri sürülen düşünceler gerçekte bir alay, bağnazlarla eğlenmedir.

Bak zâhid-i bî-dîn yine durdu namaze
Hak'tan da utanmaz o riyâkâr o kepaze

....

Kabultû ve hebtu diyerek almağa iskat
Hazır bulunur her nerede varsa cenaze

diyerek iki yüzlü, içi başka dışı başka, utanmaz, müslüman ge-

çinmekten başka işi olmayan kaba sofuları alaya alır, "bütün günahlarını kabullendim" diyerek ölüsü olan acılı kimseleri soyan softa, nerede ölü varsa orada bulunur.

Bu dizelerde toplumsal bir konu ele alınmıştır. İslam dinini bir çıkar aracı, bir gelir kaynağı durumuna düşüren bu soyguncu hocalardan, hacılardan yakınmak oldukça eski bir gelenektir. Bunun bir örneğini daha önce Kazak Abdal'da görmüştük. Edib Harabî de bu toplum sorununa, gene yerici, alaycı bir gözle bakmış.

Paran yoksa ahibbadan sana hiç merhaba yokdur
Seni gördükleri yerde kaçarlar âşinâ yokdur[1]

dizeleri de insanın yaşamı boyunca sürüp giden bir gerçeği yansıtır, alay, gülmece öğeleri de bu acı gerçeğin içeriğidir. Nasreddin Hoca'nın "ye kürküm ye bu itibar bana değil sanadır" güldürmecesiyle bu iki dize arasında, toplumda süregelen, bir davranış biçimi vardır. Nitekim "rüşvetsiz iş görülmez" deyimi de bu konuyla ilgilidir. Bir toplumda neyin geçerli olduğunu, çağlar boyunca sürüp giden büyük sıkıntının niteliğini, bu tür söyleyişlerde açıkça görüyoruz.

Bunlar, ozanların gönlünden doğmuş, toplumun gülme anlayışı ile ilgisi olmayan yazın varlıklarıdır, denemez. Baştanberi verilen bütün yazın örnekleri Anadolu insanının nelere güldüğünü, hangi olaylarla, hangi davranışta kimselerle alay ettiğini gösteren birer belgedir. Ozanın işlediği konu Anadolu insanına büsbütün yabancı değildir. Toplumda gülmenin kaynaklandığı olayları, durumları yansıtma bakımından önemlidir.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında, aşağı yukarı kırk yıllık bir dönemde, Türk yazınında gülmece konusu daha yaygınlaşır, basın araçlarının çoğalması onun yayılma alanını hızla genişletir. Ozanların, yazarların çoğu bu konu ile ilgili ürünler verir. Aşağıda sunulan örneklerin incelenmesinden de kolayca anlaşılacağı üzere, bu dönem gülmecesi, iki doğrultuda yürür. Biri halk ozanlarına, öteki Divan yazınına öykünme, özenme.

1. *Harabî Hayatı ve Deyişleri,* Sefer Aytekin, 1959. Edib Harabî ile ilgili örnekleri bu yapıttan aldık.

Dil, söyleyiş, şiir ölçüsü, konu bu iki çizgi üzerindedir. Ortaya konan bütün gülmece ürünleri eskilere benzetilmek istenir. Kişisel kırgınlıklar, yeniliğe karşı direnmeler, Avrupa uygarlığını benimseme eğilimi duyanları alaya almalar, ağır bir dille yermeler, küçümsemeler, dine aykırı davranışta bulunmakla suçlamalar bg. bu dönem yazın ürünleri arasında geniş bir yer tutar. Ortaya konan gülmece ürünlerinin pek çok olmasına, kısa bir süre içinde geniş bir alana yayılmasına karşın halk kesiminde, çoğunluk arasında tutunma, benimsenme, yaşatılma olanağı olmadığı görülür.

Abdulhak Hamid (öl.1937) yaşadığı dönemin durumunu konu edinerek yazdığı:

Atlarla itler olmada mâil tekellüme,
Kartalsa başlamış papagandan taallüme;
Maymun hazırlıyor size bir sofra bir döşek,
Derken görürsünüz para saymakta bir eşek...

Atlarla köpekler konuşmaya yönelmiş, kartal papağandan öğrenmeye başlamış, maymun yatak düzenliyor, eşek para sayıyor.. bg. bir anlam içeren bu dizelerde gülmece öğesinin pek sığ olduğu, "aruz"un sağladığı ses uyumu ortadan kalkınca güldürücü öğenin de silinip gittiği görülüyor. Ozan, şiirlerini eleştirenlere karşı:

Biz ki şair-i Eşber-ü Tezer'iz
Münekkidi hatamızla, ezeriz!

Eşber, Tezer adlı iki yapıtını eleştirenleri yanlışlarıyla ezeceğini söyleyen Hamid'in öfkesi kişiseldir burada. Yapıtlarında bulunan yanlışları ortaya dökenlere kızıyor, köpürüyor:

Yayımı asmadan evvelce ben astım okumu
Bunu inkâr ediyorlarsa yesinler b...mu! [1]

"Okumu attım yayımı astım" atasözünden kaynaklanan bu dizelerle ilgili bir yorum, bir açıklama yapmanın, ünlü ozan *Abdulhak Hamid*'in gülmece anlayışını yorumlamaya kalkışmanın gereği yoktur.

1. Hilmi Yücebaş, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi*, 1976, s. 270.

Süleyman Nazif (öl.1927) aşırı bir Osmanlıcı olduğundan *İttihad ve Terraki* topluluğuna çok kızarmış. Bu yüzden *Enver Paşa* ile ilgili şöyle bir güldürmecesi vardır:

"Meşhur Enver Paşa'nın babası Ahmet Paşa safdil bir adamdı. Bir mecliste söz gelimi:

- Allah günahımı affetsin... içki kullandım.. Fakat harama uçkur çözmedim.

Deyince, mecliste bulunan ve Enver Paşa'yı hiç sevmeyen Süleyman Nazif dayanamadı:

- O uçkuru keşke helala da çözmeyeydiniz!."

O dönemde aşırı bir Batı sevgisi besleyen, eskilere, eski anlayışlara, geleneklere karşı çıkan *Abdullah Cevdet* için:

O sûretten hayâyi dest-i Hak tırnakla kazmıştır, diyen Süleyman *Nazif* gülmecede, yergiye kaçan bir tutumu benimsemiştir.[1] Bu tutumda egemen olan Divan yazını geleneğidir.

Ferid Kam (öl.1944) çok öfkelendiği, sevmediği bir tanıdığını yermek için:

İlmi yok, irfanı yok, ahlâkı yok, vicdanı yok
Öyle bir mîr-i belâhat ki onun iz'anı yok
Pek kibardır, fahr-ü âdemdir ve lâkin fası yok
Öyle eşşektir ki bâlâsında ki teşdidinin
Âlet-i timara benzer lâ yuad dendânı var.

uzunca bir şiirden alınan bu dörtlükte ozan kızdığı kişiyi "anlayışsız, soysuz, bilgisiz, görgüsüz, ahlaksız, eşşek, alçak bg." gibi sözlerle yererken Arap harflerinin yazılış biçimlerini göz önünde tutarak söz oyunları yapıyor (*fahr* sözünden f harfi kalkınca *har* kalır ki *alçak*, Arapça *eşşek* sözü en kuşkulu anlamına gelir, üzerinde ki özel belirti kalkınca eşek denen hayvan anlaşılır). Yazın türlerinden biri olan yergide incelik, yaratıcılık, yeni buluş gibi özellikler aranır. Bunların bulunmadığı bir koşuk yalnız sövgü olur, bir yaraarma ürünü olmaktan çıkar (daha önce de görüldüğü gibi).

Gene bu dönem ozanlarından olup kimi şiirlerinde aruz, ki-

1. Süleyman Nazif'le ilgili bölümler için bk. Hilmi Yücebaş, ady. s. 296, 298.

milerinde hece ölçüsünü kullanan *Rıza Tevfik* (öl.1949) İttihad ve Terakki topluluğunu yermek amacıyla yazdığı, halk dilini, hece ölçüsünü kullandığı uzunca bir şiirinde:

Gel oğul, yerinme felâketine
Yanmayınca cevher kal olur mu ya?
Acıma boş geçen şu zahmetine,
Çile çekmeyince hâl olur mu ya?

***

Bir avuç arpaymış diyetin senin,
Bilinmedi yazık kıymetin senin,
Ne işe yaradı niyyetin senin,
Bal demekle ağız bal olur mu ya?

....

***

Ömrün heder oldu kitap okudun
Bir tutam aklını dolaba kodun
İpliğin çürükmüş, ne bez dokudun,
Paçavra parçası şal olur mu ya?

....

***

Sen Turan elini engin mi sandın,
Zaloğlu Rüstem'i dengin mi sandın,
Hey müflis kendini zengin mi sandın,
Tatlı mâlihülya mal olur mu ya?

....

***

Küpünde pekmezin tortuymuş meğer
Uçan "turna" dedin martıymış meğer
Yarın "bayram" dedin yortuymuş meğer
Böyle çingenece fal olur mu ya?

söyleyerek gülmece ile yergiyi yoğurup bir alaya alma, küçük görme anlamına gelen, duygusal, dizeler koyuyor ortaya. Gül-

mece bir yergi, bir alaya alma, daha doğrusu bir sövgü niteliği kazanıyor. Dizelerde derinlemesine bir incelik, bir başarı parlaklığı bulunmuyor, bütün gülmece birtakım beylik sözcüklerde toplanıyor: "Bal demekle ağız bal olmaz", "paçavradan şal olmaz", "çingene falı", "çürük iplikle bez dokunmaz" birer halk sözüdür, deyimidir.

Sende cevher var imiş bunu herkes ne bilsin
Kimler böyle züğürdün huzurunda eğilsin
Şöyle bir dairede müdür bile değilsin
Ne çıkar öğrenmişsin mesahası "pi" diye
Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye!

Namdar Rahmi (öl.1953), uzun bir şiirinden alınan bu bölümde değerbilmezlikten yakınıyor besbelli. Gülmece öğesi sığlıkta, bütün özellik koşuğun düzenine bağlı bir alaya alma, küçümseme niteliğinde.

Günümüzde ozanlar, yazarlar arasında güldürücü, eğlendirici ürünler verenlerin sayısı epeycedir. Ancak bunlar geniş bir halk katına yayılmadan kalır, bir süre sonra da unutulur gider. Şiir kendi sınırları dışına çıkar da kimi duyguların, düşüncelerin yazıya geçirilmesinde, söylenmesinde bir araç olarak kalırsa etkisi azalır, özü cılızlaşır. Şiirin kendi olanakları içinde bir bütünlüğü vardır. Bu bütünlüğün bölündüğü, çözülmeye başladığı yerde şiir de gücünü yitirir. Belli ölçülere, uyaklara uyarak, onların sağladığı dış uyumdan yararlanarak düzyazı ile daha kolay anlatılması gereken düşünceleri şiire sokmak ilk bakışta başarılı olabilir, ancak aradan bir süre geçince bu başarının bir sığlık, bir görünüş olduğu anlaşılır. XX. yüzyıl Türk şiirinde de böyle bir durum vardır. Aruz, hece ölçüleriyle sağlanan dış uyum, ses benzerlikleri bütün konuların, olayların şiirle anlatılabileceği kanısını uyandırmıştı. Bu nedenle *Namık Kemal, Ziya Paşa, Hamid, Recaizade, Mehmed Akif, Süleyman Nazif, Rıza Tevfik, Cenab Şahabeddin, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz* gibilerle çevrelerinde toplananlar, onları izleyenler çok yazı yazmış, çok yapıt vermiş ancak şiir özü bakımından başarılı, yaratıcı, etkili olamamışlar. Şiirin ölçülü, uyaklı, ayaklı sözler dizisi olarak anla-

şıldığı yerde yaratıcı düşünce değil ses benzerliğine dayanan belli ölçülere bağlı ürünler çıkar ortaya. Gülmecenin de böyle ölçüye, uyağa, ses benzerliğine dayalı koşuklarla ortaya konması her zaman başarıya götürmez.

Divan yazınında benimsenen gülme, güldürme, alaya alma, yerme geleneğinin günümüzde de sürdüğünü gösteren sayısız örnek vardır. Bu örnekler düzyazı, şiir gibi yazın ürünlerinde, geçmişte olduğu gibi, geniş bir yer tutar. Bir yazın alışkanlığı olan bu tutumun yaşama biçimi ile yakın bir bağlantısı vardır. Divan ozanının yaşama bakış biçimi günümüzde de, belli çevrelerde, değişmemiştir, benimsenip sürdürülmüştür. Bu yaşama biçimi halka kapalıdır. Büyük illerde, özellikle İstanbul'da, toplanan birtakım ozanların, yazarların oluşturdukları bir çevre vardır. Bu çevre bütün davranışlarıyla, tutumlarıyla eskiye bağlıdır. Dilde görülen ufak tefek yenilikler, gelişmeler bu yazın türünün özüne işlememiştir. Sözü uzatmak, konuyu dağıtmak biçiminde de olsa birkaç örnek vererek savımızın doğruluğunu göstermeye çalışalım:

"Hikmet, gençliğinde teehhül itmemiş, Yanya'da bulunduğu esnada fistül zuhûr iderek bir hadim-i mahreme muhtac olduğundan-ahibbasının israrı ile- yaşlıca bir hatunu taht-ı nikâha almış. Hatun, esna-i hidmetinde cümbüş-i işve-perdâzâneye kıyam idermiş. Hikmet'in bir gün sinirleri oynayarak 'be kadın ben seni ... içün değil ....me bakdırmak içün aldım'.... Madde-i talâkı bazan hikâye iderdi. Samiinin gülmekten nafi çatlardı."[1]

Bu anıda anlatılan olayın tanığı, yapıtın yazarı, düzenleyicisidir. Bundan altmış yıl önce, çağımızın başında, düzenlenen bu yapıtta anlatılanlar Divan geleneğine bağlılığın açık örneğidir. Gençliğinde evlenmeyen, hastalanınca kendisine baktırmak için, yakınlarının uyarıları üzerine, bir kadınla evlenen, kadının özel istekleri karşısında onu boşayan *Hikmet* adlı ozanın anlatıp dinleyenleri göbeklerini çatlatırcasına güldüren öyküsü, *Zâtî*'nin *Mihri Hatun*'la ilgili "letayitif"inde görülen örneğe uygundur.

Kızdığı, sevmediği bir saylavı yermek için *Neyzen Tevfik*'in (öl.1953) söylediği ileri sürülen şu dörtlükteki söyleyiş biçimi,

1. Hersekli Arif Hikmet Divanı, İbnülemin Mahmud Kemal, 1334, s. 71.

daha önce örneklerini gördüğümüz, Divan ozanlarınınkilerden çok da ayrı değildir.

Kime sordumsa seni doğru cevap vermediler
Kimi hırsız, kimi soysuz, kimi deyyus dediler
Künyeni almak için Parti'ye ettim telefon
Bizdeki kayda göre şimdi o meb'us dediler

Bu dizelerde açıklanan düşünce kulağa düzenli gelen seslerdir. O seslerin düzeni de dörtlüğün ölçüsünden dolayıdır.

Günümüzde bu tür yazılar önce yazanın adı gizlenerek ortaya atılır, belli çevrelerde okunur, sonra yerilenin kulağına ulaştırılır. Aradan uzun bir süre geçtikten sonra yazarın adı sanı belli olur.

S...tın İstanbul'a Kürt ... vali diyerek
Bir de tüy dik de uçun âleme karşı b...nu
Şüphesiz hırsını teskin edemezsin halkın
G...ne soksan eğer partinin altı okunu

Bu dörtlüğün ozanını bilmiyorum. Dil özelliği, söyleyiş biçimi değişmiyor, üstelik ozanın hangi yasal kuruluşa karşı öfke duyduğu da belli. bu dörtlük de öncekiyle dönemdeş, yaşıt.

Bu son iki örnek bize, yazın tarihimizde, değişmeyen bir tutumun, bir güldürme, yerme, alaya alma anlayışının sürüp gittiğini, yeni bir yönelim, yeni bir atılım olmadığını gösteriyor. Divan ozanı, kendi çağı gereği, hangi toplum kesiminde yaşamışsa onu izleyen, onun anlayışını sürdüren çağımızın eskiye dönük ozanı da o toplum kesimindedir; ister yoksul, ister varlıklı bir "Osmanlı başkent aydını" olarak. Bu tutum, bu davranış "taşra" denen Anadolu toplumuna yabancıdır, ona çok uzaktır, eskiden olduğu gibi.

Çağımızda örnekleri görülen bu Divan yazını ürünlerinin gene belli, dar bir yörede kaldığını bir daha söylemenin anlamı yok. Bunun nedenini de halkın beğencine, yaşama görüşüne uzak olmakta aramalı. Çağında en ağır yergileri yazan ünlü Divan ozanı *Nef'i* (XVII. yüzyıl başları), onu izleyen birkaç kişi günümüzde, toplumun büyük bir kesimince unutulmuş, "taşra"

denilen büyük topluluk ise adlarını daha duymamıştır. Padişah *İkinci Abdulhamid*'in baskılarına karşı, kişisel olmayan, belli bir çıkar gözetmeyen bir duyguyla, direnen *Eşref*'ten bile birkaç alaycı, iğneleyici yergi bilen kalmamıştır. Oysa, belli çevrelerde, bunların şiirleri okunur, söylenir, başlıca eğlence, gülme aracı olarak benimsenirdi. Bu ozanların bir teki bile başkent İstanbul dışında benimsenmemiş, halk kesiminde ilgi, sevgi, saygı görmemiştir. Bunun tek nedeni halka yabancı gelen görüş, dil, bir de yaşama biçimidir. Onlar, ne denli yönetim düzeninin baskısından, soygunundan, sömürüsünden yakınsalar bile konuştukları dil, tuttukları yaşama yolu halka yabancıydı. Onlar Anadolu insanından çok "İstanbul insanı"nı düşünmüş, onun duygularını, düşüncelerini işlemiş, şiire geçirmiştir. yanlış olarak halkça sevildiği, tutulduğu sanılan *Ziya Paşa, Namık Kemal* bile böyle bir yolda, böyle bir tutum içindeydi. Oysa onlarda da günümüzde onların izini sürenlerde de, gülmece öğesi ağır sövgüye, kaba yergiye dönüşmüştür. Sözgelişi *Neyzen Tevfik*'in şu dörtlüğünde olduğu gibi:

Batum'un benzeri oldu midem
Her nefeste boyuna gaz saçıyor.
Tekel'in nerde o gümrükçüleri
Gizlice taşralara mal kaçıyor.

Burada gülmece öğesi, ancak, kolayca söylenemeyen sözdür. Ona da gülmece denirse. Gene bu ozan:

Herkes gibi sen de tosunum s..ç "Safahat"a,
Baytarlığı öğren amelîden, nazarîden,
Hayvanlığı teşrîhe özen, kaz gibi durma
Geç esfel-i âzaya amud-i fıkariden.

diyerek *Mehmed Akif*'in "*Safahat*" adlı yapıtına, baytarlığına, görevine sövüyor. Bunları söylerken de güldürücü öğe olarak s..ç, esfel-i âza (belden aşağı olan yerler), amud-i fıkari (belkemiği) gibi sözleri seçiyor.

Aşağı yukarı XIX. yüzyıldan sonra gülmece diye ortaya konan yazın ürünlerinin, halk şiiri dışında, çoğu bu türdendir. bu

konu üzerinde daha başka örnekler vererek durmanın gereği yoktur. Verilecek bütün örneklerin içeriği böyledir...

Örneklerini XIX. yüzyıl ozanlarında da gördüğümüz bu gülmece türünün Divan geleneğini sürdürdüğü, *Rıza Tevfik*'te halk şiirine öykünme biçiminde ortaya çıkmasına karşılık gene Divan geleneğine yakın bir nitelik taşıdığı açıktır. Bu tür şiirlerde yeni bir yaratma atılımından çok "eskiye öykünme" vardır. Bu öykünme kimi ozanlarda Divan şiirine, kimilerinde halk şiirine yöneliktir.

XX. yüzyıl Türk yazınında, nicelik bakımından, gülmeceyi işleyen ozanların, yazarların sayısı eski Türk yazınına oranla epey kabarıktır. Ancak nitelik bakımından ele alınınca bu kabarıklığın başarı oranı çok düşüktür. Tek gelişme, yazın dışında bir yaratma alanı sayılan oyun (tiyatro) türündedir. Özellikle şiir alanında, ister eski geleneği sürdürmeye çalışanlarda, ister halk ağzına öykünenlerde olsun, halk şiirinde görülen gülmece gücü çok azalmış, kuru, içeriksiz bir öykünme almış yürümüştür.

"Yeni Türk Yazını" adı verilen, genellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ürün veren ozanların, yazarların yaşadıkları, dönemde de gülmece çokluk kaba yergiye, alaya, küçümsemeye dönüşmüştür. Bu tutum Divan yazınının çağdaş Türkçeyle sürdürülmesi niteliğindedir. Dil, söyleyiş yeniden, Arapça-Farsça kavramlardan arındırılmıştır. Ancak duygu, gülmeceye bakış açısı yeni değildir, eskinin yeni bir giysi içinde ortaya çıkışıdır. Burada gülmeceyi konu edinen öykü, roman yazarları bizi ilgilendirmez, onlar bu çalışmanın dışındadır. Bir roman, bir öykü ne denli tutarlı, başarılı olursa olsun bütünüyle hak belleğinde yeredemez, bir güldürmece (fıkra) gibi söylenip ağızdan ağıza geçemez, bir şiir gibi belleğe yerleştirilip konuşma sırasında okunamaz, bu nedenle de geniş bir alana yayılamaz. bu tür öykü, roman gibi yazın ürünlerinin çoğu da Batı'da ki örneklerine bakılarak yazılmıştır. Burada elealınmak istenen halk şiirinde, halk güldürmecelerinde görülen özdür. *Bektaşi, Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa* bg. adları söylenen gülmece ürünleri çizgisi üzerinde giden şiir üzerinde durulacak.

Batı batı, diye milletçe battık
Şu uygarlık sözü aceb ne ola
İyilik ne varsa çıkarıp attık,
Verecek ne kaldı Mason'a, Sol'a?[1]

bu dörtlükte söylenmek istenen açıktır, "Tanzimat" döneminden beri yöneldiğimiz Batı uygarlığının bizim çıkarımıza olmadığı, birçok iyi yanlarımızı atmamıza yolaçtığı, ulusça battığımız ileri sürülüyor, "Mason", "Sol" gibi belli düşünceleri benimseyen, kaynağı Batı olan topluluklar kötüleniyor. Oysa gülmeceyi oluşturan öz böyle değildir. Bu dörtlükte egemen olan siyasal görüştür. Ozan beğenmediği, karşı çıktığı görüşün boşluğunu, uygarlığın gereksizliğini anlatmak istiyor. Şimdi bu dörtlükle Divan ozanının şu dörtlüğünü karşılaştıralım:

Gerçi, evvelce de ırz ehli değildin biliriz
"Fırsatî" şimdi de sen hem kati oldun bînenk
Ettiler resmini âbihte umumhanelere
Namını kalmadı bir bilmeyen alçak pezevenk.

"Önce de namuslu değildin, ey *Fırsatî,* şimdi gerçekten soysuz, yüzsüz oldun, resmini genelevlere astılar, adını duymayan kalmadı, alçak, pezevenk". Divan ozanı *Nef'i* ile günümüz ozanı arasında beğenmediğini, sevmediğini kötüleme, küçümseme bakımından önemli bir tutum ayrılığı yok.

Ey hoca adın profesörmüş,
Meğerse gözlerin bir bakar körmüş,
Derslerin millete çoraplar örmüş,
Sen bir insan mısın yoksa it misin,
Milletin kanını emen bit misin?

***

Yıllarca kürsüden zehirler kustun,
Sen demek namussuz, demek casustun,

1 Bu koşuğun yazarlarının adlarını vermek istemiyoruz, alındıkları yapıta bakılabilir, gerekirse: Hilmi Yücebaş, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi,* 1976, s. 570, 571

Maskeler düşünce ansızın sustun,
Milletse koynunda yılan yatırmış,
Hakkın ya kırk satır, ya kırk katırmış.[1]

İmdi, bu bölümlerde gülmece, yergi gibi ne de olsa bir yaratıcılık, bir başarı isteyen yenilik yoktur. Gülmece yerini açık bir sövgüye, koşuk ölçülerine, uyaklarına uydurulmuş söz kalabalığına bırakmış. "Batı"yı kötüleyen, yurdumuzu batırdığını, uygarlık adına yalnız kötülük yaptığını, iyi bir yanı olmadığını ileri süren ozanın yukarda okuduğumuz dörtlüğüne karşı, çağının kötülüklerini, düzen bozukluğunu, yöneticilerin iğrenç tutumlarını yeren bir Batı aydınından *Rabelais*'den bir örnek alarak küçük bir karşılaştırma yapalım.

Girmeyin buraya doymak bilmez hukukçular, avukatlar,
Kâtipler, mubaşirler, halk kemiricileri,
Fetvacılar, evrakçılar, yalancı sofular,
Ve siz yargıç eskileri, siz ki tasmaya
Vurursunuz namuslu yurttaşları itler gibi,
Darağacıdır sizin hak ettiğiniz makam,
Gidin anırın orda! Burada işlenmez
Sizin mahkemelerde işlenen haksızlıklar.[2]

Batılı aydının dizelerinde geçen yerici sözlerle, Türk aydınınınkilerde geçenler arasında anlam bakımından önemli bir ayrılık yok. Büyük ayrılık olayları bakış açısından görülüyor. Rabelais çağının yönetimine, bozuk düzenine başkaldırıyor, toplumun yararına, çıkarına konuşuyor. Sevmediğini, beğenmediğini değil, düzen olarak, yönetim olarak ulusuna yaramayanı, yıkım getireni yeriyor. Kendi gibi düşünmeyenleri, görüşüne karşı çıkanları elealmıyor. Oysa Türk ozanı, yazarı böyle bir davranış içine giremiyor. Yergiyi kendi işine gelen, eskiye bağlanan yö-

1. Bu koşuğun yazarının adını vermek istemiyoruz, alındıkları yapıta bakılabilir, gerekirse: Hilmi Yücebaş, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi,* 1976, s. 570, 571

2. Rabelais, *Gargantua,* çev. S. Eyuboğlu, A. Erhat, V. Günyol, 1973, s. 212.

netim, toplum düzeni açısından yapıyor. Batı aydınında toplum bilinci, Türk ozanında özel öfke egemendir, burada.

Kişinin düşüncesi, öz bakımından, hangi başarı aşamasına ulaşmışsa, onun yaratıcı gücü yeniliğe, kişiyi değerlendirmede, uygarlık düzeyinde ki gerçek yerine oturtmada ölçü ancak o durum olabilir. Doğu'da yaşayıp düşünce bakımından batılı, Batı'da yetişip görüş yönünden doğulu olunabilir. Önemli olan yeniye, yaratıcı, geliştirici olana bağlanmadır. Bu konunun daha kolay anlaşılması için gülmece özü yüklü, yergi bakımından da etkili bir örnek alalım, bir Doğu ozanından, *Hayyam*'dan:

Gökte bir öküz varmış, adı Pervin;
Bir öküz de altındaymış yerin.
Sen asıl iki öküz arasında
Tepişmesine bak şu eşeklerin.[1]

Bu dörtlükte de "öküz", "eşek" sözcükleri geçiyor yerici, alaya alıcı anlamda. Ancak şiirin bütününde bu sözcüklerin ağırlığı siliniyor, ince, derin bir gülmece öğesine dönüşüyor. *Hayyam,* islam inançlarını köksüz, usla bağdaşmaz bir tutumla yorumlayan, evreni biri gökte, biri yerin altında durduğu söylenen iki öküzün boynuzları üzerine oturtan saçmalıklarla alay ediyor, bu yersiz inancın gülünçlüğünü ortaya koyuyor. İnanmadığı, karşı çıktığı bir saçmalığı yeriyor.

Eşekler kızalı arpa samana
Büyüdü sıpalar sığmıyor hana
Sütü bozuk inek, sümüklü dana
Çiftliğin malları sosyalist oldu.[2]

Yukardaki dörtlüğü yazan günümüz ozanı beğenmediği bir düşünce akımını, bir yönetim düzenini gülmece adı altında yererken dayanak olarak kendi görüşünü alıyor. Onun görüşüne karşı olanın da söyleyeceği bundan ayrı değildir. Bu karşılıklı aşağılayıcı, sövücü tutum gülmecenin gerçek anlamıyla bağdaşmaz. Ozan, bir gülmece yazarı olarak, batı uygarlığına, onun

1. Hayyam, *Bütün Dörtlükler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu, 1971, s. 36
2. Hilmi Yücebaş, *agy.* s. 568.

getirdiklerine, yarattığı toplum düzenlerine en ağır dille saldırırken düşüncelerini gene Batı uygarlığının ürünleriyle yaymaya çalışıyor. Bütün basın araçlarından, basın özgürlüğünden, kâğıttan elektriğe değin çağdaş uygarlığın buluşlarından olabildiğince, gücünün yettiğince yararlanıyor, sonra da onları yaratan, geliştiren kaynağı kötülüyor. Burada gerçekten gülünç bir yan varsa o da bu Türk ozanının, yazarının tutumu, davranışıdır.

Bu örneklerin ortaya koyduğu somut bir gerçek vardır: Günümüz yazınında, belli bir kesimde, gülmece bir özlü yaratma olmaktan çıkıp saldırı aracı niteliğine büründü. Birtakım toplumsal akımların, yönetim çığırlarının, öğretilerin karşısında olmak onlara sövmek diye anlaşıldı. Gülmece, istenmeyen bir kimseye açıkça saldırı, sövme niteliği kazanırsa özünden uzaklaşır. Bu sövüp sayma toplum yararına olsa bile, *Eşref*de görüldüğü gibi, onaylanmayan bir dille yapılırsa yaşama olanağı, geniş bir alana yayılma gücü azalır. *Kazak Abdal*'ın:

Eşşeği saldım çayıra
Otlaya karnın doyura

dizeleriyle başlayan koşuğu çalgı eşliğinde, geniş bir alana yayılmış, toplantılarda, şölenlerde söylenir durur da *Edib Harabî*'nin:

Anası geberdi yazıklar oldu
Yük taşımak artık sıpaya kaldı

başlıklı koşuğunun adı bile anılmaz. Oysa ondan bir göbek önce gelen *Dertli*'nin:

Şeydan bunun neresinde

dizesiyle biten şiiri telden tele, dilden dile geçerek kendini sürdürüyor. Bu sürüp gitmeyi, ozanın yarattığı ürünü yaşatmayı sağlayan da toplumun beğencidir. Beğence uyan, onunla bağdaşan bellekte yerini buluyor kolayca. İşte gülmece ürünü olan güldürmecelerin yayılması da bu beğenç ile bellek arasındaki birliktir.

Toplum beğenci, bir yaratmanın yaşaması için, en kesin öl-

çü, en sağlam olanaktır. Toplum kendinden olanı, kendi görüşüne, yaşama anlayışına uyanı beğenir. Beğenince de belleğine yerleştirir. Halkın beğenci yaratıcı gücünün beslendiği kaynaktır. Halk beğendikçe yaratır, yarattıkça beğenir. Yaratmanın durduğu, katılaştığı yerde beğencin yerini inanç alır ya da beğenç inanca dönüşür. İnanç ister beğenilsin, ister beğenilmesin uyulması gereken bir kural niteliği kazanmış bir toplum ürünüdür. Onun geçmişten geleceğe aktarılması değişmezliği, katılığı yüzündendir. Özellikle din inançları böyledir. Kişi bir inanç ortamına girince düşünce özgürlüğü ortadan kalkar. İnancın koyduğu kurallar dışına çıkmak "suç" olur. Bu nedenle din inançlarının egemen olduğu yerde düşünce özgürlüğü yoktur. Oysa gülmece ürünlerinin, genellikle, katılaşmış inançlara karşı olduğu gerçektir. Halk denen topluluk bu inanç katılığını kırmış, yaşamın gerekli kıldığı atılımları benimsemiş olduğundan güldürmeceleri yaratma olanağı bulmuştur. Divan yazınında, kendi geleneği içinde, bir inanç katılığı, bir biçime bağlanma gerekliliği vardır. Bu nedenle güldürmeceleri de, verilen örneklerden anlaşıldığına göre, düşünce özgürlüğünün özelliklerini taşıyan yaratıcı bir özden yoksundur, yalın bir sövmedir. İşte "Mason"a, "Sol"a, "Batı"ya karşı ağır bir dil kullanmanın, gülmece yapıyor gibi görünüp gülmeceyle ilgisi olmayan sövgüler düzmenin gerçek nedeni budur. İnancının katılığı yüzünden Alevi'yi yeren sünnî ile sol'u yeren tutum arasında bir davranış ayrılığı yoktur.

Tükürsen tükrüğü kirleten yüzler
Sayıklar, bir başka âlemi özler,
Satılmış oğlanlar, kiralık kızlar
Sosyete dulları sosyalist oldu. (1)

gibi dizeler bir inanç katılığının, düşünce alanında özgürlük bilincinden yoksunluğun, dışa vuruşudur.

Erzurum kıptisi hörmetlü, fütüvvetlu Cevad
Hubs-i tıynette Sabah sahibi Mihran gibidir
Bir fedaî sayılırdı o da öz milletine
Bu hayâsız ise milliyete düşman gibidir

1. Hilmi Yücebaş, *agy.* s. 568

....

Dekovil hasıl eder Ankara'dan Erzurum'a
Yediği s...lerin âdâdı bir orman gibidir.

Divan yazını geleneğini sürdüren bir ozan olan *Tahir Nadi*'nin bu dizeleriyle "sosyalist oldu" sözcükleriyle biten dizeler arasında tutum, gülmece anlayışı, düşünce, saldırı bakımından bir birlik, özdeşlik vardır. *Tahir Nadi*'nin çok ağır sözcüklerle yerdiği kişi *Atatürk*'ün yakın arkadaşlarından, Kurtuluş Savaşı'na katılmış, Erzurum saylavı seçilmiş, bir devrimcidir. "Sosyalist oldu" diye nitelenen de gene bir devrimcidir. Eskiye, inanç katılığına karşı çıkan, Batı uygarlığını, çağdaş yönetim düzenlerini benimseyen kimselerin, toplulukların yerildiği bu dizelerde *Yavuz Selim*'in Alevilere, *Şeyhulislam Ebussuud Efendi*'nin bütün sünnî olmayanlara duydukları öfkenin, hıncın benzeri değil özdeşi vardır. Çağ değişmiş olabilir, ancak katı tutumlarda, gülmeceği saptırmada, bir ince yaratma olmaktan çıkarıp bir sövgü aracı yapmada değişme yoktur.

Tanımazdı ne Allah, ne Peygamber, ne de din,
Şu vatansız kominist, (Marko)cu Sabahattin
Öldürülmüş kaçarken... Sanmayın ki yandım pek,
Acınmaz böylesine, gebersin kızıl köpek!...[1]

Bu dörtlükte dizilen sözcüklerden, yazarının hangi inanç doğrultusunda olduğu, gülmeceden ne anladığı, tutum bakımından Ebussuud Efendi geleneğini sürdürdüğü belli.

O suyu kirletmeye kıçın yetmez.
Kafanı daldır, Zoile, kafanı.[2]

Bu dizeler de Lâtin yergi ozanı *Martialis* (öl. İ.S.104)indir. O da sevmediği, kızdığı *Zoile* adlı birini yeriyor. Ancak yergisinde gülmece öğesinin ne denli ince, özlü, çarpıcı olduğu, soğukluğa, katılığa kaçmadığı belli. *Kallimakhos* (öl. İ.Ö. 235) adlı bir Grek ozanı da boyu çok kısa birisiyle eğlenmek için:

1. Hilmi Yücebaş, *agy*. s. 532.
1. Oktay Rıfat, *Lâtin Ozanlarından Çeviriler*, 1963, Çan yay. s. 48.

"Aristeus oğlu Teris, Giritli"
Deyip kestim, yine de uzun düştü:
Öylesine bir bücürdü rahmetli.[1]

diyor. Gülmece öğesindeki incelik, söyleyiş biçimi ozanı bayağılıktan kurtarıyor. Bu örnekleri karşılaştırınca, bizde, gülmecenin doğrultusunu, içeriğini anlamak kolaylaşır. Yalnız halk yazınında görülen durum adı geçen ilkçağ ozanlarının gülmece anlayışına uygundur.

Bizde gülmece konusu dışında kalmakla birlikte, karşılaştırmalı örnekler verilmesi yüzünden, bir açıklama yapma gereği vardır. O da şudur: Batı yazınında, ilkçağdanberi ağır, kaba, gülmeceyle ilgisi olmamasına karşılık gülmece ürünü diye ortaya konan yazın varlıkları yok mu? Umulduğundan da çok vardır. Ancak bizde olduğu gibi, kendi içine kapalı bir yazın alanının, değişmez ürünü değildir. Divan yazını gibi altı yüz yıl süren, sonra onun izinden yürüyen, onun geleneğine bağlanan bir yaratma alanının gülmece anlayışına benzer bir tutum Batı'da yoktur. Batı'da Divan yazını gibi, toplumdan kopmuş, yalnız başkentte, Saray çevresinde geçerli olan bir yazın bulunmaz. batı'da Divan yazınındaki gibi yergi, gülmece tutumu kişiseldir, çağlar boyu süren bir yazın topluluğunun genel geçerlik taşıyan geleneği değildir. Oysa, bizde, Batı yazını ile bağlantı kuran "Tanzimat" döneminden sonra da Divan yazınının yergi anlayışı, gülmece biçimi değişmemiştir.

İmdi, yeni bir sorunla karşılaşıyoruz: Gülmece ile uygarlık arasında özden bir bağlaşım var mı? Daha önce de değinilen bu konuyu özetlemek gerekirse diyebiliriz ki: Bunun ne denli gerekli olduğunu anlamak için uygarlıklar arasında bir karşılaştırma yapmalı. Evrene, bütün uluslara ışık tutan, yaratıcı, geliştirici, us ilkelerine dayalı uygarlıklarda gülmece bir insan sorunu niteliğine bürünüyor. Kişinin bir yanını aydınlatmada yardımcı oluyor. Kendi içine kapalı, geçmişte olanı geleceğe aktarmakla yetinen uygarlıklarda ise gülmece de bir gelenek varlığı olup insanı aydınlatıcı bir düşünme ürünü olmaktan çıkıyor. Nerde bil-

1. Oktay Rıfat, *Yunan Antologyası*, 1964, Çan yay. s. 28.

gi alanında bir ilerleme, bir gelişme, bir derinleşme varsa, orda, gülmece de önemli, etkili bir yaratma oluveriyor. Demek gülmece de bir uygarlık ürünüdür, o da yaratıcı doğurgan bir başı gerektiriyor boyuna. Gülmecenin gelişmesi yeni kavramların, yeni buluşların, yeni yaratmaların ortaya konmasına bağlıdır. Uygar olmayı bilmeyen gülmeyi de bilemez.

Bu çalışmada ortaya konan gülmece örneklerinden de açıkça anlaşıldığına göre, Anadolu insanı, gülmek için değişik düzeylere ayrılmış, bu ayrılış anlayış başkalıklarının kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Halk kesimi yaratıcıdır, düşündüğü ile yaşayışı arasında bir biçim uygunluğu vardır. Onun gülüşü de en uzak geçmişi ile bağlantılıdır. Bu konuda öykünücü, özenici değildir. Varlıklılar kesimi ise aktarıcıdır, bu nedenle yaratıcı değildir, başka türlü yaşar, başka türlü düşünür.

YERGİ ARACI OLARAK GÜLDÜRMECE

Anadolu güldürmeceleri arasında, istenmeyen bir kimseyi, bir yolunu bulup yermeye, alaya almaya elverişli olanlar çoktur. Biriyle tartışmaya mı girdiniz, onu batırmak için yerine iyice oturtabileceğiniz bir güldürmece buldunuz mu işiniz iştir. Böyle bir durumda başvurulan üç halkbilgisi ürünü vardır.

1- Yergiye, alaya elverişli atasözleri. Buna örnek vermek gerekirse şunlar söylenebilir:

İt ürür kervan yürür
Çok havlayan köpek ısırmaz
Çoban köpeği ne yer ne yedirir
Köpeğe dalanmadan çalıyı dolanmak yeğdir
Köpeğin ağzına bir kuru ekmek
Köpekten toklu doğmaz
Eşek kocamakla tavlabaşı olmaz
Eşek Kâbe'ye gitmekle hacı olmaz
Besle kargayı çıkarsın gözünü

Bu tür atasözleri tartışmada, konuşmada, çekişmede, sevilmeyen birini küçük düşürmek için sık sık başvurulan dil varlıklarıdır.

2- Deyimler. Bunlar arasından seçilen bir deyim isteğe göre kullanılır. Kızılan, sevilmeyen, istenmeyen bir kimseyi gülünç duruma düşürmeye, alaya almaya, yermeye yeter.

Sırtı kaşınmak

Arpayı görünce ağzını açmak
Eşeğin ölümü arpadan olmak
Kuyruğunu kıvırmak
Kuyruk sallamak

Bu deyimler de konuşma, yazışma sırasında, uygun bir biçime getirilip söylenerek karşıt görüşlü olan kimseye çatılır. Gerek halk yazınında, gerek Divan yazınında bu tür dil varlıklarından olabildiğine yararlanılmıştır. Divan yazını bunları Arapça-Farsça karışımı bir dille şiire geçirdiği için yayılma olanağı kalmamış, halk yazınında ise çok geniş bir alanı kaplamıştır.

Teslim Abdal çün basılmaz
Hakkı batıla batırmaz
İt ürür kervan kesilmez
Üre gelmiş üre gider

Alevî bir ozan olan *Teslim Abdal* (XVII. yüzyıl) inançlarının katılığı yüzünden bağnazları yeriyor üstü kapalı olarak. Sünnî kurumların koyduğu yasaklar bizi yolumuzdan döndüremez demek istiyor. Nitekim *Ahmed-i Dâi* (XV. yüzyıl başları) bir şiirinde:

Sûfî melâmet itse sana uyma geç yüri
Zîrâ meseldür it ürer-ü kârvân geçer

diyerek gene bağnazı yerer açıkça.

Bir söylentiye göre Divan ozanı *Nev'î* ile çağdaşı *Bâkî* ara sıra birbirine sataşır, birbirine yererlermiş. *Bâkî*'ye, yakışıklı, güzel olmadığından olacak "Karga Bâkî" derlermiş. *Nev'î* bu deyimi bir atasözü olan "besle kargayı çıkarsın gözünü" ile birleştirerek, ayrıca, *Bâkî*'yi, kendisine şiir kurallarını öğreten, *Zâtî*'nin şiirlerini çalmakla suçlayarak şöyle bir dörtlük yazmış:

Didiler Zâtî'ye birkaç gammaz
Bâkî-i zağ oğırlar sözüni
Didi ol bülbül-i gülzâr-i sühen
Besle kargayı çıkarssun gözüni

"Birkaç dedikoducu Zâtî'ye *Karga Bâkî* senin sözlerini çalıp

kendi şiirlerine yerleştiriyor, demişler, o söz güllüğünün bülbülü de dedi ki "besle kargayı çıkarsın gözünü".

İt afgurur göç gider
Lazut toprakda biter
Buban bize eyledi
Ona da Mevlâm eder[1]

Bu Karadeniz Türküsünde sevdiği kızın babasına kızan birisi onu yermek için "it ürür kervan yürür" atasözünden yararlanıyor, yerel ağızla "it afgurur (ürür, havlar) göç gider (kervan yürür)" diyor.

Bir yere gitse eğer üstâdı
Kullanurdı bir acâyib vâdi
Ya'ni kaldıkda başına buyruk
Âşık-ı zâre sallardı kuyruk

Divan ozanı *Sabit* (öl. 1712) bu dörtlüğünde sevgilisini boyuna atlatan, onu oyalayan kadını alaya alıyor, onun erkeğe kuyruk salladığını, yeşillendiğini ileri sürüyor.

Atasözlerinden, deyimlerden yararlanma konusunda halk şiiri de bu yoldadır. Ancak dili, söyleyiş biçimi daha açık, konuşulan Türkçenin uyumuncadır.

3- *Nasreddin Hoca, Bektaşi, Bekri Mustafa* bg. güldürmecelerinden yerilmek, alaya alınmak istenen kimsenin davranışlarına, tutumuna benzer bir örnek alınır. Sözgelişi şöyle bir olay düşünülsün:

— İki kişi arasında bir konuda tartışma çıksın. Karşılıklı konuşmalar, yazışmalar yüzünden iş biraz kızışsın. Bu tartışmaya gerek yokken üçüncü bir kimse de katılıp yazı yazsın, söz söylesin. Üçüncü kimsenin bu işe karışmasına kızan ilk iki tartışmacıdan biri *Hoca*'dan şöyle bir güldürmece anlatıp üçüncü kişiyi yerin dibine batırabilir:

"Hoca, günün birinde, eşeğini yüklemiş, bir köye doğru yola koyulmuş. Köye yakın bir yokuşta eşek diretmiş, daha yürümez

1. Bu örnekler için bk. E. Kemal Eyuboğlu, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler,* c.1.

olmuş. Hoca yularından çekmiş olmamış, arkasından itmiş olmamış, eşek bir türlü yürümez. Artık öfkesini yenemeyen hoca, eşeğin alnına bir yumruk indirmiş. Yumruğu yiyen eşek birden bire yellenmiş. Bunun üzerine Hoca gülmüş, iki elini göğe kaldırarak:

— Ey Tanrım, ben nereye vurdum, ses nerden geliyor, demiş."

"Çok varlıklı kişinin biri yoksullardan birinin kızını beğenmiş, sevmiş, oğlu ile evlendirip gelin etmiş. Ancak varlıklı kişinin yaşama biçimine, ev düzenine bir türlü alışamayan yoksul kızı, sık sık eksiklikler, varlıklı kaynatanın, kaynananın beğenmediği işler yaparmış bilmeden. Onun bilmeden yaptığı bu önemsiz eksiklikleri çekemeyen, büyüten, kendileri için bir küçüklük sayan kaynana günün birinde oğlunu yanına çağırıp, gelinin beceriksizliklerini anlattıktan sonra şu ağır sözleri söylemiş:

— Oğlum köpeği bile büyük kapıdan alacaksın."

Bu sözler gelini köpeğe benzeterek yermek, küçük düşürmek için bilinçli olarak söylenmemiş, gelişigüzel ağızdan çıkmıştır denemez. "Köpeği bile büyük kapıdan al" sözünün özü yerici, aşağılayıcıdır. Bu güldürmece Hoca'nın, Bektaşi'nin ya da öteki güldürmececilerden birinin değildir. Halkı beğenmeyen, yoksulları küçük gören varlıklı çevrelerden doğmuş, yayılmıştır besbelli. Varlıklının yoksulu yermesine karşı yoksulun da gereken karşılığı verici nitelikte güldürmece ürünleri vardır:

"Trabzon valisi *Kadri Bey*'e çevre ağalarından birisi, bir iş için, bir yakınını göndermiş. Öyle pek incelik bilmeyen, yüksek görevlilerle konuşma kurallarına yabancı olan bu kimse *Kadri Bey*'in görev yerinde baş köşeye geçip oturur, bir de çubuğunu tüttürür, ayağını uzatır. Konuğun yanına gelen *Kadri Bey* durumu yadırgar, ona kendisini kimin gönderdiğini sorar, o da:

— Beni ... Ağa gönderdi, işte de mektubu... Mektubu alan *Kadri Bey*, konuğun durumunda bir değişiklik görmeyince birden kızarak:

— .... Ağanın bana gönderecek başka adamı yokmuydu da seni yolladı? deyince köylü:

— Vardı, ama, adamı adama yolladı beni de sana, karşılığını verir."

Bu olay Trabzon-Maçka yörelerinde çok söylenir. Olayda adını vermediğimiz köylü ile Ağa yakın yıllara dek sağdı. Bu olay bugün bir güldürmece niteliğindedir, söylenir durur yeri gelince. Özünü oluşturan da "adamı adama göndermek" deyimidir. Anadolu insanı bu türden değişik anlamlı sözcükleri, bir yerme, alaya alma aracı olarak, kullanmada başarılıdır. Sözgelişi, olur olmaz yerde gelişigüzel konuşan, kendisini ilgilendirmeyen işlere karışan, konuşmanın tadını kaçıranları yermek, alaya almak düşüncesiyle düzenlenmiş şöyle bir güldürmece vardır:

"Sultan İkinci Mahmud döneminde *Münasebetsiz Mehmed Efendi* diye anılan bir kişi varmış. Günün birinde sultan bununla karşılaşmış, konuşması, davranışları padişahça beğenilmiş. Padişahın yanındakiler bu kimseye davranışlarından dolayı *Munasebetsiz Mehmed Efendi* denildiği anlatmışlar. Padişah onda böyle nitelenmeyi gerektiren bir durum olmadığını, yerli yerince konuştuğunu söyleyip Mehmed Efendi'yi saraya çağırmış. Sarayda kaldığı sürece çok güzel, uygun konuşmalar yapmış, göze girmiş. Günün birinde paşaların, yüksek görevlilerin, Padışahın bulunduğu çok önemli bir toplantı düzenlenmiş (divan kurulmuş), Padişah *Mehmed Efendi*'yi de çağırmış nedense. Önemli sorunlardan biri konuşulurken, birdenbire gereği de yokken, *Mehmed Efendi* ortaya atılmış, Padişah çok önemli bir önerisi var sanarak konuşmasını buyurmuş. *Mehmed Efendi* yüksek sesle:

— Padişahım sizin peder merhum (rahmetli babanız) zurna çalar mıydı? deyivermiş. Padişah da ona neden *Münasebetsiz Mehmed Efendi* dendiğini o zaman anlayıvermiş."

Bu güldürmecenin gerçek bir kaynağa dayanıp dayanmadığı, *İkinci Mahmud*'la ilgili yaşanmış bir olay olup olmadığını araştırmanın, irdeleyip incelemenin gereği yoktur. Burada ilginç olan halkın yermek, alaya almak istediği bir kişiyle ilgili güldürmece uydurması, onu gerektiği yerde genel geçerlik taşıyan bir dil varlığı olarak kullanmasıdır.

Bu güldürmecelerin kimi gerçek, kimi yakıştırma olabilir.

Böyle olması pek de önemli değildir. Önemli olan halkın, bu konuda, yaratıcılığını sürdürmesi, belli bir kimse için düşündüğünü bir olayla bağlantı kurarak söylemesidir. Bu tür güldürmecelerde görülen dolaylı yergi'dir. Bu yergi türü de, Anadolu'da, yörelere, ağızlara göre değişir. Doğu Anadolu yöresinde söylenen bir dolaylı yergi ile İstanbul, İzmir yörelerinde söylenenler arasında dil bakımından, içerik yönünden ayrılıklar vardır.

Gülmeye, güldürmeceye karşı olan şeriatçılar bu tür yergilere karşı değildir nedense. İki sözcük arasında, anlam bakımından, çelişkili bağlantı kurup yerici güldürmece söylemeyi sever bağnazlar. Bu konuda şöyle bir güldürmece söylenir:

"Cumhuriyet döneminden sonra Kur'an'ın Türkçeye çevrilip çevrilemeyeceği, yeni yazılarla basılıp basılamayacağı dinciler arasında tartışılıyormuş, dincilerden biri, tartışma sırasında, şöyle söylemiş:

— Biz Kur'an'ın Türkçeye çevrilemeyeceğini, yeni yazılarla yazılıp basılamayacağını tartışıyoruz. Oysa *Elmalılı Hamdi Bey*, Kur'an'ı tefsir etmiş (yorumlamış), ayetleri Arap yazısıyla, kendi yorumlarını da yeni yazılarla yazarak bastırtmış.

Bunun üzerine orada bulunanlardan biri şöyle karşılık vermiş:

— *Hamdi Bey* gibi bir bilgine domuz eti ile koyun etini yan-yana getirmek yakıştı mı?"

Bu güldürmecede gerçek amaç eski yazıları tutup yeni yazıları yermek, onları islam dininin yasaklıdığı domuz etiyle bir tutup kötülemek, Arap yazılarını da koyun etine benzetip övmektir. Bu tür güldürmecelerin toplumda yayılma olanağı pek yoktur. Bunun nedeni de güldürmecedeki gülme öğesinin belli bir düşünceye, belli öfkeyi anlatmaya yönelik olmasıdır. Halk bununla hangi düşüncesini anlatıp gülebilir?

Güldürmeceyi bir yerici araç olarak kullananlar arasında en başarılı olan *Bektaşi*'dir. başka bir bölümde ele alındığından burada sözkonusu edilmeyecek. Yalnız yukarki son örnekle Bektaşi'nin yerici güldürmecelerini karşılaştırmak, iki tür arasındaki ayrılığı daha somut olarak anlamak için yararlıdır:

"Ramazanda vaiz'in biri içkinin haram olduğunu, Hazreti

Ali'nin dünyada günah işlemeyenlere cennette, kendi eliyle, bol bol kevser şarabı sunacağını ballandıra ballandıra anlatıyordu. Dinleyiciler arasında bulunan Bektaşi dayanamadı:

— Öyleyse kendi doldurur kendi içer, diye karşılık verdi."..

Bu iki güldürmecenin karşılaştırılmasından çıkan sonuç şudur: Güldürücü öğe belli bir inançla sınırlandırılmazsa daha etkili, daha kolay kavranır olur. yayılma olanağı daha çoktur. Bu nedenle de yaşama gücü artar, yeni yeni eklerle büyür, gelişir. Yeni güldürmecelerin doğmasını sağlar. Belli bir inançla sınırlanmış güldürmecede değişme, yeni yeni ekler alıp büyüme olanağı olmadığından yayılma, doğurma gücü de yoktur. O, olduğu yerde, çok belli sayıda kimseler arasında kalır. İşte *Nasreddin Hoca, Bektaşi* güldürmecelerinin yaygınlığı, eskimeyişi, boyuna çoğalışı bundandır.

Doğu insanı, özellikle müslüman erkeği; kadını küçümseyen, onun düşünce özgürlüğüne, yeteneğine inanmayan, kadını kendi buyruğunuda bir araç diye, anlayan kimsedir. Bu, islam dininin, ondan önce Musa dininin öne sürdüğü yorumlardan doğdu. Kadın (Havva) daha yaratışılın ilk döneminde erkeği (Adem'i) kandırdı, cennetten kovulmasına yolaçtı. Kadın (Havva), bir eş olarak erkeğin (Adem'in) kaburga kemiğinden yaratıldı. Kadın kendini yönetecek yaratılışta değildir. İşte bu gibi inançlar yüzünden kadın küçümsenen, acınan bir yaratık diye anlaşılmıştır. Türkçede kadınla ilgili, yerici, küçümseyici pek çok deyim, atasözü vardır. Bunların kaynağı da islam dinidir. İslam dinine göre kadın seçimlerde (Halife seçiminde bile) oy kullanamaz, toplum yönetimine katılamaz, toplumda görev alamaz, imam olamaz, minarede ezan okuyamaz, kalıtta (mirasta) erkekle eşit değildir. Sözgelişi tanıklık etmek gerekse ancak iki kadın bir erkek yerine geçer bg. Şu örnekler kadınla ilgili görüşün niteliğini göstermeye yeter:

Kadının şamdanı altın olsa mumu dikecek erkektir
Kadının saçı uzun aklı kısadır
Kadın yüzünden gülen ömründe bir kere güler
Kadının malı kapı mandalı
Kadın erkeğin şeytanıdır

Kadın şeytana pabuç diker
Kadının sofusu şeytanın maskarasıdır[1]

Bu atasözleri bir toplumda kadına hangi gözle bakıldığını anlamak şöyle dursun onun gereksiz bir yaratık olduğu kanısını bile uyandıracak niteliktedir. Eski Anadolu uygarlığında kadın tanrıçadır, kutsaldır, erkekle eşit bir varlık düzeyindedir. Toplum yönetimine katılır, gereğince "kıraliçe", "imparatoriçe" olur.

Kadın bu yergiler, küçümsemeler, ezici davranışlar karşısında sessizdir. Ancak, tanrısal bir güçle donatıldığı söylenen, tanrının sevgilisi sayılan erkek (Adem) için de söyleyeceğini söylemekten geri kalmaz. Onun bir yanını gösteren yerici güldürmeceler de vardır:

"Bir gün evin işlerinden, yük taşımaktan bunalan bir kadın sattığı yumurta, yağ, tavuk paralarından biriktiğini koynuna koyup köyden ilçeye gitmek için yola koyulur. Bir süre gittikten sonra ilçeden öteberi alıp dönmekte olan, komşusu, bir kadınla karşılaşır. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

— Nerden geliyorsun böyle?

— Çarşıdan geliyorum, biraz yumurta, yağ sattım da birkaç arşın basma aldım çocuklara.

— Peki sen nereye gidiyorsun böyle?

— Ben de çarşıya gidiyorum, biraz param var, işten, yükten bunaldım, bir eşek satın alacağım.

— Sen deli misin, ne yapacaksın eşeği, evlen."

Eşek alacağına evlenip koca almayı daha yararlı gören kadının güldürmecesindeki yergi öğesi açık seçiktir. İşte kadın için "eksik etek", "saçı uzun aklı kısa" diyen erkeğin aldığı karşılık.

"Kadınlar kendi aralarında konuşurlarken konu enişteye gelmiş, onunla ilgili sözler söylenmiş. Bu arada kadının biri şöyle demiş:

— Enişte, bin onu yokuşta."

Bu güldürmecede de erkeğin (eniştenin) eşek olarak nitelendiği, yokuşlarda binilmesi gerektiği anlatılıyor.

1. E. Kemal Eyuboğlu, *Atasözleri ve Deyimler...*

Bu güldürmecelerde dile gelen yerici, küçümseyici düşünce bir toplum düzeni gereğidir. Toplumu oluşturan genel kuralların hangi anlayış aşamalarında bulunduğu, toplum katlarının hangi görüşe, yaşama ilkesine göre biçimlendiği bu örneklerden kolayca anlaşılabilir.

Bu tür güldürmeceler, erkeklerce söylenenler gibi, pek yaygın değildir. Çoğu yazıya bile geçmemiştir. Kadının yerilmesi, küçümsenmesiyle ilgili geleneğin kaynağı tektanrıcı dinlerdir, demiştik. Bu yerici tutumu somut örnekleriyle Divan yazınında da buluruz.[1]

Divan yazını, bu konuda, İran yazınının etkisi altındadır. Türk toplumunda kadının küçümsenmesi halk yazınına pek yansımamıştır. Özellikle Alevi-Bektaşi topluluklarda böyle bir tutum yoktur. Bu nedenle, kadınlarca söylenen böyle erkeği yerici güldürmeceler, Bektaşi-Alevi topluluklarda görülmez pek.

Kadın-erkek ilişkilerine değgin örneklerin bir toplum yapısından, düzeninden, yaşama biçiminden kaynaklandığı belli. Kadın-erkek ayrılığının kesin olduğu toplumlarda böylesi güldürmeceler çoktur. Oysa kadın-erkek eşitliğinin geçerli olduğu yerlerde bu tür güldürmecelerin doğmasına gerek kalmaz. Demek ki bütün güldürmeceler, bir yerde toplumun varlığını, düzenini niteleyen ürünlerdir. Güldürmece toplum, toplum güldürmece bağlantısı içindedir.

1. Kadının ne denli küçümsendiğini, yerildiğini gösteren örnekler için bk. İ. Zeki Eyuboğlu, *Divan Şiirinde Sapık Sevgi*, 1968.

ALAYCI SÖZCÜKLER

Halk dilinde, kimi illerde aydınlar arasında, söylenen alaylı, eğlenceli, kızdırıcı, güldürücü sözcüklerin sayısı da az değildir. Bunlar daha çok benzetmelerle örülmüş dil varlıklarıdır. İnsan öğelerini değişik yaratıklara, doğal varlıklara benzetme yoluyla yapılan bu alay sözcükleri, daha doğrusu deyimleri, yöreden yöreye, ağızdan ağıza değişir. Bu tür bir deyimin kızdırmak için mi, yermek için mi, alaya almak için mi söylendiğini anlamak için söyleyenin tutumunu, sesini, söylerken davranış biçimini bilmek gerekir. Bu deyimler arasında en yaygın olanı eşek'le ilgilidir. *Eşek kulaklı, eşek kafalı, eşek gibi, eşeğin biri, eşekçesine, eşek suratlı* bg.

Eşek denen uysal yaratığın kıral *Midas*'la olan ilgisini daha önce gördük. İmdi halk dilinde geçen eşekle ilgili deyimlerin de *Midas*'la ilgili olay çizgisi üzerinde yürüdüğünü söylersek bir gerçeği dile getirmiş oluruz. Demek, Anadolu'da; eşek, yermede, alaya almada, gülünç duruma düşürmede demirbaş bir doğa varlığıdır. Daha önce *eşek* sözcüğünün nerelerde kullanıldığını gösteren örnekler verildiği için burada sözü uzatmanın gereği yoktur.

Alayaalma, yerme deyimlerinen biri de *kıl kuyruk*'tur. Tek başına bir anlamı olmayan bu deyimin kullanıldığı yere göre etkisi vardır.

Üç tane *kıl kuyruk* girmiş ahenge
Üniforma giymiş bak pezevenge

İnsan sarrafıysan vurup mihenge
Teneke üstünde kalayı seyret

Feylesof Rıza Tevfik'in *İttihad ve Terakki*'nin üç önderini yermek için söylediği bu döktlükte kıl kuyruk deyimine okuyucu istediği anlamı verebilir: çalımlı, gösterişi seven, beceriksiz, züppe, zıpır bg.

Kırdıkaçtı deyimi de alaya almak, kimi yerde yermek, kötülemek için söylenir. İşten kaçan, kaşla göz arasında birtakım işler gören, aldatıcı, kandırıcı, güvenilmez kimseleri nitelemeye yarayan bu deyimin yerine göre güldürücü bir özellik taşıdığı açıktır. Bunun gibi *dalgacı, kaytarıcı, zıpçıktı* bg. sözcüklerde yerme ile alaya alma yanyanadır. Sözcüğün gerçek anlamı söyleyenin düşüncesine bağlıdır.

Sözcüklere yeni yeni anlamlar vererek gerçeğinden uzaklaştırmak oldukça yaygındır Anadolu'da, özellikle büyük illerde. Bugün *Argo* denen, birçok sözcüğü içeren özel ağzın oluşmasında tek neden bu anlam yüklemelerdir. Büyük halk kesiminin argonun oluşmasında önemli bir katkısı vardır denemez. Ancak argoyu kimlerin, ne yolla, nerelerde türettikleri de kolay kolay açıklanamaz. Genellikle büyük illerde, işsiz güçsüz, bıçkın takımının çok olduğu yerlerde, hırsız, vurguncu, soyguncu, kabadayı, dolandırıcı bg. suç sayılabilecek ya da iyi karşılanmayan işleri yapan kimselerin barındıkları kesimlerde argonun kullanıldığı, geliştiği biliniyor. Ancak bu argo sözcüklerinin türeyiş biçimi açıkça bilinmiyor. Bu konuda değişik yorumlar, birbirini tutmayan açıklamalar varsa da kesin, genel bir sonuç çıkarmaya yeterli değildir. Kabak, kaz, kereste, meşe odunu, hıyar, moloz, keriz, hımbıl, kalas, aynasız, ayarsız, odun, kayış, kasnaklamak, kazık, kandil bg. sözcüklerin ne yolla argo olduğunu araştırmak ayrı bir çalışma konusudur.[1]

İlde olduğu gibi köyde türetilen, yörel alaya alma özelliklerini yansıtan bir argo da vardır. Bu iki tür argo karşılaştırılınca iki ayrı alaya alma biçimi ortaya çıkar. Köyde kullanılan argo daha somuttur, söz oyunlarına pek elverişli değildir. Sözgelişi "ulan

1. Türçcdeki argo için bk. Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu,* 1941.

lahana ağızlı" deyiminde ağızla karalahana arasında kurulan bağlantı somuttur, ağzın büyüklüğünü, yanlara doğru yayvanlığını gösterir. Bunun gibi "kabak kafalı", "kepçe ağızlı", "kaval burunlu", "semer burunlu", "kazma dişli", "elma gözlü", "köpek suratlı" bg. deyimlerde argonun benzetme yoluyla oluştuğu görülür. Oysa il argosunda böyle bir benzetme yoktur, sözcük olduğu gibi söylenir, yalnız değişik bir anlam düşünülür. Köyde birine kızınca "ulan inek herif" denir de ilde "inek" demekle yetinilir çokluk. Taşralının "muşmula suratlı" dediğini ilde "keriz", "ayarsız" bg. başka türden bir söz söylenir. İkisinde de beceriksizlik, başarısızlık, iyi karşılanmayış, güzel olmayış dile getirilir.

Bu yörelere göre değişmede egemen olan beğenidir. Beğenilmeyen bir eylemin, bir kimsenin alaya alınması, yerilmesi, kınanması yerel bir söyleyişle açığa vurulur. Böylece yöre argoları doğar. Bu tür dil varlıkları da Anadolu insanının (ister ilde, ister köylerde olsun) hangi düşünme ortamlarında, ne gibi ölçülere göre, ürünler ortaya koyduğunu gösterir. Burada alaya alma bile çok yönlüdür.

Alaycı sözcükler kadınlara, erkeklere göre ayrı nitelik taşır. Sözgelişi bir kadın için söylenen alaylı sözler arasında "çıtkırıldım", "nazdan nazik çiniden bilezik", "dokunma bayılırım" bg. yaygındır. Bu deyimler işten kaçan, oturup boyuna konuşmayı seven, üşengen kadınlar için kullanılır. İslam toplumunda, özellikle sünnilerde kadın önemli bir varlık sayılmaz, erkekten aşağı, geri bir yaratık olarak nitelenir. Anadolu'nun kimi yerlerinde "kadından aşağı olma", "saçı uzun olanın aklı kısadır ona uyma", "kadının yedi şeytanı vardır", "kadın dediğin şeytandır" bg. küçültücü sözlerin yaygın olduğunu, sık sık söylendiğini daha önce açıklamıştık. Bir erkeği alaya almak, yermek, gülünç duruma düşürmek için kadına benzetmek de bir alışkanlık niteliğindedir kimi yörelerde. "Karım köylü", "kılıbık", "karı sözünden çıkmaz", "karı ağzına bakar", "karı ne derse onu yapar" bg. deyimler bu türdendir.

Deh demeden yürüyen at
Sus demeden susan evlât

Bir de güzel olursa avrat
Düğünü nideceksin gir oyna çık oyna.

***

Deh dersin de yürümez at
Sus dersin de susmaz evlât
Bir de çirkin olursa avrat
Ölümü nideceksin gir ağla çık ağla.

Birbirine karşıt olan bu iki dörtlük kadının evdeki durumunu niteleme konusunda dipdiri bir belgedir. Anadolu'nun birçok yerinde "kadın" sözü erkeğin alaya alınması için söylenir. *Karı herif, karılık yapma, karının biri* bg. deyimler kadını değil erkeği yermek içindir. Bu tür deyimlerde, aydın bir kimse için, güldürücü öğe yoktur, ancak kimi halk kesimlerinde bunlardan daha güldürücü deyimin pek bulunmadığı da açık bir gerçektir.

"Karı" sözünün kökünde küçültücü bir anlam yoktur, üstelik "kadın" anlamına da gelmez. Sözün kökü "yaşlanmak", "kocalmak" anlamına gelen "karığmak"tır. Bundan türeyen "karıkarığ" sözü ise "yaşlı", "kocalmış" demektir. Nitekim "koca" sözü de "yaşlı erkek" anlamındadır, "yaşlanmak" karşılığı "kocalmak"tan türemiştir. Oysa Anadolu ağzında "karı-karığ" değişmiş "kadın", "koca" değişmiş "erkek" olmuştur. Bundan "Erkekle eşi" anlamında "karı-koca" deyimi doğmuştur.

Genellikle il ağzında yerici, alaya alıcı bir anlamda söylenen sözcüklerden biri de "uşak"tır. Karadeniz ağzında "çocuk", "delikanlı", "yiğit" anlamına gelen bu sözcük İstanbul dilinde "yamak", "hizmetçi", "kul", "köle" karşılığı söylenir. Burada bir anlam değişmesi, anlam kayması sözkonusudur artık.

Alaylı sözcüklerin oluşmasında yöresel ağız özelliğinin etken olduğunu söylemiştik. Bu ağız özelliği kavramların içeriğini değiştirmede de etkilidir. Yukarda geçen "uşak" sözcüğü böyledir. Oysa Karadeniz kıyılarında alaya alınmak istenen kimsenin, daha çok, eylemlerine, davranışlarına bakılır. Beceriksiz, çok yavaş iş görene, pek anlayışlı olmayan kimselerle alay etmek için "Naimoğun ineği" deyimi söylenir. Bu deyim "Naim oğlu'nun ineği" demektir. Bu adı taşıyan birinin çok ya-

vaş otlayan, sürüden geri kalan, ağır yürüyüşlü ineği böyle bir deyimin türemesine yolaçmış olsa gerek.

Öte yandan İstanbul ağzında "inatçı", "yapıştığını bırakmayan" kimseler için "Ahfeşin keçisi" deyimi kullanılır. Çıktığı kayadan bir türlü inmek bilmeyen boyuna başını sallayan, direnici, durduğu yerde çakılıp kalıcı bir keçi olduğu ileri sürülen bu yaratık kimi kişileri alaya almakta özel bir deyim niteliği kazanmıştır. Özellikle Divan şiirinde bir yerme aracı olarak söylenen bu deyim birçok ozanca işlenmiştir:

Dime koyun gibi mazlûmdur mürâiye
Baş sallarsa da mânende-i büz-i ahfeş

Nâbî'nin bu dizelerinde "ikiyüzlüye Ahfeş'in keçisi, her söze başını sallarsa da sakın suçsuz deme" anlamı dile gelir. Dediğim dedik diyen keçi yalnız başını sallar, yerinden kapırdamaz bir türlü.

Hem ider ta'ne tahammül hem olur sercunbân
Zâhide har mı disem ya büz-i ahfeş mi disem

Münif adlı Divan ozanı da bu dizelerde "zâhid" denen kaba sofuyu yermek, alaya almak için "Ahfeşin keçisi" deyiminden yararlandı. İçerdiği anlam şudur: Bütün kınamalara katlanır, başını sallar, bu kaba sofuya eşek mi desem ahfeşin keçisi mi desem?"

Divan ozanlarının bu dizelerinde alaya alma deyimi olan "ahfeşin keçisi" bir yerici öğe olarak kullanılmıştır. Oysa sözcüğün özünde böyle bir anlam yoktur.

Bahçesinde lahana
Yaprağı döndi yana
Sen Türki soyleyende
Ağzun döner bi yana

Bu Karadeniz Türküsünde yergi değil alaya alma var. Türkü söyleyen bir kimseyle eğlenmek için karalahana denen bitkinin yan yatan yaprağı örnek alınmıştır. Bunu dinleyen kızmaz, bir Türkü ile karşılık vererek alay eder yalnız:

Lahananun yaprağı
Ne tazedur ne taze
Sen ne bilusun Türki
Siktur ordan kepaze

İlde oturan bir kimse için bu karşılık biraz ağır gelebilir. Oysa bir Karadenizliyi güldürür, kızdırmaz. Onun ağzında bu sözcükler birer alay anlamına gelir de ondan.

Türkici kafadarum
Soyle Türkilerıni
Bayburt'a simarladum
Çifte semerleruni

Bu Türkü de alay için söylenmiştir köy geleneğine göre.

Atma Türki atarum
Yüröğuni yakarum
Eski çaruklarumi
Boğazuna takarum

dizelerinde de bütün sözcükler yergi değil alay karşılığı söylenmiştir. Alay amacıyla düzenlenmiş tekerlemeler de vardır:

Mehmedi medi
Kuyruklu kedi
Bir sıçan tuttu
Yalamadan yuttu

dörtlüğünde yalnız alay vardır. Bu tür tekerlemeler, çokluk, çocuklarca söylenir. Böyle bir tekerleme ile karşılaşan, alaya alınan çocuk da yöre ağzıyla şunu söyleyebilir:

Ben deduğumi dema
Kedi bokını yema (yeme)
Kedi boki ilâçtur
Varup nenene dema (söyleme)

Bu tekerlemeler karşılıklı olarak söylenir, eğlenilir, birbirleriyle alay edilir.

Bu örnekler karşılaştırıldığında ortaya şöyle bir gerçek çıkar:

Halk dili daha somuttur, alayda bile yararlandığı örnekler doğal varlıklardır, ·yörede bulunan nesnelerdir. Anadolu insanının değişmez dil geleneği böyledir. Anadolu insanı, bütün yaratmalarında, yaşama bağlı kalır. Gelin sandığından, erkeğin çorabına değin kullanılan bütün nesnelere işlenen oyalar, biçimler, süsler doğadan, yörede bulunan varlıklardan kaynaklanır. Anlayışsız, duygusuz bir kimseyi yererken gülünç duruma sokarken söylenen "kabak kafalı", "meşe odunu" deyimlerinde bile doğaya bağlılık, ondan örneklenme kendini gösterir açıkça.

Alay konusu edilen insanın doğada bulunan bir varlığa benzetilerek, kendine aykırı bir biçime sokulması da bir gelenektir. İlkçağda bunun en somut örneği eşekti (Midas'ın kulaklarında), hangi aşamalardan geçtiği şimdilik bilinmeyen bir dönemde, işin içine bitkiler de karıştı. Argo'yu bir yana bırakırsak lahana, kabak, hıyar, kereviz, ceviz bg. birer alay, eğlenme öğesi olarak alındığını görürüz. Demek ki Anadolu insanı bütün yaratmalarında örnek olarak doğa varlıklarını alıyor.

Burada yeni bir sorun çıkar karşımıza: Neden Anadolu insanı, bir Divan ozanı olarak, şiirde, düzyazıda geniş soyutlamalara girer de yergide, alayda bu çizgi üzerinde yürüyemez, boyuna somuta yönelir? Neden Divan ozanı sevgilisini, Padişahi överken giriştiği söz oyunlarına, soyut kavram aramalara birini yererken, kızdığına söverken başvurmaz? Bu soruların karşılığını gene bir soru biçiminde ortaya koyup aramak gerekir: Neden "cennet"te yalnız övülesi, sevilesi bitkiler vardır da yerilesi, sövülesi nesneler yoktur?

Dönüp dolaşıp gene inançlara, onlara dayalı geleneklere geliyoruz. Bunu da araştırmayalım artık.

OYUNLAR

Anadolu insanının eğlenmek, gülmek bg. işler için yararlandığı toplum yaratmalarından biri de oyunlardır. Daha önce *Karagöz-Hacivat* dolayısıyla kısaca değinilen bu oyunlar genellikle köylerde, açıkta düzenlenen kurumlardır. "Halk oyunları" adı altında toplanan halk yaratmalarının bir bölümü olan bu oyunlar başka bir tür oluşturur. *Zeybek, Halay, Bar, Horon, Çaydaçıra, Kaşıkoyunu* bg. çalgılı türden olan bu oyunların özünü, genellikle, hayvanlara öykünme oluşturur. Öykünülen (taklit edilen) hayvanlar arasında *domuz, tilki, ayı, çakal, kurt, deve, köpek* bg. olanlar ilgi çekicidir. Bu hayvanların çoğunun Hititlerden kalma bir kaya kabartmasında bulunduğunu, bu yazının "Gülme Üstüne" adlı ilk bölümünde, görmüştük. Bu benzerlik, kimi halk oyunlarının da, eski Anadolu insanlarının yaratmaları olduğunu ortaya koyar. Çağlarla yanyana yürüyen bu oyun geleneği öz olarak değil biçim olarak, kılık olarak biraz değişmiştir.

Oyunlarla ilgili çalışmaların verdiği sonuca göre iki ayrı kaynağın varlığını benimseme gereği vardır. Biri Anadolu'ya göçen Türklerle, ortaçağın ortalarında gelen Asya kaynaklı, özellikle Şaman dini ile ilgili oyunlar. İkincisi doğrudan doğruya eskiçağ Anadolu'sundan süregelen oyunlar. İki oyun türünün de özünde çoktanrıcı din inançlarının etkisi açıktır. İki tür oyunun da kökeni din törenleri, din şölenleridir. Sonradan, bu oyunların, ayrı bir nitelik kazanması toplum yaşayışında beliren değişim yüzündendir. Özellikle *Şaman* inançlarından kaynaklanan

Asya kökenli oyunlarda büyünün, gövdeden ayrıldıktan sonra yaşamına inanılan tinlerin (ruhların) ağır bastığı görülür. Oyunun bir din kurumu olduğunu daha önce belirtmiştik. İster güldürücü, ister ağlatıcı olsun, bütün oyunların özünde inanç kalıntıları vardır. Başlangıçta ürkütücü, korkutucu olan bir oyunun sonradan, toplum yaşayışı gereği, güldürücü bir nitelik kazandığı kesindir. Bizi burada, konu gereği, ilgilendiren güldürücü oyunlardır.

Anadolu insanı oyunu, günümüzde, çokluk bir eğlenme, gülme aracı olarak kullanır. Düğünlerde, şölenlerde, derneklerde ortaya konan çalgılı, oyunlu (danslı) halkbilgisi varlıkları dışında çalgısız, yalnız türlü hayvan kılığına girerek uygulanan oyunlar vardır. Bunların çoğu güldürücü niteliktedir, gülmek, eğlenmek içindir. Oyunda geçen korkulur olaylar bir gelenek kalıntısıdır. Özellikle ölümle, dirilişle ilgili olanlar böyledir. Eskiden bambaşka bir düşünceyle düzenlenen bu oyunlar çağımızda erek değiştirmiş, korkutucu görünüün arkasında güldürücü bir öz kazanmıştır. Bu oyunlar yöreden yöreye değişirse de özlerinde Anadolu insanının beğenisini, yaşama biçimini yansıtan bir bütünlük, bir yerlilik saklıdır. *Domuz oyunu, Köse ile Gelin oyunu, Ali Fattik oyunu, Berber oyunu, Arap oyunu, Deve oyunu, Kasap oyunu, Saya gezme oyunu, Bebek oyunu, Gemi oyunu* bg. değişik kılıktaki oyunlar Anadolu insanının beğeni özelliğini dile getiren kuruluşlardır.[1]

Adı geçen bu oyunların , başlangıçta bambaşka amaçlarla düzenlendiği, uygulandığı söylenebilir. Ancak bugün için tek amaç eğlenme, gülme, güldürmedir. Oyunda geçen korkulur olaylar, günümüz beğenisi için, birer yankuruluş, yardımcı gereç niteliğindedir. Oyunların yöreden yöreye değişmesi ise Anadolu'nun tarihi ile bağlantılıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Anadolu'da, birçok uygarlık doğup gelişmiş, birbiriyle karışıp kaynaşmış, yeni bir bütün oluşturmuştur. Bu nedenle bir yörede korkulu sayılan bir oyunun başka bir yörede gülünç olması

1. Oyun konusunda geniş, yeterli bilgi için bk. Metin And, *Oyun ve Büğü*, 1974, Sayın M. And'ın bu konudaki çalışmaları eleştirici bir gözle bakıldığında çok yararlı, aydınlatıcı, kimi sorunları çözümleyici niteliktedir.

doğaldır. Bu da yöreler arasında görülen inanç değişikliklerinin bir sonucudur. Ayı postuna bürünerek oynanan bir oyun Karadeniz kıyılarında yalnız güldürücü nitelik taşır. Başka yerde korkulu olması yorumun değişmesine dayanır. Bundan dolayı bir oyunun doğduğu yöreye göre yorumlanıp başka yörelerde de öyle yoruma uygun olabileceğini öne sürmek doğru değildir.

Güldürücü nitelik taşıyan oyunlarda yalnız hayvanlara öykünülmez. Yörenin büyükleri ya da başka bir yörenin ilerigelenleri, ünlü kişiler alaya alınıp gülünç duruma düşürülür, eğlence konusu yapılır. Bu tür oyunlar, çokluk, evlerde, kapalı yörelerde düzenlenir. Ancak bu oyunlar çok az, çok sınırlıdır.

Kalabalık toplulukların katıldığı güldürücü oyunları düzenleyenler, ortaya koyanlar, genellikle bu işi bilenler, bu işte başarılı olan kimselerdir. Köylerde böylesi oyunların belli oyuncuları vardır denebilir. Bunlar oyun düzenlemede öncü olan kişilerdir. Oyunu yönetmek, oyun yerini seçmek, onların işidir.

Halk dilinde "oyun" sözünün en yaygın anlamı gülmek, eğlenmek, sevinçli, kıvançlı bir toplantı düzenlemektir. Sözcüğün aldatma, kandırma, yanıltma, birine kötülük etme bg. anlamlarını bir yana bırakırsak, halkın ondan anladığı, eğlenmeyi içeren, bir yapıdır. Bu nedenle bize korkunç, sakıncalı görünen bir olayın oyuna dönüştürülmesinde halkın düşündüğü yalnız eğlenmek, gülmek olabilir. Belli bir eğitim, öğrenim aşamasından geçen kimseye çok anlamlı, belli bir ereğe yönelik, geniş kapsamlı, eğitici, öğretici gelen bir oyun halk katında yalnız gülüp güldürmek özelliği taşır. Birtakım ünlü yazarların elinden çıkmış, belli bir konuyu işleyen, eğitici, öğretetici, bir görüşü açıklayıcı yapıtlarla halk oyunlarını karşılaştırmak, bir *Aishkilos*'un, bir *Euripides*'in işlediği konuya hangi açıdan bakarsa baksın halk güler. Halkın oyundan anladığı budur. Ayı, deve, tilki, eşek, köpek, keçi bg. hayvanlardan birinin kılığına girerek oynanan bir oyun ne denli ağlatıcı, acındırıcı olsa da halkı güldürür. Hayvana öykünmek halk düşüncesinde gülmenin somut örneklerinden biridir. Bunu çocuk oyunlarında daha açık seçik olarak görebiliriz. Arkadaşını tutsak ederek kesen, ellerini, ayaklarını bağlayıp gözlerini oyar gibi düzenlenen bir oyun çocukları güldürür. Oysa oyunu oluşturan olaylar acıklıdır. Buna karşın çocuk bu acık-

lı durumu gülmek, eğlenmek için gerekli olanağa dönüştürür. Burada çocuk için önemli olan; ilginç görünen gülmektir, eğlenmektir. Aşağı yukarı halk da böyledir. Oyunun kaynağına gidilince bambaşka bir özle, bir görüşle karşılaşabiliriz. Ancak, halkın yaşattığı, uyguladığı oyunu erek bakımından bu kaynakla açıklama olanağı yoktur. başlangıçta bir din töreni olarak düzenlenen oyun, bugün, yalnız bir eğlenme, gülme kurumu niteliğindedir. Sözgelişi *deve oyunu* denen halk oyununu kaynağına dayanarak yorumlama gereği yoktur. Onun kaynağında biçimlenen olay ne olursa olsun bugünkü durumudur halkı ilgilendiren. Halk onu yaşatır, geçmişten geleceğe aktarır, besler, geliştirir de kaynağını düşünmez artık. Oyun üzerinde çalışan bir araştırıcının vardığı sonuçla halkın oyundan anladığı çokluk birbirine aykırı düşer. Bu aykırılık oyunun çağların geçişiyle kazandığı yeni yorum yüzündendir. Araştırıcı oyuna düşünce açısından bakar, halk ise oyunda eğlendirici, güldürücü öğe arar.

Çocukların oynadıkları *körebe, birdirbir* gibi oyunların özünde, büyüklere göre, güldürücü öğe bulunmayabilir. Oysa çocuklar bu oyunlarda eğlendirici, sevinç verici bir nitelik görürler. Başka türlü oyunun oynanması anlamsız kalır.

Halk oyunlarında başlıca özellik güldürmenin sözden ayrılıp eyleme dönüşmesidir. Oyunu gören kimse, söylenen sözlere değil, yapılan eylemlere güler. Bu yüzden, bu çalışmanın sınırları içine giren, halk oyunlarında söz azdır. Oyunu oluşturan genellikle eylemdir. Durum çocuk oyunlarında da böyledir. Söz-eylem bağlantısının açık seçik olduğu oyunlarda bile ilgi çeken eylemdir.

Halk oyunları da halk güldürmeceleri gibi düğün, tören, içki, tarım, bağnazlık, öykünme bg. toplum konularına göre değişik türdedir. Toplumda görülen olayların çoğu oyunlarda da, az çok, bulunur. Bu da eski bir geleneğin sonucu olsa gerek.

Halk anlayışına göre, güldürücü öğe oyunun özünde değil, ortaya konuş biçimindedir. Bu yüzden gündüz oynanan oyunlarda güldürücü öğe eylemlerde, ancak geceleri yarı karanlıkta oynananlarda ise oyuna eşlik eden türkülerde, koşuklarda ya da sözlerdedir. Bu dil ürünleri de oyunlara göre değişir. Yörenin ağzına göre söylenen türkü, koşuk bg. dil ürünleri yalnız oyu-

nun türü değil gülmeyi oluşturan öğelerin sözcüklere dönüşmesi bakımından da önemlidir. Kimi oyunlarda koşuk, türkü bg. belli ölçülere göre düzenlenen dil varlıkları eylemlerle uyumlu bir bütün oluşturur. Güldürücü öğe eylemde de, söylenen dil ürünlerinde de kendini gösterir. Sözgelişi güldürücü bir nitelik taşıyan *Kaynana-Gelin* oyununda söylenen şu dizelerde bu karşılıklı uyum görülür:

Kaynana kuru kazık
Yazık geline yazık
Kaynana kuru çıra
Giy papucu sıçıra (sıçra)

Bir Karadeniz oyununda söylenen bu dizeler, duruma göre, daha da çoğalır.

Halk oyunlarının büyük illerdeki benzerlerini, değişik nitelikte de olsa, kimi tiyatrolarda buluruz. Bu konu, çokluk, tiyatro üzerinde çalışanları ilgilendirir. Güldürücü niteliği nedeniyle burada *Naşid, Dümbüllü* gibi iki ünlü örneği verip geçelim. Bu iki kişinin sergiledikleri oyunlar özüyle, sözüyle halkın beğenisini yansıtan birer belge niteliğindedir. Dış biçim bakımından tiyatro kavramı altında yeralmasına karşılık söylenen sözler, konuşmalar, eylemler çok az okumuş, okumamış halk kesiminin anlayışı düzeyindedir. Kimi aydınların da ilgi ile izledikleri *Naşid, Dümbüllü* gibi güldürü yaratıcıları çağdaş tiyatro ile köy oyunları arasında bulunur. Elealınan olaylar toplumun özelliğini yansıtır çokluk. Genel düşünce halkı güldürmek, eğlendirmektir. Ancak, daha önce de söylendiği gibi, bu oyuncuların düzenledikleri oyunları incelemek, açıklamak bu çalışmanın konusu dışındadır.

Oyunlarla ilgili bu açıklamada ortaya çıkan iki önemli konu vardır. biri oyunda güldürücü öğenin öykünmeye dayanması. Öteki ise güldürme dışında bir amaca geniş yer verilmemesi. Kim ne derse desin bu çalışmanın kapsamı içine giren halk oyunları da Anadolu insanının eskiçağdan kalan geleneklerini, değişik kılıklarda, sürdürür niteliktedir. Bu oyunlar da Anadolu insanının tarihini bütünleyen bölümlerden önemli bir bölümdür.

ANADOLU İNSANI

Kendi tarihini, çağların akışı içinde, gerekli uygarlık yaratmalarıyla yoğurarak boyuna değiştiren, yenileyen, geçmişten geleceğe kopmayan bir gelişim çizgisi niteliğinde aktaran bir varlıktır Anadolu insanı. En yalın gülme biçiminden en büyük uygarlık ürününe değin, onun elinden çıkmış, ne varsa bu toprağın, Anadolu toprağının kokusunu taşır. Anadolu insanı çok değişik öğelerden yoğurulup biçimlenmiş, kendine özgü bir bütünlük kazanmış, yeryüzünde benzeri pek bulunmayan bir yaratma kaynağıdır. Onun tarihi bu yaratma ile başlamış, bu yaratma ile sürüp gidiyor. Onun kişiliğinde beliren özellikler, inançlarında görülen çelişkiler, davranışlarında açığa vuran tutarsızlıklar varlığını bütünleyen değişik öğelerin doğal bir sonucudur. Çağlar boyunca sayısız toplulukların uğrağı, sayısız yaratmaların kaynağı, yeryuvarlağının üç büyük bölümünü, Asya-Afrika-Avrupa gibi birbirinden apayrı uygarlıklar yaratmış ulusların geliş-gidiş yeri olan Anadolu'da böyle bir karışıp kaynaşma kaçınılmazdır. Bu nedenle Anadolu insanı tek kaynaklı değil, çok kaynaklı bir bütün, bir bileşimdir. Anadolu insanı şu ulustan, bu ulustandır denemez, o yalnız kendisindendir. Onun tarihi üzerinde yaşadığı toprağın tarihi, uygarlığı gene o topragın tarihi, uygarlığıdır.

Ortaya konulan başarıları, uygarlık ürünleri bakımından, elealınınca, Anadolu insanının iki özellik taşıdığı görülür:

A- Yaşadığı toprak üzerinde doğmuş bütün uygarlıkların ışığından yararlanmış o uygarlıkların ürünlerini korumuş, benim-

semiş, değişik biçimlere sokarak geçmişten günümüze aktarmıştır. Bu aktarma yaratıcı bir atılım içinde olmuş, boyuna yeni yeni buluşlarla, ürünlerle beslenmiş, gelişmiştir. Anadolu insanı, geçmişte ortaya konan bütün yaratmalardan yararlanmış, bu nedenle geçmişini sürdürmüş, eskiçağla olan bağını koparmamıştır. Onun en yeni sayılan yaratmalarında, inançlarında, buluşlarında bg. geçmişte kalan uygarlık ürünlerinin etkilerini bulmak, kalıntılarını görmek olağandır. Bu yazının konusu olan gülmece ürünleri de onun eskiçağından günümüze dek gelen yaratıcı gücünün ortaya koyduğu düşünce varlıklarıdır. Bu gülmece ürünlerinin bir ucu ilkçağda, bir ucu günümüzdedir. Anadolu insanı ilkçağda, eskiçağda neye gülmüşse, ne biçim gülmüşse bugün de ona güler, öyle güler. Onun gülmesine yolaçan gülmece öğelerinin yapısı, niteliği değişmemiştir. Bu tutumu ile Anadolu insanı aktarıcıdır, geçmiştekini, değiştire değiştire geleceğe taşıyıcıdır. Onun geçmişle olan bağlantısı bu aktarıcı, taşıyıcı nitelikleriyledir. Onun bütünlüğü, tarih varlığı oluşu bu tutumundan kaynaklanır. Ancak, onun bu geçmişe bağlılığı, geçmiş uygarlıklardan yararlanması, tektanrıcı dinlerin doğuşu ile ortaya çıkan "inanç katılığı" anlamına gelmez. O, yaratmada, buluşta, çağna göre yeni sayılandan yararlanmada *katı* değildir. Onda geçmişe bağlılık özden kopmamak, kökünden sökülmemek biçimindedir.

B- Anadolu insanı, yaratma konusunda, yoğurucu bir varlıktır. Onun bütün yaratmaları bir yoğurma, türlülükten birlik çıkarma, çokluktan bütünlüğe varma ürünüdür. Anadolu'ya komşularından, değişik nedenlerle, gelen uygarlık ürünleri Anadolu'daki yerli yaratmalarla yeni bir yoğurulma, karışıp kaynaşma işleminden geçer. Bu işlemle yeni bir biçim, yeni bir nitelik kazanır. Anadolu insanının, özellikle halk kesiminde, ortaya koyduğu bütün yaratmalarda geçmiş çağların ürünleri birer demirbaş öğe niteliğindedir. Halk ozanının işlediği konularda, tarımcının inandığı geleneklerde, gelinin düğünle, ilk evlilik günleriyle ilgili davranışlarında, yıllık şölenlerde, gene inançlara dayalı belli törenlerde, karşılıklı komşuluk ilişkilerinde bg. bu eski uygarlık ürünlerinden kalıntılar bulunur. Bu kalıntılar yeni yo-

ğurmalarla yeni biçimlere girer, yeni bir kılıkla karşımıza çıkar. Bu nedenle Anadolu insanı bir gelenek varlığıdır. Onun bu tutumunu, en açık bir nitelikte, büyülerde, büyülerle ilgili inançlarında görürüz.[1]

Anadolu insanını, bu yazıda, güldürme ürünlerinin yaratıcısı, yayıcısı olarak elealmak istedik. Onun inançlarla, büyülerle, halk ilaçlarıyla bg. ilgili eylemlerini, başarılarını o konuları içeren çalışmalarımızda ayrı ayrı gözden geçirdik. Bu yazıda, Anadolu insanını bir *güldürmece yaratan varlık,* olarak incelemeyi denedik. Konuyu genişlettikçe de Anadolu insanının, bu alanda da, geçmişe bağlılığı, güldürmecelerde eski uygarlık ürünlerinden yararlandığı, ilkçağla arasında kopmayan, için için uzayıp gelen yaratıcı bir eylem çizgisinin sürüp geldiği ortaya çıktı. Anadolu insanının yarattığı bütün ürünler belli bir kaynağa dayanır, bu kaynak da Anadolu toprağının özsuyuyla sulanıp yeşermiş Anadolu uygarlığıdır. Hititöncesi dönemlerden çağımıza değin gelen bu yaratma çizgisi üzerinde Anadolu insanı değişik aşamalar göstermiş, bu aşamaların özelliğini yansıtan, başarı gücünü gösteren ürünler ortaya koymuştur. Bektaşi güldürmecelerinde gizli alaya alma, yerme, Nasreddin Hoca'nın eşeği, Bekri Mustafa'nın içkisi bg. ilkçağ Anadolu'sunun beğeni özelliğini, gülme biçimini yansıtır. Bütün başarı, bu eski uygarlık ürünlerini, yaratıcı özlerini bozmadan, çağın beğeni olanaklarına göre yeniden yoğurup biçimlendirmede, yeni bir giysi içinde ortaya koymadadır. *Diogenes*'in *Nasreddin Hoca, Dionysos'un Bektaşi, Bekri Mustafa, Aisopos'un Kazak Abdal* ya da *Kaygusuz Abdal* adını alması, bize o kılıkta, o güldürücü özde görünmesi geçen çağların gerekli birer sonucu diye anlaşılmalı. Bu tür yaratmalarda yüzde yüz özdeşlik arama gereği yoktur. Böyle bir oran eskinin olduğu gibi aktarılması, ondan yeni bir düşünce ürününün yaratılamaması demektir.

Yaratma eylemi değişmeyi, yeni özsularla beslenmeyi gerektirir. Olduğu gibi kalan, değişme olanağı bulunmayan bir varlıkta yaratıcı atılım gücü kalmamıştır. Oysa Anadolu, tarihi boyun-

1. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Anadolu Büyüleri*, 1978, s. 7-54.

ca, değişmekte, yerli yabancı kaynaklardan beslenmektedir. Onun yüreğinden fışkıran güldürmecelerin böylesine çok türlü olması, çağdan çağa aktarılırken yeni bir boyaya bürünmesi de bu yüzdendir.

Güldürmece de bir uygarlık ürünüdür, onun da kendi ortamında bir tarihi, beslendiği bir kaynağı vardır. Çağlar beğeni ürünlerini yaratacak kaynakları, daha çok, geçmişten aktarırlar. Bu aktarma kaynaklar yeni ölçülere göre yararlanılan ortak varlıklardır. Kimse neye güleceğini, neye ağlayacağını önceden kestiremez, böyle değişmez bir ölçü bulamaz. Buna karşılık, toplumun bağlı bulunduğu uygarlık düzeyi, ona neye gülüneceğini, ne biçim gülüneceğini gösterir, öğretir. Uygarlık düzeyi bir ulusun yönetim biçimini devrimle değiştirmeye benzemez. Uygarlık alanında, özellikle yaratma ortamında, toplumcu yatıp ulusçu kalkmak yoktur. Uygarlık düzeyinde değişme, ancak, başka bir uygarlığın yaratmalarından esinlenerek gelişme yoluyla olabilir. Bir toplum yönetimini sık sık değiştirebilir. toplumcu iken ulusçu, özgürlükçü iken baskıcı, çoğulcu iken tekelci bg. olunabilir de birdenbire bilgisizken bilge, bilgin, uygarken ilkel, geri kalmışken çok ileri bir uygarlık düzeyine yükselmiş olunamaz. Uygarlık çizgisi üzerinde gelişme, ilerleme yaratıcı atılımın gücüne, verimliliğine dayanır.

Anadolu'da bu tür uygarlık aşamaları yaşanmış, belli bir gelişim doğrultusunda beklenen ürünler alınmıştır. Bunlardan bir bölümü bu yazıda ele alınan gülmece ürünleridir. İmdi bu ürünlerin ışığında Anadolu insanının değişmeyen, başlangıçtan günümüze dek sürüp gelen bir özelliğini açıklamaya çalışalım:

Anadolu insanı, geçmişteki örneklere bağlı kalarak, alaya almayı, gülmeyi, güldürmeyi, yermeyi bir yaşama davranışı olarak sürdürür. Bu tutumu, onu başka uluslardan ayıran, önemli bir olaydır. Bu olayın gerçekleşmesinde bütün yazın araçları (koşuk, düzyazı, oyun, konuşma, ösyleşme bg.) , ezgi, çalgı türleri kullanılır. Bu nedenle Anadolu insanı, ilkçağda olduğu gibi, bile bile yeren, alaya alan, başkalarını kötüleyen, küçük düşüren, bu konuda bütün gerekli olanakları kolayca yaratan bir varlıktır. Ancak bu tür olanaklar, yeri gelince, yolu yordamınca

kullanılır. Anadolu insanı bu tutumuyla, gereken kimselerden, kötülerden öçalmayı bilir. Öçalma iki yönlüdür. Biri toplum yararına olup kişisel çıkarların ötesindedir. İkincisi kişiseldir. Birinci türden olanların yayılma, tutunma olanağı çoktur. Bu nedenle Anadolu'nun bütün bucaklarında bu tür ürünler dilden dile aktarılır gider. İkincilerin yayılma olanağı pek yoktur. Onlar belli bir yörede kalır. Halk yazınında olanların çoğu, Bektaşi, Bekri Mustafa, Nasreddin Hoca adlarına söylenen birinci, Divan yazını ile onun izini süren yazında görülen örnekler ikinci türdendir.

Bu iki örnek, bize, Anadolu insanının gene iki ayrı yanını öğretiyor. Biri: Anadolu insanı dışa dönük, topluma açıktır. Onun özdüşüncesi toplum mutluluğudur. Onun gözünde kişisel çıkardan çok toplum yararı, toplum düzeni önemlidir. İkincisi: Anadolu insanı, çok belli bir yörede kalmasına karşın, kendi "ben"ine çok düşkün, ona toz kondurmayan, bir pire için bir yorgan yakan bir varlıktır. Kızdığı, sevmediği, çekemediği, kıskandığı bir kimseye yapmayacağı yoktur. Ona karşı yerginin, sövgünün en ağırı, en sarsıcısı, en yıkıcısı bile azdır. Bu tutumu ile Anadolu insanı eşi benzeri pek bulunmayan bir öç varlığıdır. Divan yazını bu öç varlığını dile getiren örneklerle doludur.

Ancak bu yazın türünde, başka bir bölümde de açıklandığı gibi, Anadolu insanı Arap-Acem yazınının etkisi altındadır, yeni, kendi emeği olan bir yaratış yolunda değildir.

Anadolu insanı, bu gülmece ürünlerine göre, yaratıcı olduğunda ilkçağa bağlıdır. Öykünücü, aktarıcı, başkalarının izinden yürüyücü, kendisine verilenle yetinici olduğunda da Arabın, Acemin, ikisinin bağlandığı islam inançlarının etkisinde kalmıştır.

Bu yazıda sunulan gülmece örneklerine alıcı gözle bakıldığında, çoğunun, us ilkelerine uygun, düşünme kurallarına dayalı birer düşünce ürünü olduğu görülür. İnce buluşlarda yalnız güldürücü öğe egemen değildir, usun da sağlam bir yeri vardır. Karadeniz güldürmeceleri, Bektaşi güldürmeceleri, bu konuda, birbirine karşıt nitelikte iki örnektir. Anadolu insanını güldürücü öğeyi bütün us ilkelerinden soyutlayıp kuru bir duygu varlığı kı-

lığına sokmuyor. *Aisopos*'tan günümüze dek gelen gülmece ürünleri, tarih çizgisi üzerinde, incelenirse bunların bir toplum değil de bir kişi elinden çıktığı sanılır. Öylesine tutarlı, öylesine derli toplu, birbirini izleyen bir içerik bütünlüğü var onlarda. Tanrı *Apollon*, kendisine ödül vermeyen, kıral *Midas*'ın kulaklarını eşek kulağına dönüştürürken, Anadolu insanlarına; yönettiği topluma karşı verdiği sözü tutmayan bütün yöneticilere siz de böyle yapın, der gibidir. Anadolu insanı, tanrı *Apollon*'un tutumunu daha geniş bir alana yayarak, gülmece ürünleri yaratmada örnek diye kullanmıştır. İlk bakışta, insana pek ilginç gelmeyen bu olay, insanın yaratıcı eyleme geçmesi yönünden çok önemlidir. Bu olay, Anadolu'da gülünç olmanın, birini gülünç duruma düşürmenin, tanrısal bir eylem niteliği taşıdığını, tanrıların bile kızınca böyle yaptıklarını göstermektedir. Yaratıcı anlağın (zekânın) bütün gücü burada yoğunlaşıyor. tanrı, istediğini yerine getirmeyen bir kimseyi, kıral *Midas*'ı, kulaklarını uzatıp gülünç kılmakla yetiniyor. Oysa tektanrıcı dinlerde böyle bir beğeni inceliği yoktur. Tanrı; buyruğuna uymayanı yakar, yokeder, cehenneme atar, aç bırakır, süründürür, acılar içinde kıvrandırır. Bunları yapan genellikle Güney tanrısıdır, Anadolu tanrıları böyle değildir işte.

Anadolu insanının gülmece ürünlerini, örneği görülen *Midas* olayı ile bağlantılı, ona benzer bir doğrultuda yürütmesi, katı inançlar karşısında, dinci yasaklar önünde *Dionysos* gibi davranması gelişigüzel bir olay değil, bir uygarlık ortamında bulunmanın sonucudur. Bu uygarlık ilkçağ Anadolu uygarlığıdır besbelli. İlkçağdan günümüze dek, değişik yaratma alanlarında, bu uygarlığın uzantıları vardır. Bu uzantıların yeni ürünlerin yaratılmasında etken oldukları incelenen ürünün kaynağına gidildikçe anlaşılır.

Anadolu insanı ilkçağdan başlayan bu uygarlık kurumlarının gelişim çizgisi üzerinde yürümüş, onunla ilgili ürünler ortaya koymuştur. Bunları şöyle dizebiliriz:

1- Oyun. Günümüzde "tiyatro" denen kurumu da içeren bu yaratma alanında çok değişik türde ürünler yeralır. Çalgılı, çalgısız bütün halk oyunları (düğün, tören, şölen bg. topluluklarda

oynananlar). Karagöz gibi gölge oyunu (kimi kaynaklara göre Anadolu'ya sonraları Çin'den geldiği söylenirse de ilkçağ Anadolu uygarlık ürünlerinin izlerini taşıyan bölümleri az değildir.)

2- Halkbilgisi varlıkları. Bunlar koşuk, düzyazı gibi yazın türleriyle ortaya konmuş dil ürünleridir. Halk masalları, halk güldürmeceleri, bilmeceler, güldürücü dörtlükler (maniler), yöresel halk güldürmeceleri bg. Bu bölüme giren güldürücü koşuklar içinde ozanları bilinenler varsa geniş bir alana yayılıp değişikliklere uğradıklarından "halkbilgisi ürünü" sayılırlar.

3- *Bektaşi, Bekri Mustafa, Nasreddin Hoca* bg. belli adlar altında toplanan güldürmeceler. Bütün bunların da Anadolu insanının ortak yaratmaları olduğu açıktır, ancak belli adlar altında düzenlenmeleri yüzünden ayrı bir bölümde elealınmaları doğrudur.

4- Yazınla ilgili gülmece ürünleri. bunlar biri halk yazını, biri Divan yazını olmak üzre ikiye ayrılır. Halk yazını türünde olanlar çok yaygındır, Divan yazını alanına girenlerin halkla pek ilgisi olmadığından yayılma olanağı da kalmamıştır. Bu tür de düzyazılı, koşuk biçimlmak üzere iki dala ayrılır. Divan yazınında ilkçağ ürünlerinin etkisi büsbütün yok değildir. Ancak Arap-Acem etkisi bu ürünlerin izlerini örtmüş, yayılmasını, geniş bir toplum kesimince öğrenilmesini önlemiştir. Bu alanda, ilkçağ düşünce ürünlerinin, Arap-Acem dil varlıklarıyla yazıya geçirildiği görülür.

5- Gelenekler, görenekler, inançlar, alışkanlıklar. Bugün Anadolu'da yaşayan bu tür toplum varlıklarının büyük bir çoğunluğu ilkçağ Anadolu insanının yaşamına girmiş, ona düzen vermiş olanlardır, onların kalıntılarıdır. Anadolu insanı bu toplum varlıklarının özünü korumuş, yalnız dış görünüşünü çağına uydurarak değiştirmiştir.

6- Giyim kuşam varlıkları konusunda da Anadolu insanı ilkçağı sürdürür. Doğu Anadolu'da, Orta Anadolu'da yaygın olan örgülerin, giysi süslemelerinin, başlıkların, Karadeniz kıyılarında pek yaygın olan ucu kıvrık ayakkabıların, "nazarlık" denen takıların, çorapların oyaları, dokunuş biçimleri, süsleri ilkçağdan kalmadır.

7- Tarım araçlarının (ilkel olanların) Hititlere dek eskiye gittiği, kimi evcil hayvanların Hititlerden beri tarım işlerinde, yük taşımada kullanıldığı biliniyor (at, eşek, katır, öküz bg.). Ekin ekip biçme, kağnı, sütten yağ, peynir çıkarma Hititlerden kalmadır. Bunu Hitit dilinde geçen *ga* (süt, sümercedir), *ya* (yağ, sümerce), *varkan* (hayvan yağı), *ya.nun* (tereyağı, koyu süt, sümerce) gibi ürünlerden, *yukan* (boyunduruk) gibi tarım araçlarından anlamak kolaydır.

8- Komşuluk ilişkilerinde de Anadolu insanında, ilkçağa göre, bir değişme olmamıştır. Elimize geçen yazılı belgelerden, kaya kabartmalarının incelenmesinden anlaşıldığına göre karşılıklı yardımlaşma denen "imece" ile iş görme biçimi Anadolu'da çok eskidir. Özellikle kadınların topulca iş görmeleri, imece yoluyla birbirlerine yardımcı olmaları eski bir tarım geleneğidir.

9- Ev yapma biçimi, duvar örme, hayvan besleme bg. çalışma alanlarında da Hititlerden başlayan bir gelenek egemendir.

10- Halk ilaçları yapımında uygulanan yöntem, yararlanılan doğa varlıkları (bitkiler, taşlar, kökler, kemikler bg.) günümüzde de geçerlidir. Bugün halk hekimliği denen, bu bitkilerden ilaç yapma yöntemi, bütün ayrıntılarıyla ilkçağa bağladır.[1]

Anadolu insanı bu sayılanların dışında kalan, bu çalışmayı pek ilgilendirmeyen daha nice davranışlarıyla, düşünceleriyle, eylemleriyle ilkçağın izini sürer.

Eskiye bağlılığı, eski Anadolu uygarlık ürünlerinden çağlar boyunca yararlanışı, yaşama biçimini kökünden değiştirmeyişi göz önünde tutularak Anadolu insanı için katıdır, bağnazdır denemez. Katılık, bağnazlık eskiye bağlılıkta, geçmişin yaşayıcı buluşlarından, uygarlık ürünlerinden yararlanmakta değil yeni buluşlara, çağdaş yaratmalara karşı çıkışta, "değişmez" olduğunu ileri sürmekte aranmalı. Katılık inanç donmuşluğudur. Burada elealınan Anadolu insanı böyle değildir. Anadolu'da bütün yeniliklere karşı çıkan, din kurallarından başka yasa, dinden başka bilim, peygamber sözlerinden başka aydınlatıcı düşünce tanımayan kimseler vardır. Sünnî, şeriatçı diye nitelenen bu kimseleri burada inceleme konusu olan "anadolu insanı"nın dı-

1. İ. Zeki Eyuboğlu, *Anadolu Halk İlaçları*, 1977.

şında bıraktık. Üzerinde durulan konu tarih gelişimi içinde, geçmişiyle, bugünüyle bir bütün oluşturan, Anadolu uygarlıklarının yaratıcı olan insanıdır.

Gerçek Anadolu insanı eskinin yaşayıcı buluşlarını yenilerle yanyana sürdüren bir kimsedir. Bu tutum bir çelişki sayılabilir, ancak gelişmeyi, yeninin yayılmasını önleyici değildir. İnanç katılıklarını bir yana bırakırsak şöyle diyebiliriz: Anadolu insanı bir gözüyle geçmişe, bir gözüyle geleceğe bakar. Onun kişiliği bu ikili bütünlükle oluşur.

Anadolu insanının tarihi, üzerinde yaşadığı toprağın tarihidir. Bu tarihi oluşturan Anadolu'da doğmuş uygarlıklar, onların yarattığı ürünlerdir. Savaşların, saldırıların, Doğudan Batıya, Batıdan Doğuya akımlar yapan geçici toplulukların bu tarihin biçimlenmesinde, özünün oluşmasında etkisi var, katkısı yoktur. Ancak Anadolu'da yerleşen, Anadolu uygarlarının ürünleriyle beslenen, yeni ürünlerin yaratılmasında etkisi olan boyların bu tarihin yapısında yeri vardır. Savaşların tarih özüyle ilgisi yoktur. tarih özüyle ilgili olan yalnız yapıcı, geliştirici, biçimlendirici nitelik taşıyandır.

Anadolu insanı gördüğünü düşünen, daha doğrusu gözleriyle düşünen bir varlıktır. Tarihinin ilk dönemlerinde başlayan bu dıştan etkilenerek düşünme onun başlıca özelliğidir. Anadolu insanında, çoktanrıcı dönemlerde soyutlama yoktu. O soyutlamayı tektanrıcı dinlerden öğrendi, çok az konuda uyguladı. Tanrıları, tanrıçaları insan biçiminde düşünmesinin, gizli denen güçleri bile birer doğa varlığı kılığında görmesinin başlıca nedeni somut olana yönelmesi, soyutu bilmemesidir. Nitekim, ilkçağda, özellikle Batı Anadolu'da doğup gelişen, sonraları Yunanistan, Roma aracılığı ile bütün Batıya yayılan doğacı Anadolu düşüncesinin ilk bilgeleri (Thales, Anaksimenes, Herakleitos bg.) "varlık"ın özünü somut bir nesne (su, hava, ateş) olarak tasarlamışlardı. Soyut varlıkları yansıtan kavramlarla düşünme, işgörme başlangıçta Anadolu insanına yabancıydı. Tektanrıcı dinlerin doğuşu ile Anadolu'da soyut varlık düşüncesi de, belli bir yörede, tutunma olanağı buldu. Bu düşünceyi yayanlar, çokluk, dincilerdir. Ancak bu düşünce biçimi de Anadolu insanının yaşama anlayışını, davranış özelliğini kökten değiştirmemiştir.

İslam dininin doğuşundan, Anadolu'da yayılışından sonra birçok tarikat kurulmuştur. Bunlar arasında Alevi olanları bir yana bırakırsak (özellikle Bektaşi kurumu) yaşadığımız gerçek dünyaya, yaşama önem vereni yoktur. Bütün sünnî kuruluşlar böyledir. Onlara göre bu dünya yalandır, geçicidir, somut olan (madde) değersizdir, insanın gerçek değeri tininde (ruhunda) bulunur. Bu nedenle gövdeye önem vermek doğru değildir; bir aldanma, gerçekten sapmadır. Bu düşünce türü Anadolu insanına yabancıdır dedik. Bunun kanıtı şudur: Bu tarikatları kuranlar arasında bir tek Anadolulu yoktur. Bütün kurucular Anadolu'ya ya İran'dan ya Arabistan'dan gelmiştir. Bu tür kuruluşların çoğunda insan yaşamı bir yakarma, bütün dünya mutluluklarına karşı savaşma varlığı olarak anlaşılır. Yapılacak tek iş Tanrı'ya yalvarma, ağlayıp sızlama, yaşamı küçümseme, tapınmadır.

Anadolu insanı güler, eğlenir, yaşamayı sever, doğaya bağlı kalır. Onun inançlarının kaynağı doğadır. Tanrılar, kutsal saydığı bütün varlıklar, özlediği mutluluk doğadadır. Anadolu insanı bir "doğa varlığı"dır. Onun "ahret"i bile dünyadadır.

SONUÇ (Özet)

Anadolu insanının neye, ne biçim güldüğünü, bunun çağlar boyunca ne gibi nitelikler taşıyan yazın ürünlerince işlendiğini örneklerle göstermeye çalıştık. Verilen örnekler arasında dilinin ağırlığı, kullanı sözcüklerin utandırıcı oluşu bir yana, yalnız "aruz" ya da "hece" ölçülerine sığınmış sözdizilerinin çoğunlukta olduğu, halktan ayrıldıkça, belli bir yörede kapanıp kaldıkça gülmecenin yerini kaba sövgüye bıraktığı anlaşılmıştır. Özellikle büyük illerde, "aydınlar topluluğu" diye nitelenen bölümün gülmeceyi bir sövgü, bir yergi olarak anladığı, çokluk şiir ölçülerine dayanarak söyleyeceğini söylediği görülüyor. Halka kapalı olan, belli bir topluluğun dilini kullanan, belli kavramları aktarmakla yetinin bu aydınlar yalnız kendi beğençlerini açıklayan bir tutum içinde olduklarından, ortaya koydukları gülmece ürünleri yaşamlarıyla birlikte ortadan kalkıyor denebilir, kalkmasa bile yalnız yazılı belgeler üzerinde kalıyor.

Halkın dilinden olmayan, halkın beğencine yabancı bir nitelik taşıyan bütün yaratmalar halk belleğinde yaşama, yerleşme olanağı bulamaz. Halk denen topluluk büyük önderleri bile kendisine yararı olmuşsa anar, belleğinde saklar. *Halk sevdiğini kutsallaştırarak yaşatır.*

Bu yazıda elealınan değişik düşünce ürünlerinin, toplumsal ya da kişisel yaratmaların verdiği sonuca göre Anadolu insanı yaşamı boyunca kendi içine kapanmış, kendi yarattıklarıyla yetinmiş, beslediği "aydın" denen topluluktan bir tutam ışık gör-

memiştir. Gülmece, güldürmece alanında kendi buluşlarıyla geçinmiş, yalnız kendi beğencinin ürünlerini geçmişten geleceğe aktarmış, korumuştur. Elde bulunan eski güldürmecelerden günümüze değin gelen çizgi üzerinde değişmeyen, boyuna kendi kendini besleyen, çağın gereksinimlerine göre yeni yeni öğeler kazanan bir gelişim vardır. Anadolu insanının gülmece alanında yaratıcı gücünü, buluşlarını ortaya koyan, kanıtlayan da bu türden olanlardır. Bu gülmece ürünlerinin, kendi çizgisi üzerinde yanyana yürüyen iki türlü olduğu görülüyor.

1- Halkın belli kimseler adına söyleyip söylettiği güldürmeceler. Bunlar, çağın gidişine, beğencine, gereksinimlerine göre, özü bozulmadan, boyuna değişip gelişiyor. Yeni yeni öğeler, yaratıcı özler kazanıyor. Kendi içinde katı inançlara, bağnazlıklara, donmuş bir yaşama anlayışına karşı olan, onu yeren, alaya alan, gülünç duruma düşüren bu tür gülmece ürünlerinde başlıca özellik başlangıçtan günümüze değin bozulmayan bir bütünlük içinde olmaktır. Bu bütünlük üç yanlıdır. A- İnançlarla ilgili olanlar. B- Toplumda geçen türlü olayları konu edinenler, inançdışı kalanlar. C- Doğrudan doğruya toplum yöneticilerini, toplum düzenini, toplum kurumlarını konu edinenler. *Aisopos, Nasreddin Hoca, Bektaşi, Bekri Mustafa* bg. kimseler bu bölüme girer. Bunlar için belli bir çağla sınırlanmak, belli bir yerde kalmak sözkonusu değildir. Ortaya çıktıklarındanberi bütün çağların, bütün toplum katlarının kişisi olmuştur bunlar. Halk katında önemli, geçerli olan bunların yaşadıkları dönemler değil, adlarıdır. Halk bunların diliyle konuşur, onların yaşadıkları yılları düşünmez, düşünmek istemez bile. Sözcükler üzerinde yapılan inceleme sonucu ortaya çıkan çelişik durumlar bunu gösterir. Halk, belli bir yerde donup kalmayı, belgelere dayanarak düşünmediği, böyle bir sorunu olmadığı için *Nasreddin Hoca*'yı günümüzde, *Bektaşi*'yi ilk çağda yaşatabiliyor. Bu durum, halkın belli bir kişiye değil, onun ağzından söylenebileceğine önem verdiği gösterir.

Bu konuda, Anadolu insanının yaratıcı gücü, bir birlik bütünlük içindedir. İlk kaynaklara değin gider, belli bir dönemde doğmuş sayılmaz. Aisopos'un yaşadığı çağda Anadolu insanını

güldüren neyse günümüzde de odur. N*asreddin Hoca, Bektaşi, Bekri Mustafa* birer toplumsal ad olmaktan öteye geçemez. Çağın bilimsel gelişimi, değişik alanlarda ortaya konan yaratma ürünleri, buluş varlıkları güldürmeceye girer, gülmece ürünlerinde yeralır da özünü, yolunu, gelişim çizgisini değiştiremez. yürüyüş geçmişten geleceği doğru belli bir yol üzerinde, belli bir doğrultudadır. Anadolu insanının tarihini oluşturan öğelerden biri de bu çizgi üzerinde görülen gelişmedir. Bunu, bu yazının başında, söylemiştik.

Anadolu toprağı üzerinde, toprağın yapısı gereği, değişik topluluklar oluşmuştur, insanlar ayrı diller öğrenmiş, konuşmuşlar. bu ayrı dillerin yanında ayrı ağızlar, söyleyiş biçimleri de doğmuş, gelişmiştir. Bu değişik diller, değişik ağızlar da gülmece ürünü yaratma akımına katılmıştır. İşte Karadeniz güldürmeceleri, Arnavut güldürmeceleri, Ermeni güldürmeceleri, Yahudi güldürmeceleri, Rum güldürmeceleri bg. türünde olanlar bu değişik dillerin ortak orünleridir. Dillerin, ağızların ayrı olmasına karşı gülmece beğencinde bir değişme, Anadolu insanının yaratıcı gücünde bir azalma, başlangıçtan günümüze değin gelen gelişim çizgisinden bir kopma, doğrultudan sapma olmamıştır. Boya değişmiş, öz olduğu gibi kalmıştır.

2- Gülmece halk yazınında, koşuk biçimiyle, yeni bir nitelik kazandı. Belli, belirli ozanların işlediği gülmece konuları koşuk ölçüleri içinde daha belirgin, daha kesin bir yapıya kavuştu. Ozanın inancına, beğencine göre gülmece ürünleri yaratıldı. Yazın alanında ortaya konan bu gülmece ürünlerinin biçimi ne olursa olsun özü olduğu gibi kalmış, öteki halk yaratmalarının doğrultusunda yürümüştür. Halk ozanı, değişik olaylar, değişik durumlar karşısında yergisini, alaya alışını içeren koşuğunu düzenlerken *Aisopos*'un, *Hoca*'nın, *Bektaşi*'nin, daha doğrusu adı bilinmeyen Anadolu insanının beğencinden ayrılmamış, ona yabancı kalmamıştır. Yazın ürününde belli bir biçim vardır, bu biçim değişmez pek. İşte bu değişmeyen biçim içinde, elealınan gülmece olayı da, kaynaktan kopmamış, özün yapısı değişmemiştir. Halk ozanının alaya alış biçimi ile *Bektaşi*'yi konuşturan halk beğenci, söyleyiş biçimi bütünlüğünü, birliğini korumuştur.

halk ozanlarının yarattıkları koşuklar da, kimi dönemlerde, olduğu gibi kalmamış, halkın beğencine, görüşüne göre değişikliğe uğramış, kimi de yeni bir biçime girerek büsbütün değişmiştir. *Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Köroğlu, Karacaoğlan* bg. ozanlarda bu tür değişmelerin ne denli kesin olduğunu gördük.

Koşuklarda görülen değişme, halkın yaratması olup, ilk yaratıcısının elinden çıktığı biçimden ayrılma da gülmece ürünlerinin gelişmesiyle atbaşıdır. Nasreddin Hoca adına güldürmece yaratan halk *Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Karacaoğlan* gibi sevip saydığı ozanlar adına koşuk düzmekten de geri kalmamıştır. Bu tür koşukların özünde gülmece, katı inançlarına karşıt yumuşak bir yaşama anlayışının egemen olması halk düşüncesinin hangi doğrultuda yürüdüğünü gösterme bakımından ilginçtir. Halk, *Kanuni Süleyman* adına güldürmece yaratmaz, *Fuzûlî* adına koşuk düzenlemez de *Nasreddin Hoca, Pir Sultan Abdal* adlarına yaratır, düzenler. Bu tutum da Anadolu insanının yaratıcı gücünü yoğunluştırdığı konuyu belirler.

PENCERE YAYINLARI

POLİTİKA

Salman Rüşdi
JAGUAR GÜLÜŞÜ
(Nikaragua Gezi Notları)
Genrikh Trofimenko
AMERİKAN SAVAŞ STRATEJİLERİ
Etienne Balibar
PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ ÜZERİNE
Mauricio Rosencof
TUPAMAROLAR
N. S. Kruşçev
KİŞİ KÜLTÜNE KARŞI
Derleme
SSCB'DE 1923 MUHALEFET BELGELERİ
Lev N. Tolstoy
SAVAŞA KARŞI YAZILAR
Leo A. Müller
GLADIO (Genişletilmiş İkinci Baskı)
(Soğuk Savaşın Mirası Kontrgerilla)

RÖPORTAJ

Günay Aslan
YAS TUTAN TARİH 33 KURŞUN
ÖCALAN VE BURKAY'LA KÜRT SORUNU (Tükendi)

ARAŞTIRMA

Halil Berktay
KABİLEDEN FEODALİZME
BİR DÖNEM KAPANIRKEN
Oral Çalışlar
REFAH PARTİSİ NEREDEN NEREYE
Paul Wittek
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU
Nikolai I. Bukharin
DÖNÜŞÜM DÖNEMİNİN EKONOMİSİ
(Lenin'in Eleştirel Notlarıyla) (Çıkıyor)
Burchard-Sonja Brentjes
İBNİ SİNA
Der. Oguz Özügül
DOSTOYEVSKİ'NİN MİRASI
İsmet Zeki Eyuboğlu
İSLAMDA ÇATIŞMALAR BÖLÜNMELER (RP'nin Yükselişi)

ANI

Victor Serge
BİR DEVRİMCİNİN ANILARI
Solomon Volkov
TANIKLIK TUTANAĞI
(Şostakoviç'in Anıları)
Ömer Faruk Ciravoğlu
TİTREK HAMSİ ÖRGÜTÜ
(Fransız Direnişçilerinin Son Mektupları)
HAYATI SEVİYORLARDI
Evgenia Ginzburg
ANAFORA DOĞRU
Panait Istrati
SOVYETLER BİRLİĞİ GEZİ NOTLARI
Murat Tuncel
YARIMAĞIZ ANILAR

ALEVİLİK

Oral Çalışlar
HZ. ALİ MUAVİYE ÇATIŞMASI
Battal Pehlivan
ALEVİLER VE DİYANET
ALEVİ BEKTAŞİ DÜŞÜNCESİNDE ALLAH
Rıza Algül
ALEVILIĞİN SOSYAL MÜCADELEDEKİ YERİ

DENEME

Sezai Sarıoğlu
TERSPEKTİFLER
Ömer Faruk Ciravolu
AMSTERDAM YAZILARI

MÜZİK

Katharine Thomson
MOZART'IN YAPITLARINDA MASONİK ÖRGÜ
Sidney Finkelstein
BESTECİ VE ULUS
(Müzikte Halk Mirası)
Solomon Volkov
TANIKLIK TUTANAĞI
(Şostakoviç'in Anıları)

ROMAN

Victor Serge
KİROV'UN ÖLDÜRÜLMESİ

Alex La Guma
MEVSİM SONUNUN SİSİ İÇİNDE
Murat Tuncel
MAVİYDİ ADALET SARAYI
Viktor Hugo
1793 DEVRİMİ

ŞİİR

Haydar Oğur
SONSUZLUK ÖYKÜLERİ

ÜTOPYA

Charles Fourier
YENİ BİR SEVGİ DÜNYASINDAN
Jacques Attali
UFUKTAKİ GÖRÜNTÜLER

KADIN KİTAPLARI

Fatmagül Berktay
KADIN OLMAK YAŞAMAK YAZMAK
Lise Vogel
MARKSİST TEORİDE KADIN
Chanie Rosenberg
KADINLAR VE PERESTROYKA
Shere Hite - Kate Colleran
İYİ AŞIKLAR KÖTÜ AŞIKLAR
Diana Gittins
AİLE SORGULANIYOR
J. Mitchel - A. Oakley
KADIN VE EŞİTLİK
Mariam Tlali
SOWETO ÖYKÜLERİ
Tania Modleski
HINÇLA SEVMEK
Miranda Davies
ÜÇÜNCÜ DÜNYADA İKİNCİ CİNS
Julia Voznesenskaya
KAMPLARDAN SEVGİ MEKTUPLARI
Jess Wells
BATI AVRUPADA FAHİŞELİĞİN TARİHİ
Marina Gambarof
SÖYLE BANA BENİ NE KADAR SEVİYORSUN
(Kadınlara Göre Erkekler)